

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИЩОЇ ОСВІТИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. М. П.
ДРАГОМАНОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

БОНДАРЧУК БОГДАН ГЕОРГІЙОВИЧ

УДК 130.2:378.4

ДИСЕРТАЦІЯ
МОВОТВОРЧІСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН:
ІДЕЇ ФОРМАЛЬНОЇ ШКОЛИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА У
ДИСКУРСІ ФІЛОСОФІЇ МОВИ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Б. Г. Бондарчук

Науковий керівник: Бойченко Михайло Іванович, доктор філософських наук, професор.

КИЇВ – 2022

Анотація

Бондарчук Б. Г. Мовотворчість як чинник соціальних змін: ідеї формальної школи літературознавства у дискурсі філософії мови. – Рукопис, 208.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (доктора філософії) за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії (033 – Філософія). – Інститут вищої освіти НАПН України, Київ, 2021; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2021.

У сучасному суспільстві стрімких змін мовотворчість перетворюється на один з важливих чинників таких змін, символічні революції, тобто революції які змінюють ключові, знакові символи суспільства, нерідко і починаються зі створення нових соціальних символів. Зміна символів як носіїв смислів і цінностей, заради яких і здійснюються такі революції, уже не потребує фізичного насильства, а самим фактом зміни життєвих орієнтирів членів суспільства призводить до ненасильницьких і «тихих», «оксамитових» революцій у соціальній, економічній, політичній та інших сферах суспільного життя. Все це актуалізує дослідження здобутків формальної школи літературознавства, яка якраз і концептуалізувала роль мовотворчості як основи радикальних соціальних змін. Іншим важливим напрямом актуалізації досліджень філософської значущості цієї школи є потреба переглянути у позитивний бік місце і роль саме українських її представників для формування основних концептуальних ідей та творчих прийомів формальної школи літературознавства.

Класичною є дискусія щодо анти-психологістської спрямованості формалізму і значущості для його розвитку полеміки з представниками психологістського напрямку. Формальна школа літературознавства, дійсно, постає як певне продовження і складова загальноєвропейської дискусії щодо психологізму, однак її витoki все ж мають значно ширше коріння як у

мистецтвознавстві, так і у європейській філософській традиції. Все ж найбільший внесок у закономірний розвиток формальної школи літературознавства мали власне російські і, частково, українські культурні, філософські та суспільні впливи. Якщо ж говорити про вплив самої формальної школи на філософію у другій половині 20-го століття, то вплив формалізму набуває насправді міжнародного характеру, відбившись на визначенні проблем і, частково, відповідей, у таких філософських школах, як структуралізм, неомарксизм, а також певних напрямів у сучасній філософії мови і у самому мовному повороті у сучасній філософії.

На основі соціально-конструктивістського підходу до мовотворчості було здійснено обґрунтування ролі мовотворчості як такого чинника соціальних змін, який має невід’ємний і радикальний характер. Мовотворчість постає не лише як обов’язкова складова будь-якого мовного процесу, але і неминуче впливає на соціальні процеси, які виступають щодо нього як його соціальне довкілля. Завдяки мовотворчості ініціюються і закріплюються процеси інституалізації соціальних змін. Адже, якщо сама сфера мови характеризується вислизанням власного означника, то вона натомість надзвичайно ефективно позначає позамовні процеси – передусім соціальні процеси, які без мови не можуть здобути свого визначеного значення. Мовні трансформації, які нерідко мають прояв саме як мовотворчість, як правило, є симптомом значних зрушень, трансформацій і творення нових смислів у екстралінгвальній реальності. Мовотворчість ніби щоразу заново відкриває соціальні смисли – не лише знаходячи для них нові, невзичні соціальні контексти серед уже існуючих (екстраполюючи використання слів з однієї уже відомої царини на іншу, також відому), але й провокуючи створення цілком нових соціальних контекстів, а то й цілком нових соціальних царин.

На засадах української мови та позиціях сучасної соціальної філософії здійснено реконцептуалізацію здобутків формальної школи літературознавства, і передусім осмислено переклад українською ключового терміну цієї школи «остранения» (російською) як «очуднення/одивнення»

(українською). В українському фаховому мовному просторі – як літературознавчому, так і філософському – побутує паралельний вжиток термінів «очуднення» і «одивнення», що є не стільки термінологічним недоліком, скільки засобом виразити дещо відмінні смислові відтінки російського терміну. Якщо «очуднення» акцентує увагу на самій формі мовних новотворів, а тому переважно вживається літературознавцями, то «одивнення» наголошує на функціональній значущості цього мовного феномену – здатності здивувати, спровокувати творення нових смислів, нових інтерпретацій, нової соціальної діяльності, змінити соціальну комунікацію. Яскравим прикладом таких змістових змін внаслідок творення нової мовної форми постає царина педагогіки, у якій спостерігаються численні соціально-конструктивістські ефекти.

Виявлено, що задовго до появи формальної школи літературознавства було закладено основи для мовного повороту, а також позначено деякі його прояви у філософії Людвіга Вітгенштайна, Едварда Сепіра, Бенджаміна Уорфа та деяких інших представників філософії мови. Простежено вплив формальної школи літературознавства на дискурс проблем зв'язку мови та суспільства у таких філософських школах, як неомарксизм, структуралізм і постструктуралізм, аналітична філософія і філософія дослідження мовленнєвих актів тощо. Цей дискурс нерідко визначав не лише порядок денний філософських досліджень, але й спричиняв зміну напрямку подальшого розвитку деяких з цих шкіл. Таким чином, непрямо, через поширення своїх окремих ідей і тем, інколи навіть поза власне формалістичним контекстом відбувався частковий вплив формальної школи літературознавства на розвиток уявлень про тісний і нерозривний взаємозв'язок між мисленням, мовленням і соціальною комунікацією. Особливо яскраво цей вплив виявляється при реконструюванні заочної дискусії – не між самими представниками цих шкіл, а між дослідниками їхньої творчості, які конструюють можливість такої дискусії на ґрунті розбіжностей у ставленні до мови як чинника соціальних змін.

На прикладі дискусій довкола формальної школи літературознавства виявлено, що протиставлення формалізму і психологізму (передусім на прикладі школи «внутрішнього образу» Олександра Потебні), а також літературні та ідеологічні суперечки щодо першості теми і соціального замовлення, з одного боку, чи стилю і літературної майстерності, з іншого, відтворює, поглиблює і трансформує певні більш загальні і більш відомі філософські дискусії, передусім, у німецькій та американській філософії 20-го століття: передусім, щодо соціальної місії філософа і митця, але також і щодо виявлення символічної основи всієї соціальної реальності.

Виявлено потенціал методологічного залучення ідей формальної школи літературознавства до розвитку освітніх та мовних практик, зокрема, практик перекладу або інновативних та ігрових освітніх практик. Розглянуто ідеї гуманістичного марксизму Еріха Фромма та критичної педагогіки Пауло Фрейре у їхній близькості або відмінності від ідей представників формальної школи літературознавства. Показано, що до певної міри слабкий інституційний вплив цієї школи на інші філософські напрями пов'язаний з недостатньою завершеністю власної літературознавчої, а ще більше філософської платформи формалістів. З іншого боку, ця незавершеність не є невимушеною або трагічною випадковістю – швидше це принципова одивненість, протейчність, незакостенілість самої методологічної настанови формалізму: це – завжди пошук нових форм, а не фіксація на вже існуючих, це – завжди викличність торування цілини нових смислових обр'їв, а не догматичне закопування у виснажених горизонтах традицій.

Виявлено синтезуючий потенціал формальної школи літературознавства – від синтезу різних жанрів і напрямів у митецьких практиках (таких як зорова поезія або авангардистський живопис), до міждисциплінарних досліджень у науці. Жорстко обстоюючи автономію науки, виступаючи проти нав'язування їй зовнішніх впливів, представники формальної школи літературознавства надають їй необмежену внутрішню свободу і спрямовують науку до експансії у соціальну дійсність.

Як чинник соціальних змін мова інтегрує різні виміри цих змін: інституційний, організаційно-інтеграційний, символічно-системний, ціннісний, функціонально-комунікативний та структурно-ідентифікаційний. Формальний метод у теорії і практиці мовлення вигострює ціннісно-світоглядні позиції особистості; сприяє більш чіткому формулюванню правил соціальної комунікації та кращому виробленню належних мовних компетенцій учасників цієї комунікації; інституційно забезпечує порозуміння між учасниками соціальної комунікації як носіями мови; виступає мотиваційним та легітимуючим чинником; виявляє наріжні характеристики природної мови як символічної системи, яка уможлиблює успішне функціонування інших символічних систем; сприяє набуттю і розвитку соціальної ідентичності членів мовленнєвих спільнот та чіткому вирізненню і структуруванню суспільних відносин.

Ключові слова: мовотворчість, формальна школа літературознавства, соціальні зміни, формальний підхід, формалізм як метод, філософія мови.

Bohdan Bondarchuk. Language creation as a factor of social change: ideas of the formal school of literary criticism in the discourse of philosophy of language. – Manuscript, 208.

Thesis for a candidate degree in Philosophy (Doctor of Philosophy) with a specialty 09.00.03 “social philosophy and philosophy of history” (033 – Philosophy) at the Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021; National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2021.

In the modern society of rapid changes, language creation becomes one of the important factors of such changes, symbolic revolutions, i.e. revolutions that change the key, iconic symbols of society, often begin with the creation of new social symbols. Changing symbols as carriers of meanings and values, for the sake of which such revolutions are carried out, no longer requires physical violence, but the very fact of changing the life orientations of members of society leads to non-violent

and "quiet", "velvet" revolutions in social, economic, political and other spheres social life. All this actualizes the study of the achievements of the formal school of literary studies, which conceptualized the role of language creation as the basis of radical social changes. Another important direction of actualization of research on the philosophical significance of this school is the need to review in a positive light the place and role of its Ukrainian representatives in forming the main conceptual ideas and creative methods of the formal school of literary studies.

A classic is the discussion about the anti-psychological orientation of formalism and the significance for its development of polemics with representatives of the psychological direction. The formal school of literary studies, indeed, appears as a certain continuation and component of the pan-European discussion about psychologism, but its origins still have much wider roots both in art studies and in the European philosophical tradition. However, the greatest contribution to the natural development of the formal school of literary studies was actually Russian and, in part, Ukrainian cultural, philosophical and social influences. If we talk about the influence of the formal school itself on philosophy in the second half of the 20th century, then the influence of formalism acquires a truly international character, affecting the definition of problems and, in part, answers, in such philosophical schools as structuralism, neo-Marxism, as well as certain directions in the modern philosophy of language and in the linguistic turn itself in modern philosophy.

On the basis of the social-constructivist approach to language creation, the role of language creation as such a factor of social changes, which has an integral and radical character, was substantiated. Language creation appears not only as a mandatory component of any language process, but also inevitably affects social processes that act in relation to it as its social environment. Thanks to language creation, processes of institutionalization of social changes are initiated and consolidated. After all, if the sphere of language itself is characterized by the evasion of its own signifier, then it, on the other hand, extremely effectively denotes extra-linguistic processes – primarily social processes, which cannot acquire their defined meaning without language. Linguistic transformations, which often manifest as

language creation, are usually a symptom of significant shifts, transformations, and the creation of new meanings in extralingual reality. Linguistics seems to rediscover social meanings every time – not only by finding new, unfamiliar social contexts for them among already existing ones (extrapolating the use of words from one already known area to another, also known), but also by provoking the creation of completely new social contexts, or even entirely new social spheres.

On the basis of the Ukrainian language and the positions of modern social philosophy, a reconceptualization of the achievements of the formal school of literary studies was carried out, and above all, the Ukrainian translation of the key term of this school "estrangement" (in Russian) as "astonishment/wondering" (in Ukrainian) was made. In the Ukrainian specialized linguistic space – both literary and philosophical – there is a parallel use of the terms "astonishment" and "astonishment", which is not so much a terminological deficiency as a means of expressing the slightly different semantic nuances of the Russian term. If "astonishment" focuses attention on the very form of linguistic innovations, and therefore is mainly used by literary critics, then "astonishment" emphasizes the functional significance of this linguistic phenomenon – the ability to surprise, provoke the creation of new meanings, new interpretations, new social activity, change social communication. A striking example of such substantive changes as a result of the creation of a new linguistic form is the field of pedagogy, in which numerous socio-constructivist effects are observed.

It was revealed that long before the appearance of the formal school of literary studies, the foundations for the linguistic turn were laid, and some of its manifestations in the philosophy of Ludwig Wittgenstein, Edward Sapir, Benjamin Whorf and some other representatives of the philosophy of language were noted. The influence of the formal school of literary studies on the discourse of the problems of connection between language and society in such philosophical schools as neo-Marxism, structuralism and post-structuralism, analytical philosophy and the philosophy of the study of speech acts, etc. is traced. This discourse often determined not only the agenda of philosophical research, but also caused a change in the

direction of further development of some of these schools. Thus, indirectly, through the spread of individual ideas and themes, sometimes even outside the actual formalistic context, there was a partial influence of the formal school of literary studies on the development of ideas about the close and inseparable relationship between thinking, speech and social communication. This influence is especially evident when reconstructing the correspondence discussion – not between the representatives of these schools themselves, but between the researchers of their creativity, who construct the possibility of such a discussion on the basis of differences in the attitude to language as a factor of social changes.

On the example of discussions around the formal school of literary studies, it was found that the opposition of formalism and psychologism (primarily on the example of the "inner image" of Oleksandr Potebnia's school), as well as literary and ideological disputes regarding the primacy of the theme and social order, on the one hand, or style and literary skill, on the one hand, on the other hand, it reproduces, deepens and transforms certain more general and better-known philosophical discussions, first of all, in German and American philosophy of the 20th century: first of all, regarding the social mission of the philosopher and artist, but also regarding the identification of the symbolic basis of all social reality.

The potential of methodological involvement of the ideas of the formal school of literary studies in the development of educational and language practices, in particular, translation practices, or innovative and playful educational practices has been revealed. The ideas of Erich Fromm's humanistic Marxism and Paulo Freire's critical pedagogy are considered in terms of their proximity or difference from the ideas of representatives of the formal school of literary studies. It is shown that, to a certain extent, the weak institutional influence of this school on other philosophical directions is connected with the lack of completeness of the formalists' own literary and, even more so, philosophical platform. On the other hand, this incompleteness is not an unforced or tragic accident – rather, it is a fundamental strangeness, proteanness, inflexibility of the very methodological guidelines of formalism: it is always a search for new forms, and not fixation on already existing ones, it is always

a challenge to open the virgin land of new semantic horizons, rather than dogmatic burying in the exhausted horizons of tradition.

The synthesizing potential of the formal school of literary studies is revealed – from the synthesis of various genres and trends in artistic practices (such as visual poetry or avant-garde painting) to interdisciplinary research in science. Strictly defending the autonomy of science, opposing the imposition of external influences on it, representatives of the formal school of literary studies give it unlimited internal freedom and direct science to expansion into social reality.

As a factor of social changes, language integrates various dimensions of institutional, organizational-integration, symbolic-system, value, functional-communicative and structural-identification changes. The formal method in the theory and practice of speech sharpens the value and outlook positions of the individual; contributes to a clearer formulation of the rules of social communication and better development of appropriate language competences of the participants of this communication; institutionally ensures understanding between participants of social communication as native speakers; acts as a motivating and legitimizing factor; reveals the cornerstone characteristics of natural language as a symbolic system that enables the successful functioning of other symbolic systems; contributes to the acquisition and development of the social identity of members of speech communities and the clear definition and structuring of social relations.

Key words: language creation, formal school of literary criticism, social changes, formal approach, formalism as a method, philosophy of language.

Список публікацій здобувача

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Бондарчук Б.Г. Методологічні засади вивчення мовних феноменів: плюралізм підходів. *Гілея. Науковий вісник*. Вип. 115 (12). К.: Видавництво «Гілея». 2016. С. 271-276.

2. Бондарчук Б.Г. Мова і мовотворчість у російській формальній школі літературознавства (філософське осмислення). *Вісник Харківського*

національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. *Філософія*. 2016. Вип. 47 (2). С. 211-222.

3. Бойченко М.І., Бондарчук Б.Г. Мовотворчість і одивнення мови: не друзі, але і не вороги перекладача. *Філософія освіти*. 2020. Том. 26 (2). С. 155-167.

Статті у зарубіжних та вітчизняних фахових виданнях, включених до наукометричних баз

4. Бондарчук Б.Г. Критика ідей російської формальної школи: межі прийнятності. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 2019, 5 (1). С. 117-122.

5. Бондарчук Б. Проблематизація мови і мовлення у формальній школі літературознавства. *German International Journal of Modern Science*. 2021. № 4(2). Р. 72-75.

Матеріали і тези наукових конференцій:

6. Бондарчук Б.Г. Філософські виміри формальної школи. *"Дні науки філософського факультету – 2014"*, *Міжн. наук. конф. (2014 ; Київ)*. Міжнародна наукова конференція *"Дні науки філософського факультету – 2014"*, 15–16 квіт. 2014 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. Ч. 5. С. 15-17.

7. Бондарчук Б.Г. Соціально-онтологічні координати мови: досвід філософського переосмислення здобутків російської формальної школи. *"Дні науки філософського факультету – 2017"*, *Міжн. наук. конф. (2017 ; Київ)*. Міжнародна наукова конференція *"Дні науки філософського факультету – 2017"*, 25-26 квіт. 2017 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2017. Ч. 2. С. 72-74.

8. Бондарчук Б.Г. Переваги і недоліки застосування формального підходу на прикладі мовної сфери вищої освіти України. *Категорії. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2020*.

Людина. Історія. Категорії» (23 жовт. 2020 р.): [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. Київ : Знання України, 2020. С. 37-38.

9. Бондарчук Б.Г. Мовотворчість та соціотворення: взаємні детермінації (український авангард початку ХХ століття). *Категорії. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2021. Людина. Історія. Незалежність»* (22 жовт. 2021 р.): [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. Київ : Знання України, 2021. С. 51-52.

Інші публікації:

10. Бондарчук Б. Зберегти себе, або митецькі практики у часи пандемії. *Матеріали ХХVII Науково-практичної конференції УСП «Між страхом і сенсом. Уроки пандемії. Психотерапія 2021 – на межі реальності»*, 5-6 червня 2021 р., м. Львів. С. 11.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОВОТВОРЧОСТІ.....	23
1.1. Методологічні засади вивчення мовних феноменів: плюралізм підходів.....	23
1.2. Мова і мовотворчість у формальному підході: російській формалізм і структуралізм.....	30
1.3. Евристичний потенціал формального підходу в дослідженні соціокультурних феноменів.....	57
Висновки до розділу 1.....	65
РОЗДІЛ 2. МОВОТВОРЧІСТЬ ТА СОЦІОТВОРЕННЯ: ВЗАЄМНІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ.....	66
2.1. Онтологізація мови/мовлення у теоріях мовної комунікації та «мовних ігор»	66
2.2. Неомарксизм як опонент формальної школи: комунікативність мови та розуму у просторах історії і соціуму.....	83
2.3. Символізація мовленнєвої діяльності як шлях подолання суб'єкт-об'єктної моделі мови.....	102
2.4. Переосмислення здобутків російської формальної школи у французькому структуралізмі та постструктуралізмі.....	114
2.5. Літературні експерименти та суспільна значущість мовлення... ..	128
Висновки до розділу 2	138
РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ МОВОТВОРЧОСТІ У ФОРМАЛЬНІЙ ШКОЛІ.....	141
3.1. Ідейні контексти появи формальної школи в літературознавстві.....	141
3.2. Основні підходи до проблематизації мови і мовлення у формальній школі	155

3.3. Роль освіти у ініціюванні та суспільному поширенні мовотворчості та її здобутків.....	166
Висновки до розділу 3.....	181
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	188

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена непересічним значенням формальної школи літературознавства, яка створює певну культурну парадигму і здійснює все більш відчутний вплив на суспільні зміни. На сьогодні, мовотворчість як чинник соціальних змін стає все більш відчутною, коли творення нових соціальних символів саме по собі вже нерідко спричиняє символічні революції і є невід'ємною складовою «оксамитових» соціальних, політичних, економічних революцій, у яких насильство все більше заміщується ненасильницькою зміною символів. Набуває актуальності й дослідження концепцій формальної школи літературознавства з точки зору її українського походження і контексту, що зумовлено високим ступенем крос-культурних соціальних впливів у глобалізованому суспільстві.

Суперечки про витоки формалізму протягом усієї історії його досліджень були дуже напруженими в усій критичній літературі, присвяченій вивченню історії формування російського формалізму і його філософських контекстів. Тут простежуються певні паралелі. На російський формалізм дивляться з точки зору європейської філософської думки, зокрема філософії психологізму та його подолання і сприймають російський формалізм як певне продовження загальноєвропейської дискусії у мистецтвознавстві. З іншого боку, наявна певна самобутність російської формальної школи. З цих позицій вбачають у ній дещо унікальне, її розглядають як самостійне явище в російській культурі, що виникло з надр філософського, культурологічного, літературного розвитку інтелектуального простору. Все ж, формалізм має не меншою мірою і українське коріння, а його розвиток набув безумовно міжнародного характеру, вплинувши на формування і розвиток структуралізму, неомарксизму, певних напрямів у сучасній філософії мови.

Дослідження українського формалізму є важливим не лише для виявлення специфіки соціокультурного розвитку українського суспільства від початку ХХ ст. і до 30-х років, але й для розуміння чинників сучасних

соціальних змін. Приклади літературно-мистецьких впливів на осмислення соціальної реальності та наслідки такого осмислення для різних соціальних практик є значущими і сьогодні, а у деяких випадках, як наприклад у сфері освіти – навіть набувають все більшої значимості.

Слід мати на увазі, що соціальне середовище формальної школи та академічний світ були, є і будуть тісно переплетеними. Очікувана наукова новизна має полягати у розгляді взаємовпливів процесу мовотворчості, становлення академічного світу і розгортання філософського потенціалу, що традиційно має високий соціальний статус у системі університетської освіти.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Заявлена у досліджуваній темі соціально-філософська проблематика функціонування і розвитку мови як соціального феномену тільки починає вивчатися сучасними українськими – такими як Т. Андрущенко, М. Бойченко, В. Єрмоленко, О. Йосипенко, В. Кебуладзе, Т. Лютий, М. Мінаков, О. Панич, С. Пролєєв, В. Рябченко, І. Степаненко, В. Терлецький та іншими. Окремо слід зазначити, що важливу роль також відіграють філософсько-освітні дослідження окремих аспектів розвитку мови засобами освіти такими вітчизняними науковцями, як В. Луговий, С. Калашнікова, С. Курбатов та інші.

Серед прізвищ, які варто назвати і досліджувати, як класичних представників формальної школи – В. Шкловський, Ю. Тинянов, Б. Ейхенбаум, Р. Якобсон та інші. Вони залишили різнорідну значну спадщину літературно-філософського доробку, над опрацюванням якого дослідники сперечаються й донині. Проте серед дослідників російського формалізму неможливо також оминати такі фігури, як В. В. Іванов, О. Ханзен-Льове, Я. Левченко, Ю. Светлікова та інші. На українських теренах ці питання стали актуальними завдяки студіям С. Матвієнко, О. Галета, В. Полянської та деяких інших дослідників.

Незавершеним залишається і розгляд формалізму з точки зору українських практик, адже український формалізм 1920-х рр. і досі залишається належним чином не вивченим, наслідком чого стає неадекватне

сприйняття і оцінка здобутків вітчизняного літературознавства 1920-х рр., його місця у європейському літературознавчому просторі, а також художніх творів зазначеного періоду. Проблема українського формалізму останнім часом була актуалізована у дослідженнях Д. Горбачова, Т. Коваленко, С. Матвієнко, Я. Поліщука та інших: предметом вивчення були дискурсивна природа формалізму в Україні, концептуальні джерела вітчизняного літературознавства 1920-х рр. Водночас філософські засади формальної школи літературознавства, а особливо соціально-філософський аналіз її суспільних впливів так і не стали предметом спеціального дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Загальний напрям дисертаційного дослідження пов'язаний з науковими темами відділу **інтернаціоналізації вищої освіти** Інституту вищої освіти НАПН України – 2012–2014 рр. «Феномен університету в контексті суспільства знань» (НДР 0112U002214) та 2015–2017 рр. «Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій» (НДР 0115U002179). Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України (протокол від 21 січня 2013 р. №1/8), уточнена Вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України (протокол від 25 листопада 2019 р., протокол № 11/5).

Метою дослідження постає виявлення значення процесу мовотворчості у здійсненні соціальних змін завдяки філософському переосмисленню і методологічному використанню напрацювань формальної школи літературознавства.

Завданнями дослідження є:

- виявити основний напрям реалізації соціальної ролі мовотворчості;
- з'ясувати філософську значущість застосування основних понять російської формальної школи у соціально-філософських дослідженнях;
- окреслити основні напрями впливу російської формальної школи на розвиток проблеми ролі мовотворчості у соціальних змінах у сучасній філософії;

- виявити взаємозв'язок розвитку мови та соціальної реальності;
- порівняти застосування різних ключових соціально-філософських понять для опису соціальних змін у теоріях мовотворчості;
- здійснити порівняльний аналіз філософських, митецько-літературних та спеціально-наукових впливів на російську формальну школу;
- надати оцінку ролі представників російської формальної школи у розвитку літературно-філософського простору;
- виявити концептуальну значущість використання основних термінів російської формальної школи для переосмислення завдань мовної освіти;
- уточнити філософські джерела та наслідки розробки української версії формального підходу у літературознавстві;
- розрізнити основні аспекти використання мови як чинника соціальних змін.

Об'єктом дослідження є дискурс мовотворчості у творах представників російської формальної школи.

Предметом дослідження виступає філософське осмислення і ре-актуалізація ролі мовотворчості як соціального чинника, здійснене представниками російської формальної школи.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є соціально-конструктивістський підхід до мовотворчості, який визначає роль мови як важливого засобу соціальних змін та джерела нових смислів для них. На цій основі було залучено сукупність філософських, загальнонаукових та спеціальних методів, застосованих з метою забезпечення об'єктивності, обґрунтованості, цілісності та достовірності наукових результатів. Зокрема, в роботі використано такі методи: історичної та раціональної реконструкції, прийоми філософської герменевтики, функціонального аналізу, семантичного аналізу. Історична реконструкція дала можливість виявлення повноти соціального, культурного та наукового контексту, який зумовив виникнення і розвиток ідей формальної школи літературознавства. Метод раціональної реконструкції дозволив інтегрувати у несуперечливу концепцію ідеї,

розрізнені і розпорошені у працях різних представників формальної школи літературознавства. Прийоми філософської герменевтики сприяли глибшому розумінню самодостатності творів представників формальної школи літературознавства, а відповідно оцінити їх не стільки як продукт соціокультурного розвитку, скільки як його чинник. Функціональний аналіз надав чіткості аналізу зв'язків між окремими подіями у сфері інтелектуального та митецького розвитку та їхнім впливом на соціальні зміни. Семантичний аналіз сприяв точнішій верифікації окремих творчих проєктів представників формальної школи літературознавства. Також у даному дослідженні для кращого входження у розуміння об'єкту і предмету дослідження було використано елементи літературної критики, методик поетичної майстерності, а також здобутки історії психології та психологічних досліджень функціонування свідомості.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні ролі мовотворчості як невід'ємної складової радикальних соціальних змін. Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у таких положеннях:

Уперше:

– *обґрунтовано*, що мовотворчість є невід'ємним виявом розвитку мови як соціального феномену. Так, саме мовотворчість виступає інституалізованим засобом творення тих нових смислів, які уможливають соціальні зміни, виражають їхню сутність та закріплюють їхні результати у свідомості людей: мовотворчість є одним із ключових механізмів досягнення соціального визнання нових соціально значущих смислів;

– *здійснено* філософську реконцептуалізацію основних понять російської формальної школи під кутом зору їхньої соціально-конструктивістської значущості, передусім таких як «очуднення» та «деавтоматизація». Зокрема, виявлено основні обриси соціально-конструктивістського потенціалу застосування педагогічних прийомів стимулювання мовотворчості у сфері освіти та концептуальну значущість такого конструктивізму у здійсненні соціальних змін.

Набуло подальшого розвитку:

– *положення* щодо основних ознак тенденції до поступового поширення та залучення ідей мовотворчості російської формальної школи у інші філософські течії ХХ століття, передусім у структуралізм та неомарксизм – як результат їхньої взаємної полеміки щодо ролі мови та мовотворчості у здійсненні соціальних змін;

– *визначення* основних напрямів взаємного впливу розвитку мови та соціальних процесів у філософії неомарксизму та структуралізму. Зокрема, було проаналізовано впливи ідей російської формальної школи на становлення структуралістської концепції узгодженості способів організації соціального простору та мовних структур, а також неомарксистської концепції соціальної комунікації як джерела соціальних змін;

– *обґрунтування* взаємної залежності та взаємної обумовленості мови та соціальної комунікації, мовленнєвих дій та соціальних дій як проблематики, яка прояснює динаміку розвитку таких основних напрямів сучасного філософування, як аналітична філософія, неомарксизм, постструктуралізм;

– *розкриття* взаємопов'язаності соціальної проблематики літературно-філософських та психологічно-концептуальних джерел російської формальної школи, зокрема у темі критики концепцій образності мислення.

Уточнено:

– *потенціал філософської реактуалізації* осмислення таких основних термінів російської формальної школи як «домінанта», «якість, яка вносить диференціацію», «фон сприйняття», «відхилення від норми», «воскресіння слова», розрізнення «прийом/матеріал» під кутом зору соціальних змін, і зокрема завдань освіти, передусім у аспекті розвитку мовної освіти і мовної культури;

– *українську специфіку формального підходу* у літературознавстві, нерозривний зв'язок українського формалізму з авангардизмом і футуризмом, коли художнє мистецтво у своїй соціально-прагматичній спрямованості долає

умовні кордони між літературою і образотворчим, декоративно-ужитковим мистецтвом, музикою та архітектурою;

– *розрізнення* формального та змістового у використанні мови як чинника соціальних змін. Передусім, завдяки філософському зверненню до завдань вищої освіти та її можливостей рефлексивного використання мови разом з потенціалом встановлення конвенційної згоди щодо співвідношення формального та змістового у мові на засадах критичного підходу та кваліфікованого дискурсу.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Використані в роботі підходи та одержані за їх допомогою дослідницькі результати розширюють теоретичну площину соціальної філософії, філософії освіти та інших суміжних гуманітарних наук щодо осмислення ролі мовотворчості у сучасному суспільстві. Матеріали дисертації можуть бути використані в процесі розробки програм нормативних та спеціальних дисциплін для студентів гуманітарних спеціальностей, а також у подальших наукових розвідках щодо змісту та напрямів реформування університетської освіти. Отримані результати можуть стати підґрунтям для практичного розроблення вітчизняними університетами власних освітніх стратегій як частини інновативного розвитку українського суспільства, а також сприяти дальшому становленню традиції рефлексії та артикуляції інтелектуальними спільнотами своєї ролі у суспільстві.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи, в якій висвітлено власні ідеї та розробки автора. Автореферат і чотири опубліковані наукові статті, в яких викладено основні положення дисертації, виконані автором самостійно, а у спільній публікації з М.І. Бойченком автором дисертації створено підрозділ, присвячений одивненню мови (с. 162-163 публікації).

Апробація результатів дослідження. Апробація роботи здійснювалася на методологічних семінарах та круглих столах Інституту вищої освіти

Національної академії педагогічних наук України та на засіданнях відділу **інтернаціоналізації вищої освіти**. Основні теоретичні положення та практичні результати дисертаційного дослідження відображені у доповідях на низці конференцій: *міжнародного рівня* – «Дні науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (м. Київ, 2013–2014 рр.), IV науково-практичній конференції з міжнародною участю з екзистенційного аналізу та логотерапії «Персональне буття в психотерапії» (м. Львів, 2020), *всеукраїнського рівня* – «Філософія та доля нації» (м. Харків, 2014-2015 р.), «Філософських читаннях пам'яті І. В. Бойченка» (м. Київ, 2013-2020 рр.), XXVII Науково-практичній конференції УСП «Між страхом і сенсом. Уроки пандемії. Психотерапія 2021-на межі реальності» (м. Львів, 2021) тощо.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено у 10 публікаціях, у тому числі 3 статтях у наукових фахових виданнях України у галузі філософських наук, 2 – у закордонних наукових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз.

Структура і обсяг дисертації відповідає меті дослідження та відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Робота складається із вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків та списку використаних джерел. Обсяг дисертаційного дослідження – 208 сторінок, основної частини роботи – 187 сторінок, списку використаних джерел – 21 сторінка.

Розділ 1.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОВОТВОРЧОСТІ

На початку дослідження надзвичайно важливо вхопити чітку відмітну форму його предмету – це звільняє від маси надлишкової емпіричної роботи, дає змогу відсіяти головне від другорядного, суттєве – від випадкового і зайвого. Форма проявляє себе не стільки у тому, що звикли пов'язувати з формою – не у класифікаціях, шикунанні форм у ряди і стовпчики, укладанні таблиць і каталогів. Це вже зібрання мертвих або омертвілих на якийсь час форм. Тоді як кожна жива форма передусім підкреслює власну оригінальність і неповторність, яка найкраще виявляє себе у момент її народження. Цим і приваблює незмінно до себе формальна школа літературознавства, як абула спрямована не на архівування форм, здобутих іншими, а на невпинне творення власних.

1.1. Методологічні засади вивчення мовних феноменів: плюралізм підходів

Першим, що необхідно зробити, коли рухаєшся у заданому темою напрямку, так це встановити проблемну ситуацію, від якої слід, поступово відштовхуючись, вирішувати поставлені дослідженням завдання, що ведуть до головної мети – розкрити участь мовотворчості в суспільних трансформаційних процесах. Ця проблемна ситуація має бути описана за допомогою низки ключових запитань, які зададуть головні методологічні контури дослідницького поля. Такий опис покликаний показати місце мови у її стосункові до соціокультурної сфери задля того, щоб прояснити статус мовотворчості. Першим постає питання про місцезнаходження мови. Де знаходиться мова у загальному просторі соціокультурного життя? І далі: як можна виокремити це місце? який статус цього місця? хто і яким чином має доступ до нього? що можна назвати мовотворчістю? які різновиди

мовотворчості? який стосунок кожен з них має до трансформаційних стосунків соціокультурного довкілля? які прикладні сфери цього мовного впливу?

Питань достатньо багато, тому необхідно їх класифікувати. Тим більше, що потрібно задати також певну картину вже здійснених філософських досліджень, яких дуже багато з огляду на важливість мовних феноменів у людському житті. *Перша група* питань має визначити «онтологічні координати» мовного як такого. *Друга група* розкриває «режим доступу» до мовної сфери. *Третя група* виявляє «зони впливу», за якими може фіксуватися взаємодія мовного і його соціокультурного довкілля. Лапками спеціально виокремлено метафори, що мають як системно організувати методологічне підґрунтя дослідження, так і виступити технічними термінами, що полегшують розуміння. Далі ці лапки будуть прибрані. Отже, онтологічні координати мовного, режим доступу до нього та його зони впливу – ось що визначає проблемне поле цього дослідження.

Відповідаючи на питання, що стосуються місцезнаходження мови у соціокультурному довкіллі, ми водночас маємо задати пріоритети вибору матеріалу дослідження, оскільки те значення, яке задано темою, послуговуючись Бартовою термінологією [7], включає певну структуру, що просіює даності з метою подальшого формування знакової системи, системного наукового дослідження: «Але лише закінчуючи «Міфології», я зрозумів, що проблему цю варто ставити як проблему значення (signification), і з того часу саме значення стало головним і усвідомленим предметом моєї праці. Значення – це сполучення того, що означає, і того, що означається; це не форма і не зміст, а процес, що їх пов'язує [...]. Звідси не випливає, що сам цей матеріал байдужий, - просто його не можна зрозуміти, використати та оцінити, не можна філософськи, соціологічно чи політично пояснити, доки не буде описана та осмислена система значення, у яку він входить. А оскільки ця система – формальна, то мені довелося аналізувати ряд структур, маючи за мету характеристику декількох екстралінгвістичних «мов», - насправді, їх стільки ж, скільки різних форм культури, які суспільство (незалежно від

їхнього реального походження) наділяє значенням» [6, с. 233]. Простіше кажучи, думка, виражена у темі, має набутти сенсу для суспільного вжитку.

Онтологічні координати мають вказувати на теорію мови і літератури, яка би далі могла стати ґрунтом для тлумачення мовотворчості та її результатів. Саме з цього місця можна говорити про формальний підхід, який від початку ХХ століття починає торувати собі дорогу в гуманітарній сфері разом із утвердженням лінгвістичної науки. Безперечно структуралізм і російський формалізм складають ядро цього підходу. Одним із головних завдань нашого дослідження є виявлення евристичного потенціалу формального підходу, тому неможливо уникнути його порівняння з іншим, можна сказати, більш традиційним і розповсюдженим підходом, що робить ставку на змісті в мовній діяльності. Цей змістовий підхід очолюють герменевтика і філософія діалогу.

Звісно, ми можемо говорити також і про функціональний підхід у феноменології (передусім у феноменології Едмунда Гусерля [76]) та неокантіанстві (особливо маючи на увазі філософію символічних форм Ернста Касирера [100]), тим більше, що, наприклад, у свій час доля феноменології у питанні побудови універсальної мовної граматики перетнулася зі структуралістською долею Празької школи (чеського структуралізму) в особі Романа Якобсона, який зі свого боку поставав у лоні російського формалізму: «Якщо, с одного боку, видається цілком справедливим твердження, що російський формалізм у власних найкращих проявах був, у суті своїй, структуралізмом, то, з іншого боку, правильно й те, що діяльність Празького лінгвістичного гуртка у багатьох, до того ж найсуттєвіших напрямках, був лише розвитком формальних ідей» [217, с. 198]. Тому неможна говорити про функціональний підхід як протилежний формальному.

Також заслуговує на увагу логічний підхід у позитивістській філософії і (нео)прагматизмі, оскільки він одразу наділяє мову центральним статусом у формуванні пізнавального стосунку до світу: «Криза прагматизму, вочевидь, призвела би до його закономірного розпаду, якби не з'явилась лінгвістична

філософія. Виявилось, що деякі положення лінгвістичної філософії суголосні прагматизмові, не зважаючи на те, що сформульовані зовсім незалежно. Серед положень лінгвістичної філософії можна виокремити наступні: плюралізм мовних ігор та неіснування універсальної мови науки, відмова від пріоритету логічної мови стосовно побутових і частково наукових мов, розгляд мовлення як дії, увага до практичної дії фраз тощо. Такі положення при вмілому виконанні було б цілком можливо «прищепити» до положень прагматизму. Цю складну та відповідальну роботу здійснив В.В.О. Куайн, який переорієнтував прагматизм з вивчення досвіду на вивчення мови, а також включив у проблематику прагматизму логічний аналіз» [144, с. 133]. Мова тут по-справжньому стає суб'єктом пізнання замінюючи класичні суб'єкти – дух і свідомість. Цей підхід стає у авангарді лінгвістичного повороту, особливо для сфери науки. Можна згадати лишень безцінний внесок Пірсової теорії символу, або мовно-логічні проекти Бертрана Расела і Людвіга Вітгенштайна. Мова стає присутньою скрізь. Щодо цього цей підхід так само демонструє близькість до формального.

Однак і функціональний, і логічний підхід демонструють послідовний подекуди анти-онтологічний проект щодо статусу мовної діяльності. Простіше кажучи, це свідчить, що вони переймаються не стільки онтологічними питаннями мови, скільки пізнавальними: «І справді, мова цілком може бути без досвіду (але не без свідомості): мова – це система соціалізованих значень, яка допускає переміщення своїх елементів, яка не має свого аналогу в досвіді, і мова математики є тут, звісно, найсуттєвішим прикладом. Але на відміну від мови, свідомість та її репрезентація світу не може існувати без досвіду. Без досвіду нема свідомості. Тому якщо ми рухаємося від мови до свідомості, проблема досвіду постає неминуше на повісті дня» [3, с. 26]. Мовна онтологія якщо і наявна, то акценти її зміщені від самої мови до способу існування суб'єктивності (свідомості, духу) або до натуралістських (мова як інстинкт) [151] чи конвенціоналістських тверджень. Саме тому ці підходи не в достатній мірі задовольняють темі нашого

дослідження, оскільки в їхніх межах питання про мовотворчість не знайде достатньо розгорнутої відповіді без чіткої онтологічної позиції стосовно мови. Змістовий і формальний підходи висувують мову на перший план, роблячи з неї фундамент людського існування і культури, тому тема літератури обов'язково присутня як сфера мовного досвіду, як своєрідна мовна лабораторія, але й як інституційне місце, що представляє мову в культурі. Парадигмальною для змістового підходу є позиція герменевтики, яку можна коротко змалювати лінією «Дильтай – Гайдегер – Гадамер» [176].

Вильгельм Дильтай задав головне послання герменевтики: доля мови нерозривно пов'язана з життям (або буттям) в історичний спосіб [83]. Життя проявляє себе в цілісних індивідуалізованих духовних формах, цінність яких для розуміння життя зростає від ступеню індивідуалізованості. Таким чином мистецтво опиняється на вершині життєвих виразів [44-45]. Через те, що вираз водночас має розумітися, він має смислову природу. Тому література, і зокрема поезія, набувають пріоритетного статусу у виразі самого життя, адже мова є головним способом його явлення. Мова мистецтва як мова виразу завжди щось додає в онтологічному плані розмаїття життєвих проявів, а історична мова як мова самості збільшує контекстуальну зв'язаність життєвої цілісності, представленої нескінченною множиною явлень.

Мартин Гайдегер полемічно, зважаючи хоча б на його працю «Буття і час», проте все таки продовжив герменевтичну лінію Дильтая, значно онтологізувавши її [26]. Історична наука є лише спробою онтичної підміни онтологічної долі – самості, спробою видати людське за буттєве. Тому справжнє розуміння є екзистенціалом, елементом структури буття-в-світі істоти, стурбованої власною скінченністю, а не методом, що включає кількісне перетворення часу. Таким чином мовність є елементом структури ось-буття і екзистенції, що дає змогу питати про буття. Це щодо філософського проекту в праці «Буття і час» [200]. У подальшому Гайдегер підвищує статус мови, паралельно, як і Дильтай, роздвоюючи мову. Відома теза з праці «Лист про гуманізм» про те, що «мова є оселею буття», стає відправною для цього.

Різниця між мовами відповідає онтологічній відмінності між буттям і сущим. Мову, якою каже буття, виражає дієслово «sagen» (казати) і воно апелює передусім до речей (Sachen), а мова сущого – дієслово «sprechen» і воно акцентує звичайний вжиток у комунікації між людьми. Отже, існує мова яка безпосередньо стосується буття – мова, якою володіють поети, мова мовчання. Таким чином література (поетичне слово) також наділяється найвищим онтологічним статусом, що свідчить про причетність до сенсотворчості у значенні засвідчення події (Ereignis) буття, наданні кожному сущому його власного сенсу від буття, а не від суспільних конвенцій [104, с. 416]. У такий спосіб поет стає містиком.

Ганс-Георг Гадамер продовжив Гайдегерову справу онтологізації розуміння і мови, але в контексті проблеми поставленої у Дільтая – розрізнення наук на природничі та науки про дух [60, с 355-454]. У цей контекст також поставлене розрізнення буття і сущого. Таким чином праця «Істина і метод» стає однією із фундаментальних для усього гуманітарного знання. Як і у Дільтая, історія висувається на перший план, а саме дієва історія (wirksame Geschichte) [60, с. 279-285] стає проявом буття і водночас становленням людської культури (тут Дільтая з Гадамером поєднує ідея Гегелевої «Феноменології духа»). Історію буття розкривають люди в своїй мовно-історичній практиці. Історія par excellence є мовною сферою, проте мова, що тримає на собі каркас історії буття, береться у риторичному значенні як практика спілкування і збереження традиції, що забезпечує історичність існування через «герменевтичне коло»: «Ціле слід розуміти на основі частини а частину – на основі цілого. [...] Суголосність частини і цілого – кожен раз критерій правильності розуміння. Якщо не виникає суголосності, то, отже, розуміння не відбулось» [61, с. 72]. Із формальних прийомів красномовства риторика стає способом доступу до буттєвих подій, розгортаючись у стихії діалогу як первинної діалектики, визначеної ще Сократом. У цьому сенсі істина завжди мовна. Якщо це так, то література набуває особливого діалогічного характеру і риторичного значення. Головним результатом

літературної творчості, який свідчить про буттєвий приріст (Seinszuwachs) (поняття, яке Гадамер вживає в аналізі зображення мистецького художнього твору [60, с. 135]), появу нового, є метафора, яка розширює горизонт розуміння. Це вже не метафора як формальний троп, щоб досягти переконливої виразності, а мовний показ буттєвої події в акті порозуміння, підтримання розумних засад людського існування, утвердження розумності форм культури [62]. Тут вже немає жорсткого протиставлення науки і поетично-філософської сфери, але розділення в межах наук: істині методу природничих наук протиставляється онтологічна істина гуманітарних наук, заснована на мовно-риторичному ґрунті дієвої історії.

Проте зазначена тенденція до онтологізації розуміння у Гайдегера і Гадамера хоча і показова, але не заперечує методичного підходу до завдань герменевтичного пізнання. Альтернативна герменевтика Ганса Блюменберга, засновника метафорології, філософського антрополога і послідовника Гусерлевої феноменології [204], історія понять Гадамерового учня Райнгарта Козелека [110], чи, наприклад, герменевтика Поля Рикера, що бачить у її провідному методі як спосіб узгодження загальних філософсько-теоретичних розбіжностей (конфлікт інтерпретацій) [166], так і несуперечливого припасування різних методологічних позицій, робить показовою умовність окресленої парадигми, однак не заперечує декількох демонстративних положень змістового підходу. *По-перше*, нерозривний зв'язок мови з **історією**, що говорить про пріоритет часу і часової схеми у концептуалізації вихідних положень, а також про фундаментальний мовний досвід людства. *По-друге*, утвердження особливого місця літератури, що має підтримувати і розширювати **традицію** як каркас історії. *По-третє*, центральне положення отримує розуміння як пріоритетний доступ до **сенсів**, у зв'язку з якими встановлюється розумність форм культури і людського існування зокрема. Узагальнюючи, можна сказати, що змістовий підхід у цілому визначають три категорії: історія, традиція та сенс.

У підсумку ми отримуємо онтологічні координати мови у рамках змістового підходу, які розміщують її в історії, але не просто в історії як науці у вузькому епістемологічному сенсі, а в онтологічному процесі становлення розуму, що визначає людське існування у різноманітних формах культури.

1.2. Мова і мовотворчість у формальному підході: російській формалізм і французький структуралізм

Для того, щоб розкрити онтологічні координати мови у формальному підході, потрібно розділити цей процес на дві частини, які безумовно між собою нерозривно пов'язані. Це слід зробити для кращого рішення проблеми, оскільки позірно формальний підхід виключає онтологію мови і на відміну від змістового підходу концентрується навколо методичних і методологічних питань, уникаючи філософських тем. Процедура пошуку задається двома запитаннями: де знайти і де шукати? На перший погляд непомітна різниця між «находити» і «шукати» показує різний статус «де» і місця, яке за ним відкривається. «Де» знаходження відповідає певній сфері реальності, а «де» шукання епістемологічно сформованому дійсному об'єкту. Інакше кажучи, як у концепції Анрі Лефевра, є різниця між переживанням простору і простором переживання [129]. У нашому контексті: є різниця між мовою як елементом світу і мовою як елементом концепції. Проте такого подвоєння не уникнути, а тому в онтологічні координати мають потрапити саме дві позначки.

Щодо першої онтологічної координати мови, то вона наштовхується на складність того порядку, що «природа» самої мови є відкритою, оскільки ми її знаходимо як абсолютного посередника. Простіше кажучи, вона скрізь і ніде. Тут відсутня центрованість і наявна характерна, якщо можна так сказати, периферійність. Це спричиняє проблему локалізації. Можна сказати, що мова щодо цього проявляє себе як відсутність, завдяки якій встановлюються зв'язки у світі. І, зрештою, сам світ постає як цілісність. Отже, досвід мови виявляється негативним, тому можна навіть сказати, що вона переживається як брак чогось. Цю негативність, атопічність мови, передає у досвіді знак (чи символ).

І тут парадигмальним може також бути визначення мови Фердинандом де Сосюром: «це – система знаків, в якій єдино істотним є поєднання сенсу і акустичного образу...» [178, с. 39]. Зі свого боку знак (чи символ) основа для встановлення зв'язку, який ми називаємо спілкуванням, що супроводжується появою значень і смислів та подальшим їхнім сприйняттям. Тут навмисно уникаємо більш чітких визначень, оскільки точність нас привела би до вже обраних концептуальних мовних місць. Для нас важливим є те, що мова завжди присутня наче тінь у різних сферах людського існування, де встановлюються стосунки. Можна сказати, мова постає відсутністю, про що свідчить брак місця, яка завдяки своїй негативній природі утворює мережу між наявними місцями у світі, задаючи йому обриси. Це можна назвати першою онтологічною координатою знаходження.

Щодо координати пошуку, то вона крім концептуальної локалізації своїм другим завданням має встановлення режиму доступу до того місця, яке задане певними методологічними параметрами, оскільки останні у цьому стосунку виступають правилами вступу. Але усе по порядку.

Пошуки другої пошукової координати мови завжди звужує дослідницьке поле певною зоною чи сектором дійсності з метою кращого прояснення мовної діяльності, або сутності мови. Особливо після лінгвістичного повороту можна спостерігати наділення мови пріоритетом у формуванні стосунків: онтологічних, пізнавальних, психічних, соціальних, історичних, політичних, антропологічних, моральних, естетичних, теологічних, літературних, мовленнєвих (у вузькому сенсі – стосунків повсякденного спілкування). Крім вказаної множини сфер з'являються нові, де мова починає диктувати свої умови. Серед особливо показових сфер такого просування слід назвати економічну (особливо з появою реклами) і освітню (у зв'язку з розповсюдженням демократичної форми освіти). Але про це більш детально буде сказано пізніше, після того як буде обраний зазначений раніше методологічний режим доступу до мовних феноменів, оскільки від нього

залежить ефективність прояснення процесу мовотворчості, який розкривається через утворення названих нами на початку зон впливу.

Яким чином нам слід зробити вибір на користь тієї чи іншої сфери, оскільки дослідження ризикує бути поглинутим розмаїттям альтернатив? Це – слушне запитання, адже вибір може також означати первинне концептуальне фігурування, що позначається на зв'язку між різними сферами. Вибір допоможе зробити обрана тема, яка чітко зосереджує інтелектуальну увагу на мовотворчості та її результатах. Але у випадку формального підходу ми маємо специфічну логіку руху від, спочатку, питань методу до, потім, питань онтології. Це її відмежовує від змістового підходу, де онтологічний вимір одразу зазначається. У подальшому стане зрозумілим, чому таке позірне відставання стане подекуди перевагою, особливо у питаннях дослідження зв'язку між мовою і соціальною реальністю. Але мало того, ми висуваємо тезу про те, що окрім руху від методу до онтології, міститься перехід від російського формалізму до структуралізму, спираючись на фундаментальне дослідження сучасного німецько-австрійського дослідника російського формалізму Оге Ганзен-Льове (Hansen-Löve) «Російський формалізм: Методологічна реконструкція розвитку на підставі принципу одивнення» [202]. Якщо Ганзен-Льове розкриває логіку становлення російського формалізму (його методу і об'єкту) від питань суто теорії поетичного мистецтва до питань соціального контексту мистецької діяльності, то нас та сама логіка, але також в рамках французького структуралізму, який знаходився у безпосередньому зв'язку з російським формалізмом і його східноєвропейськими структуралістськими варіаціями. (Хоча б згадати роль Цветана Тодорова, представника поміркованого структуралізму у Франції. «...Тодорову належала особлива роль: саме він познайомив французьких інтелектуалів з працями російської формальної школи, видавши антологію «Теорія літератури, тексти російських формалістів» (1965), сприявши виникненню у Франції структурного варіанту загальної поетики» [113, с. 6]) Цього можливо досягти тільки зазначивши якраз вказаний нами перехід до

широкої структуралістської позиції. Однак вже можна зазначити, що без питань теорії мистецтва, які розтлумачували сутність і значення літератури, і поезії зокрема, неможливо збагнути формальний підхід до дослідження мовотворчості, яка виражає зі свого боку напружені стосунки між мовою і дійсністю. У цьому важлива точка дотику із змістовним підходом, про який вже йшлося.

Започатковує наш аналіз формального підходу розгляд ідей, які містяться у маніфесті російського формалізму, оголошеного Шкловським і концептуалізовані в принципі одивнення: «І ось для того, щоб повернути відчуття життя, відчуті речі, задля того, щоб зробити каміння кам'яним, існує те, що називають мистецтвом. Метою мистецтва є надання відчуття речі, як бачення, а не як упізнавання; прийомом мистецтва є прийом «одивнення» речей і прийом ускладненої форми, що збільшує складність і тривалість сприйняття, оскільки сприймальний процес у мистецтві є самоцінним і має бути подовженим; мистецтво є способом пережити створення речі, а створене у мистецтві і важливе» [209, с. 106], російською – *остранения*, тим більше, що він є наріжним, наприклад, для теоретичної позиції О. Ганзена-Льове, важливої безпосередньо для нашого дослідження. Уже спроба перекласти українською цей специфічний термін теорії Шкловського відкриває всю глибину новизни задуму [207-209]. Цей задум став спробою захисту літератури від передусім психологізму і соціального детермінізму. Мовотворчість, яку представляє митець, визначається не його психічними станами чи особливістю історичної ситуації, не якимись загалом зовнішніми для літературної діяльності факторами, а цілковито внутрішнім станом самої мови. Самопроголошена назва «формалізм» мала на меті не знищення будь-якого змісту. Опозиція «форма/зміст» є рудиментом статичного бачення мови, яка позбавлена творчої динаміки. Формалісти натомість пропонують акцентуацію уваги на самостійності мови і мовних феноменів в полі літератури, своєрідну редукцію, що відволікає від «расхожего», рутинізованого, фіксованого, статичного використання мови на користь

мовотворчості, через що ключовою стає динамічна опозиція «матеріал/прийом»: «Поняття «матеріал» зайвий раз свідчить про лінгвістичну і семасіологічну орієнтації формалістів, проте ще красномовніше у цьому сенсі термін «прийом». З вище зазначеного, слід думати, вже цілком очевидно, що поняття «прийом» є ключовим для російського формалізму. «Мистецтво як прийом», «прийом одивнення», «оголення прийому», «літературний твір є сумою використаних у ньому прийомів» – у всіх цих головних формулюваннях «прийом» фігурує як центральне поняття, головної одиниці поетичної форми, засобом створення «літературності»[...]. Як і Веселовський, «історичній поетиці» якого вони були багато чим зобов'язані, формалісти воліли обходити темне питання про особистість митця. Літературна техніка уявлялась їм куди надійнішим ґрунтом, аніж психологія творчості. Звідси – прагнення розглядати літературу як надособистісне, чи навіть безособове, явище: радше цілеспрямоване застосування технічних прийомів до «матеріалу», ніж самовираження, радше робота розуму, а не робота душі» [217, с. 188]. Таким чином одивнення вимагає виставлення мови в іншому світлі, яке йде не за відповідністю реальності, репрезентує світ, а йде в розрив з нею, користуючись передусім нетотожністю, що створює ефект руйнації кліше рутинізованої, «расхожей», мови і появи нової реальності, презентації. Звідси походить провокаційна ідея мистецтва заради мистецтва, але для формалістів вона лише перший крок до звільнення мови в її літературній інституції. Мова має бути не просто тим, що слухняно слідує за реальним ходом подій, зображуючи його, а самостійним джерелом творчої сили, здатним породжувати власну реальність на основі роботи з нетворчим матеріалом дійсності.

Отже, ми бачимо схожу із змістовим підходом картину роздвоєння мови на звичайну, «расхожую», та творчу, художню – мову поетів і письменників. Проте не можна не помітити особливий наголос на онтологічному розрізненні цих мов у змістовому підході, особливо в Гайдегеровій концепції. У полеміці з позицією Гайдегера була написана робота Романа Якобсона «Що таке

поезія?». За свідченням Гюнтера Вольфарта, Гайдегер наголошував на особливому статусі поетичної мови, на її особливій якості бути прихистком буття [53, с. 416]. Як вже зазначалося, німецький філософ наголошував на особливому статусі поетичної мови, на її особливій якості бути прихистком буття. Поет нібито вступає у безпосередній контакт, мовчазну комунікацію з самим буттям. За таким станом справ, який передбачає сакралізацію поетичної мови, Якобсон мав бачити передусім реалізацію принципу тотожності між словом і буттям, виразом певного стану дійсності, репрезентацію найвищого рівня, найвищу форму пізнання. Щодо оцінки такого підходу до розуміння мови загалом для Якобсона Гайдегеровий підхід розвивав звичайні положення про те, що мова розкриває світ, уможлиблює його пізнання на підставі тотожності. Однак для поетичного слова таке положення речей неприйнятне, оскільки поезія у своїх метафорах та інших прийомах поєднує непоєднуване, змушуючи засумніватись у самих речах. Отже, поет працює з відмінністю, а не з тотожністю. Його завданням є зміна стану справ, динамізація мови, творча деформація усталених зв'язків між мовою і світом. Це досягається за рахунок того, що поет відвертається від світу заради самої мови: «Поетичне присутнє, коли слово відчувається як слово, а не лише як уявлення об'єкта, яке воно означає, чи як викид емоції, коли слова та їхня композиція, їхнє значення, їхня зовнішня та внутрішня форма набуває ваги та цінності безпосередньо, замість того, щоб байдуже стосуватись реальності» [224, с. 118]. І тут не можна не згадати творчість Володимира Проппа [162], який поряд з Романом Якобсоном вивів структуралізм на висоти загальної методології пізнання культури через запропоновану ним теорію наративу, яка мала великі і плідні наслідки для становлення семіотики.

Отже, знаковий динамізм, який характеризує мовне існування, полягає у постійній трансформації однієї цілісності (знакової системи) в іншу, простіше кажучи, у комунікативному процесі. Саме це відкриває поле для останнього кроку в становленні ідей формалізму – критичній рефлексії над власною позицією і прояснення її на загальноісторичному тлі. Відтак все більше і

більше присвячується розумінню контексту мистецької діяльності. Тобто концептуальна думка формалістів рухається від виокремлення мистецтва із дійсності до повернення назад, але вже в іншому статусі. Цей інший статус передбачає теорію мови, яка стає основою існування в культурному світі. Ганзен-Льове чітко показує, що концепції психологічна концепція Льва Виготського і теорія ідеології Михайла Бахтіна та його кола не могла мати іншої основи для свого формування крім ідей формалістів третьої фази становлення: «...заслугою Виготського є радше нова інтерпретація формалістського принципу одивнення у рамках моделі психології мистецтва, яка, щоправда, не мала значного впливу на власне представників формалізму 20-х років, проте вже наприкінці 20-х років слугувала Бахтіну та його учням основою для розробки семіотики естетичного процесу у всій повноті, завбачуючи тим самим принципи сучасної семіотики мистецтва» [201, с. 411-412].

Це дуже важливий факт, який в іншому світлі показує концепції, які на перший погляд видаються геть інакшими щодо ідей формалізму. Особливо, якщо зважати на панівну думку про те, що Виготський як психолог мав бути далеким від анти-психологізму формалізму [88], а Бахтін близький до герменевтичної позиції [16].

Концепція Виготського про обумовлення психіки суспільним оточенням, з усім його протестом проти індивідуалістичної позиції фрейдизму та школи Піаже, заснована на трансформації зовнішньої контекстуальної мови суспільства у внутрішню мову. Свідомість, отже, дорівнює певним чином трансформованій мові спільноти, у яку вона занурена. Психологія мистецтва таким чином має звертати увагу не на несвідоме митця, яке нібито його індивідуалізує, роблячи неповторними його мистецькі образи, а на здатність митця оволодівати і трансформувати сучасну йому культуру, впливати на соціальні процеси [54]. Саме у цій здатності втручатися у хід по суті історії і проявляється діяльність митця, яка робить його індивідуальним і неповторним в соціальному контексті. Індивідуальність належить до «вершин», а не

«глибин». Митець спроможний охопити якомога більше культурних речей у своїй творчій натурі, що вдається йому на основі мистецького синтезу. Не дарма Виготський вважав мистецтво вищою формою прояву культури. Тобто індивідуальність митця – це подвійний переклад: спочатку з мови загалу на внутрішню, а потім створенні мистецької мови, яка повертає узятє назад у суспільство. Як бачимо, центральне місце тут займає мовні процеси пов'язані з трансформацією мови у різних контекстах. У підсумку Виготський завдяки ідеям формалізму завдав першого нищівного удару як по індивідуалістичному натуралізму психології, але й по вульгарному соціальному детермінізму, в основі якого лежить відома марксистська теорія відображення, оскільки зв'язок соціального буття і свідомості опосередкований мовними процесами.

Бахтін і його коло (Волошинов, Медведєв) продовжили справу формалістів, опосередковану психологічною концепцією зовнішньої і внутрішньої мови Виготського [202, с. 419-421]. Головним об'єктом критики у них постає теорія відображення, заснована на соціальному детермінізмі. Але ця критика є частиною загальної концепції ідеології, яка зазвичай подавалась як перекручене бачення дійсності і як основа надбудови. Провідна лінія критики стосується того факту, що дійсність ніколи не дається у прямий безпосередній спосіб, однак завжди опосередковано через мовне заломлення, а ще точніше знакове. Отже, зв'язок між зовнішньою і внутрішньо мовою у Виготського можна розтлумачити як ідеологічний у сенсі того, що ідеологія є оператором трансформації між двома знаковими системами. Крім того, мистецький твір як побудована певним чином знакова система, комунікуючи із загальною культурною системою виступає ідеологічним чинником суспільного життя, оскільки комунікація завжди включає ідеологічне заломлення – трансформацію. Саме таким чином розтлумачена ідеологія за Бахтініним буде позбавлена рис вульгарного соціального детермінізму, що не розуміє опосередковуючої ролі знаку і знакових систем. Сфера надбудови, до якої належить також і мистецтво, література і поезія зокрема, наскрізно ідеологічна, через що, по-перше, в ній не можна спиратись на фіксовані

позиції, на догми, які б виступали реакційними щодо самої мовної природи явищ надбудови, а, по-друге, на єдину позицію, одна з якої була би ефектом такого реакційного явища фіксації у вигляді своєї узурпації.

Найяскравішим прикладом того, як Бахтін демонструє свою концепцію мовно-ідеологічного опосередкування соціального життя людини, є його концепція поліфонії у літературному жанрі роману і «карнавалізації» культури та ролі «народних мас» в історії [14]. Для того, щоб прояснити концепт поліфонії, потрібно одразу наголосити на не випадковості вибору роману як літературного жанру для демонстрації справжньої позиції мови і літератури до життя. Бахтін, критикуючи формалізм, зосереджував увагу на тому, що той некоректно акцентує монологічні аспекти мовного вжитку в мистецтві, тому для формалізму парадигмальною виступає поезія з її культом митця-одинака, який протистоїть обставинам і натовпу. Це почасти вірно стосовно першої фази розвитку формалістських ідей, але є безпідставним щодо пізньої, третьої фази становлення, за Ганзен-Льове. Дійсно, поезія з її бідним сюжетом не може виразити всієї складності суспільного життя, яке побудовано на комунікації. Тому проза і жанр роману, але не простого роману, а, як його називає Бахтін, поліфонічного є вираженням дійсності. У цьому сенсі розглядається специфічний геній Федора Достоєвського, який проявляє себе не у тому, щоб повністю окупувати мову, а заразом її простір і час, хронотоп, як це робить поет, або романіст-моралізатор, який як божество стоїть вище над усіма персонажами і байдужо споглядає за усіма перипетіями, час від часу втручаючись за власним бажанням [13]. (Тут Бахтін звісно мав на увазі графа Льва Толстого). Геній Достоєвського полягає в здатності вести діалог і полілог, ніби самоусуваючись, вступати на рівних за своїми персонажами, задаючи у такий спосіб життєвий динамізм слову. Коли Бахтін каже про особистостей, які невід'ємні від діалогічної ситуації, то він не стільки апелює до метафізики, скільки до того, що особистість завжди є окресленою контекстом діалогу, а «обличчям» особистості стає Голос як мовно-

діалогічний феномен. Але це ще не «фінальний акорд» концепції. Саме стосунок мови до історії увінчує концепцію Бахтіна.

Мовно-ідеологічне опосередкування дійсності, яке вимагає плюралізму позицій, чинить спротив узурпації, тому будь-яке елітаристське ставлення до історичного процесу є реакційним, разом з, як у Гайдегера, елітарним ставленням до (поетичної) мови. Мову і водночас історію розвивають не обрані поети чи елітарні вожді, а простий народ у формі анонімного плюралістичного святкового дійства, культурної гри, парадигмою якого є карнавал: «Бахтін розуміє середньовічний карнавал не просто як культурно-історичний феномен народного життя, але й як самостійний «антисвіт», що існує неофіційно поруч з офіційним світом держави та церкви, роблячи на них пародію, оновлюючи їх, створюючи знову за своїми власними законами. Всі прийоми карнавалізації цього серйозного та авторитарного світу та діючих ззовні детермінуючих механізмів збігаються з формалістським одивнювальним принципом переоцінки, деієрархізації, перевертання, порушення норми, декомпозиції, зниження в інтенційній сфері – а в «технічній» сфері з прийомами зсуву та реалізації, оголення та монтажу, етимологізації та каламбуру тощо» [202, с. 440-441]. Карнавал завжди робить умовними будь-які застигли форми. Саме цей аспект критики елітаризму спрямований проти спроб структуралістського пошуку універсальних структур. Бахтін структуралізму закидає передусім абстрактність, що нехтує плюралістичним фоном особистісного життя.

У підсумку ми маємо піднесення думки формалістів про поетичну автономію мови до вершини культурного існування, яке пронизане мовно-знаковою природою.

Після того, як ми прослідкували становлення ідей російського формалізму, вже можна наступним кроком перейти до аналізу ідей французького структуралізму, який так само як і російський формалізм, пройшов шляхом від переваги методу до акцентування мовно-онтологічних проектів. Це також допоможе розкрити пріоритет вибраної нами методології

для реалізації поставленої мети дослідження: розкрити мовотворчість як чинник соціальних трансформацій.

Безумовно першою постаттю, наукова позиція якої допоможе розглянути становлення ідей французького структуралізму, є Фердинанд де Сосюр. Один із засновників лінгвістики, він, можливо, не настільки філософічний як Чарлз Пірс чи Едмунд Гусерль, тим більше, що на Якобсона він особливо не справив враження своїми семіотичними роздумами у загальновідомих лекціях з основ лінгвістики, оскільки беззаперечна перевага надавалась саме Пірсу в справі науки про знакові системи [219], проте саме швейцарсько-французькому науковцю випало бути засновником структуралістського руху у Франції. Відправною тезою де Сосюра можна вважати ту, яка вказує на відмінність як умову будь-якої осмисленості: немає сенсу без відмінності [178, с. 77-104]. Виходячи з неї ми можемо вже збагнути різноманітні перспективи розвитку структуралізму.

Першою такою перспективою, яка подекуди набувала суперечливих обрисів, постала мовно-онтологічна. Цю суперечливість особливо виразно підкреслив у своїй роботі «Відсутня структура» відомий італійський семіотик Умберто Еко [214, с. 290-307]. Для нього відкриття де Сосюра перебуває передусім на боці методу, далеко від будь-якої онтології, що привносило філософський і ненауковий елемент у становлення тієї науки, яку швейцарець назвав семіологією. Еко вбачає у онтологізації теми знакової системи парадоксальність, що збільшується від необережного поводження з терміном «структура», який з 1928 року завдяки діяльності Якобсона прижився у лінгвістиці. Ця необережність впливає з його перебільшеного статусу: концептуалізація структури подекуди виводить за межі сциєнтистських пізнавальних настанов. Простіше кажучи, структура – це поняття суто наукової методології, а не онтології. Така необережність впливає з некритичної претензії на первинність, остаточність, фундаментальність та універсальність структури, яка лежить в основі положення речей і яка стає найголовнішим об'єктом будь-якого наукового дослідження.

Щодо цього показовим є розподіл у Еко структуралізму на методичний, або науковий, що не покинув критичності настанови і продовжує зв'язок з емпіричним розмаїттям, яке впорядковується структурами різного роду без претензій на остаточність: упорядковуючі структури являють собою так само як і емпіричні дані нескінченний ряд; та на онтологічний, що потрапляє у метафізичну пастку, ставлячи перед собою ненаукові парадоксальні завдання, оскільки остаточна пра-структура є суперечністю, адже вимагає відсутності релятивної природи, на якій сама ж і тримається. Простіше кажучи, щоб бути пра-структурою структура має відкидати стосунок, на приматі якого вона і побудована. Крім того така пра-структура не має зв'язку з емпіричним досвідом. У цьому зв'язку показовими є звинувачення майже усіх французьких структуралістів в онтологічності, починаючи від Клода Леві-Строса, який мав, на думку Еко, необережність сплутати універсальність структурного методу як пізнавальної перспективи зі структурою універсума як онтологічної будови Всесвіту, міркуючи про дух і розум.

Тому говорити про онтологізм Жака Лакана, Жака Деріда та інших видатних французів під цим Ековим кутом бачення стає зайвим: вони усі винні у філософичності їхнього структуралізму, що ніби перешкоджає науковій «нормальності» методичного структуралізму, прибічником якого він себе і вважає. Еко підтримує де Сосюра у плані розгортання науки про знакові системи, семіології, критикуючи при цьому Ролана Барта за надмірне звуження семіології до семіотики, що спирається виключно на вербальні знакові системи. Щодо цього італійський філософ у своїй примітці заявляє: «Це пояснює, у якому сенсі (див. щодо цього Барт, *cit.*) не лінгвістику слід вважати відгалуженням семіології, але семіологію – галуззю лінгвістики, оскільки невербальні знаки отримують значення тільки завдяки словесній мові. Повністю можливо, що у перегукуванні різних інтерпретант якого-небудь знаку, словесне визначення отримує найбільшої ваги. Проте, інтерпретантою словесного означника певно може слугувати фігуративний знак» [214, с. 53].

Отже, повертаючись до тези де Сосюра про ключову роль відмінності для сенсу, слід сказати, що саме осмислення відмінності отримало в такий спосіб перспективу онтологізації, особливо у авторів, які посилили її за допомогою Гайдегерової онтологічної відмінності між буттям і суцям. Однак перед тим, як розкрити ідеї онтологічного структуралізму (але вже без ноти скепсису Еко), слід рушити за двома яскравими наступниками Сосюрової думки – Клодом Леві-Стросом і Жаком Лаканом. Вони перші, хто розпочали справу універсалізації структурного методу шляхом його переносу з вербальної лінгвістичної сфери до інших – соціальної і психічної.

Позиція Леві-Строса для нашого дослідження важлива тим, що прямо пов'язана, по-перше, з ідеями формалістів через вплив ідей Якобсона і Проппа (тут не можна не згадати про роботу Леві-Строса «Структура і форма. Роздуми над однією працею Володимира Проппа» (1960) та спільну працю з Якобсоном ««Кішки» Шарля Бодлера» (1960)), а, по-друге, методологічними засадами, які висувують на перший план головні ознаки структурності, оскільки постала проблема відмежування від лінгвістичних і емпіристських тлумачень структури. Знайомство з ідеями фонології Якобсона дало підстави антропологу Леві-Стросу перенести закономірності взаємодії елементів мовно-знакової системи на соціальні стосунки кровної спорідненості, де відбувається обмін жінками між сім'ями. Звісно, що це жодним чином не означало ототожнення мови і системи спорідненості, скоріше йдеться про те, що спорідненість має розглядатися як мова, але вона не є мовою. Тобто тут варто говорити про ключову наукову аналогію. Проте ця аналогія має свої важливі методологічні підстави у чотирьох умовах, що їх визначає Леві-Строс для наукових моделей і відповідність яким дозволяє назвати моделі структурами. Це добре демонструє Марсель Енаф, учень Жюльєн Дельоза і дослідник творчості Клода Леві-Строса, у своїй роботі «Клод Леві-Строс і структурна антропологія» [215].

Перша умова полягає утім, що структура є певною системою, створеною з таких елементів, що зміна одного з них несе з собою зміну всіх інших. Можна

цю умову назвати зчепленням. Друга умова торкається того, що будь-яка модель належить групі перетворень, кожне з яких відповідає моделі того самого типу таким чином, що множинність цих перетворень утворює групу моделей. Це – трансформаційна умова. Третя умова говорить про те, що можна передбачити, яким чином буде реагувати модель на зміну одного зі складових елементів. Це – умова передбачуваності. Четверта умова вимагає від моделі такої побудови, щоб її застосування охоплювало усі явища, які спостерігаються. Це – умова насиченості.

З перерахованих умов найбільш важливою і цікавою для Леві-Строса була друга, що стосувалася трансформації: «По-друге, будь-яка модель належить групі перетворень, кожна з яких відповідає моделі одного й того самого типу, таким чином більшість цих перетворень створює групу моделей» [215, с. 28]. Саме трансформативність, тобто спроможність перетворюватись, стає для французького антрополога ключовою ознакою, а трансформація – центральною категорією, крізь які мають розглядатися будь-які результати пізнання, що претендують на відкриття структурних закономірностей в дійсності. Такий наголос на трансформації дозволяє обійти вади емпіричної структури, яка, за Леві-Стросом, є надто нестійкою і постійно руйнується через залежність від емпірії, яка є наслідком сплутування подійно-поверхового і абстрактно-глибинного рівнів, що виражається у хибному ототожненні у функціональній антропології реальних стосунків між людьми і соціальних відносин [127]. «Якщо, наприклад, Б.Малиновський пояснював заборону на інцест з моральнісно-психологічної точки бачення (усвідомлена однокровними суб'єктами несумісність родинних почуттів і сексуальних прив'язаностей), то Леві-Строс, який виявив «правила обміну» у родовому суспільстві, показав, що вони носять безсуб'єктний, трансіндивідуальний характер саме тому, оскільки залишаються за межами свідомості індивідів. Звідси – різниця між усвідомленими «соціальними стосунками», з одного боку, і латентними «соціальними структурами» – з іншого» [113, с. 16]. Так само можна і ухилитися від надмірної фіксованості і абстрактності

математичної структури. Трансформація як категорія для Леві-Строса має своїм джерелом роботи і дослідження натуралістів, а не математиків. Крім цього особливого бачення структури французький антрополог перетворює концепт трансформації на термін-медіатор між синхронією і діахронією: «Існує лише один концепт, яким постійно користується Леві-Строс і який у цьому випадку міг би зіграти роль терміна-медіатора між синхронією і діахронією, це – *трансформація*» [215, с. 327].

Висування на перший план поняття трансформації у Леві-Строса є концептуальним для нашого дослідження у декількох стосунках. По-перше, трансформація і трансформаційні процеси, як вже було зазначено раніше, одразу стали основою для принципів російського формалізму. Можна хоча б пригадати заміну опозиції «форма/зміст» на «матеріал/прийом». Саме вона мала вказувати на мовний трансформаційний динамізм. По-друге, трансформаційна умова дозволяє перехід, а точніше переніс, з однієї серії перетворень до іншої, отримуючи у підсумку модельну трансформацію, що пов'язує між собою різні сфери в дійсності. Для нашого дослідження це означає, що соціальні і мовні зміни знаходяться у ситуації подібності, але не тотожності чи каузальності з того чи іншого боку, і це означає їхню трансформаційну взаємозалежність. І якщо ми хочемо говорити про мовотворчість як чинник соціальних трансформацій, то формальний підхід має над змістовним ту перевагу, що не звертається до трансцендентної (зовнішньої щодо мови і соціуму) концепції буття, а саме до іманентної структурної природи обох, подібної, але не тотожної. Отже, коли нам йдеться про чинник, то це означає передусім структурний зв'язок між мовою і соціумом, завдяки якому останній отримує свою конфігурацію, місце, стосовно мовних подій. Леві-Строс таке положення речей оформлює тезою про будову культури за аналогією до мовного устрою. «Ця настанова шлях до переносу лінгвістичних, а потім і структурно-семіотичних методів у будь-які гуманітарні науки у тій мірі, у якій вони отримували можливість виокремлювати у своєму матеріалі «мову» та «мовлення», «діахронію» та

«синхронію», «варіанти» та «інваріанти» тощо. У 50-60 роки структуралізм стрімко поширився на соціологію культури (Л.Гольдман), на психоаналіз (Ж.Лакан), на соціальну філософію (Л.Альтюсер) і на літературознавство (Р.Барт та ін.). Уніфікація гуманітарних наук під знаком лінгвістики – така була методологічна настанова структуралізму [113, с. 4].

Щодо Проппових впливів на Леві-Строса, то тут слід зазначити про дослідження міфів, які представлені усними наративами. Виявлення структурних моментів міфів і їхній аналіз, підготовлений аналізом російської казки у Проппа, ведуть за Леві-Стросом до розгадки таємниці людського розуму, який демонструє себе у силі варіативного структурування, заснованого на означенні.

У своїй доповіді, опублікованій під назвою «Інстанція літери, або доля розуму після Фрейда», Жак Лакан чітко заявляє про те, що дослідження означника, який грає ключову роль в структурних дослідженнях, розпочалися у Росії і Швейцарії, визначивши конкретні місця і час Петроград 1920-го року і Женеву 1910-го: «Головним терміном цієї формули, на яку ми претендуємо лише тому, що вона ідеально відповідає як текстові Фрейда, так і психоаналітичному досвідові, є означник. Це термін античної риторики, якому сучасна лінгвістика дала нове життя у вченні, етапи якого ми тут розглядати не можемо, проте його зародження та розквіт пов'язані з іменами Фердинанда де Сосюра та Романа Якобсона, які нагадують нам, що коріння провідної в західному структуралізмі науки походить з Росії, де відбувся розквіт формалізму. Дати 1910 (Женева) та 1920 (Петроград) доволі красномовно пояснюють, чому Фрейд не міг скористатись інструментом цієї науки» [124, с. 154]. У межах нашого дослідження нам немає необхідності докладно розбирати структурний психоаналіз Лакана. Єдине, на що слід звернути увагу, так це на продовження успіхів в межах формального підходу щодо переносу лінгвістичних методологічних принципів в інші сфери гуманітарних наук. У випадку Лакана несвідоме має розглядатись як мова, у серці якої має розгортатись процес означення з особливим статусом суб'єкта несвідомого як

означника, що ковзає. Пізнання якого вимагає структурної топології точки зібрання (*pointe de capiton*) [124, с. 160]. У зв'язку з цим на перший план для Лакана висувається проблематика Іншого, без якого неможливо розглядати психіку, тим більше, що несвідоме стає «мовленням Іншого».

Тут не можна не помітити своєрідну паралель Лаканової думки зі згаданим раніше Виготським, який на свій лад показує, що зовнішня мова структурує внутрішній психічний світ людини як внутрішню мову. Але головне все-таки те, що Лев Виготський, а за ним і Михайло Бахтін своїми ідеями характеризують етап переходу від формалізму до постформалізму у концептуальному плані, так само як Жак Лакан, Ролан Барт, Жак Деріда, Жиль Дельоз, Мишель Фуко до постструктуралізму. Перегляд кожної позиції кожного з наведених по структуралістів був би громіздким для вступної методологічної частини нашого дослідження, тому ми маємо сконцентруватися на декількох вже окреслених нами на початку векторах розкриття теми. По-перше, як змінюється статус мови у становленні формалізму та структуралізму; по-друге, подивитися особливості саме структуралістського літературознавства, яке б дозволило краще розкрити особливості мовотворчості і її впливів.

Перехід від формалізму до постформалізму супроводжується, як вже зазначалося у творчості Виготського і Бахтіна, розширенням кола пізнавальних питань, що спочатку мали суто методичні і методологічні настанови, які належали теорії поезії і літератури, до філософських акцентів – теорії свідомості, історії, теорії мови і її онтологічного статусу у зв'язку зі стосунком до дійсності тощо. Тому концепцію поліфонії Михайла Бахтіна важко відрізнити чи відмежувати від філософії мови. Такий самий логічний хід у розвиткові ідей було зроблено і структуралістами. Але більш показовим є той факт, що саме російський філософ і літературознавець став ключовою постаттю для французьких інтелектуалів, які спробували радикалізувати структуралізм, надавши йому філософської глибини. Тут серед інших

важливою є постструктуралістська думка Юлії Кристєвої (у неї є навіть окрема робота, присвячена Михайлові Бахтіну [116]).

Проте для нашого дослідження найбільше значення має творчість Ролана Барта. Ідеї французького вченого володіють низкою суттєвих переваг поряд з іншими концепціями мислителів-постструктуралістів. Передусім Барт – літературознавець, тобто вже можна говорити про схожі наміри і долю з формалістами. Також, і це наступна перевага, він сам у своєму концептуальному розвитку пройшов шлях змін від структуралізму раннього періоду, коли був під впливом сцієнтизму, до постструктуралізму пізньої творчості із сильними філософськими акцентами.

Творчість Барта можна умовно розділити на два періоди – структуралістський і постструктуралістський, хоча пропонують також виокремлювати преструктуралістський період роботи над концептом міфології [112]. Не зважаючи на особливі нюанси бартознавства, преструктуралістський період сповнений пошуків нової наукової дисципліни, яка би на засадах лінгвістичних відкриттів володіла би універсальним методом соціокультурного аналізу. Тим більше, що приклад антропологічних досліджень Леві-Строса давав змогу оптимістично дивитись на покращення наукового статусу гуманітарних наук у віддаленні від філософських рефлексій, особливо притаманних змістовому підходові, про який вже йшлося. Наприклад, вторгнення філософії у літературу, «скоєне» екзистенціалістами, особливо силами найбільш одіозного її представника – Жана-Поля Сартра, сприймалося молодими інтелектуалами Франції такими як Ролан Барт передусім з позиції нівелювання науковості гуманітарного знання. Тому стає зрозумілим той факт, що структуралізм отримав статус пошуку істини науки із зазіханням на новий універсальний метод, позбавлений вад метафізики. Звідси сцієнтизм раннього Барта і його несприйняття позиції Сартра. Отже, молодий Барт «жорсткий» структураліст, приборчник оновленої лінгвістикою гуманітарної епістемології.

Звернення до позиції раннього Барта для нас важливо тим, що він радикалізує думку про відношення мови і культури. Якщо для Леві-Строса сфера мови, хоча і взірцева за своєю будовою, що дозволяє переносити за аналогією її порядок на інші невербальні сфери, але вона не визначальна для усіх культурних утворень, то для Барта наскрізною стане визначеність мовою усієї культури: мова і є культурою, невербальні прояви останньої є лише звуженим мовним порядком. Простіше кажучи, ми не можемо вийти за межі мови, встановлені самою мовою. Через таке принципове припущення Бартове занурення у світ людської культури – це пошук мовних варіацій. Вимальовується своєрідний мовний детермінізм.

Найкраще пояснити цю тонку відмінність у методологічних настановах між Леві-Стросом і Бартом на прикладі саме однієї з перших Бартових праць – «Міфологій». Виходячи з назви, ми вже маємо проникнути у концепт міфу, що запропонував на той час ще майбутній всесвітньовідомий семіотик, філософ і літературознавець. Міф для нього це не Леві-Стросовий структурно-наративний ментальний сплав природи і соціуму, а – автопоетичний мовний феномен, пов'язаний з функціонуванням метамови, яка ніби паразитує на первинній денотативній мові, що розповідає про світ без акцентів на виправданні того, що сталося. Це означає, що знак як єдність означника і означуваного у випадку денотативної мови ще зберігає зв'язок з дійсністю, але вже у метамові від розглядається як самодостатня реальність, як сама дійсність. Тобто дійсністю метамови є знак. Отже, міф – це те, що у мовний спосіб заміщує дійсність тими чи іншими мовними знаковими конструктами: «Міфічне слово є повідомленням. Воно не обов'язково повинно бути усним: це може бути письмо чи зображення; і письмова мова, а також фотографія, кінематограф, репортаж, спортивні змагання, зрілища, реклама можуть бути матеріальними носіями міфічного повідомлення» [7, с. 73].

Тут проглядається марксистський ідейний фон раннього Барта, оскільки міф є ідеологічною конструкцією, як сказали б марксистки. Він відрізає від дійсності, яка за своєю суттю є соціально-історичною, такою, що постійно

перебуває у процесі змін. Якщо це так, то міфи створюють ілюзію природності, тобто певного *status quo* того стану справ, який зараз наявний. Міфи виправдовують через *status quo* певний соціокультурний порядок, запроваджуючи також ідею еволюції, вершиною якої є нинішній стан. У підсумку ми маємо відсікання революційної природи самої культури, яка без історії і її трансформаційного динамізму не може існувати, і в такому ускладненні задіяні мовні механізми.

Міфологія, за задумом Барта, і має розглядатися як науковий спосіб дезавування таких міфів, що стали основою буржуазної культури, оскільки саме вона запропонувала роботу з мовою на користь міфу природності. Карл Маркс розглядає ідеологію як ідеалістично викривлене бачення дійсного стану справ [135]. Єдиним засобом у боротьбі з нею є матеріалістична наука, що знається на історії. Барт так само шукає науку, що дозволила вийти з кола метамови, яка замикає усе на знакові, а точніше на конотації, яка, будучи контекстом того чи іншого висловлювання, схиляє до прийняття певної зфасцинованої дійсності. Такою наукою мала стати конотативна семіотика, що, проходячи крізь конотативні пастки, досягала би шару денотативної мови, вільної від «хибних» контекстів.

У цьому вченні раннього Барта маємо дещо утопічні характеристики, оскільки конотація, хоча і притаманна самій мові, але не сприймається як нормальний спосіб існування мовної реальності. Крім того наявна віра у існування денотативної мови, безпосередньо дотичної до «справжньої» дійсності. Звісно, Барт змінює у подальшому свою позицію, проте для нас цей період вже налаштовує на Бартовий кут зору на культуру, який відкриває владу слова і словотворчості над усією культурою. І, можливо, саме цей «революційний» мотив ми бачили перед цим у довірі російського формалізму авангардизмові у поезії та літературі.

Літературознавство для Барта стало справжнім плацдармом для поширення радикальних ідей про владу слова на всі сфери культури. Кульмінацією стане відома інавгураційна лекція перед самою смертю

видатного француза, у якій він порівняє мову з фашистом, маючи на увазі передусім її неконтрольовану владу над людиною: «Мовна діяльність подібна законодавчій діяльності, а мова є її кодом. Ми не помічаємо влади, що приховується в мові, оскільки забуваємо, що мова – засіб класифікації і що будь-яка класифікація є засобом придушення: латинське слово *ordo* має два значення: «порядок» та «загроза» [...]. Говорити, а тим паче міркувати зовсім не означає вступ у комунікативний акт (як нерідко доводиться чути); це означає підкоряти собі слухача: вся мова загалом є загальнообов'язкова форма змушування [...]. Однак мова, як перформація будь-якої мовної діяльності, не реакційна і не прогресивна; це звичний фашист, оскільки суть фашизму не в тому, щоб забороняти, а в тому, щоб змушувати говорити дещо» [4, с. 548-549].

Щоб розкрити важливі для нашого дослідження віхи творчості Барта, потрібно не просто рухатися за вже згаданою опозицією Барта-структураліста і Барта-постструктураліста, але й за принциповими опозиціями, що як коди визначали письмо цих «двох Бартів». Методологія раннього періоду, по-перше, спирається на уявлення про два рівні сприйняття дійсності: поверховий, або подійний, з яким ми зустрічаємося в емпірії, та глибинний, або структурний, якого ми досягаємо через формалізацію. По-друге, методологічний пріоритет синхронії над діахронією, який передусім висуває на перший план опозиційну пару «означник/означуване» з явним інтересом до означника. Насправді саме опозиція «означник/означуване» стає кодом структуралізму.

Після «преструктуралізму» «Міфологій, які датуються 1956 роком, з'являються роботи, де акцент робиться на структуралістському дослідженні у прикладній сфері літератури, подібно до того, як Леві-Строс і Лакан змістили його у антропологію і психіатрію відповідно. Через це у цьому Бартовому задумі літературознавчого просування лінгвістичного структуралізму є безперечно схожі передусім з російським формалізмом ідеї, оскільки останній і виступив прикладним вченням на ґрунті саме літературознавства. Хоча вже і

вказався безпосередній вплив російського формалізму на французьких інтелектуалів, але для нас важливо, що він не відбувся би без ситуації певної конгеніальності. Мається на увазі те, що закладена у самих принципах лінгвістики логіка дослідження вимагає певних універсальних стратегій розвитку [184]. Наприклад, дві невеличкі статті Барта «Література і метамова» (1959) і «Письменники і ті, хто пишуть» (1960) дають змогу у цьому переконатися. Крім цього можна також, що найголовніше для розкриття нашої теми, знайти концепт мовотворчості.

Стаття «Література і метамова» просякнута головною ідеєю емансипації літературознавства як метамови літератури від зовнішніх і навіть чужих щодо неї позицій, представлених передусім психологізмом і біографізмом. Це – визвольна боротьба за право такого мовного явища як література за автономне значення, яке не піддається редукції до мотивів психічного життя суб'єкта та/або соціальних умов створення. Барт пише: «Наші письменники протягом тривалих століть не уявляли, щоб літературу (саме це слово з'явилося недавно) можна було розглядати як мову, що піддається, як і будь-яка мова, подібному логічному розмежуванню. Література ніколи не міркувала сама над собою (інколи вона замислювалась над своїми формами, але не над своєю сутністю), не розділяла себе на те, що споглядає, і те, що споглядається; коротше, вона говорила, проте не про себе» [5, с. 131]. Цей пафос автономії літератури і поезії ми вже знаходили у революційній думці Шкловського. Барт бачить у літературознавстві передусім проект розкриття мовних феноменів, досліджуючи інфраструктуру самої мови. Тобто акцент зроблений на тому, що є умовою сенсопокладання. Важливим є не сам сенс, оскільки він є епіфеноменом дії мовної структури. Тому можна побачити закладений від самого початку конфлікт між теоріями сенсопокладання структураліста і літературознавця нового гатунку Барта і близького до феноменології екзистенціаліста-марксиста (та ще до того, що немало важливо, письменника і драматурга) Сартра, адже за сенсопокладанням стоїть мовотворчість, зав'язана на концепції автора чи суб'єкта мовної діяльності.

У роботі «Письменники і ті, хто пишуть» градус цієї боротьби зростає, а разом із цим прояснюється Бартова концепція мовотворчості. Звичайне питання – «хто пише?» – призводить до дихотомії «письменник/інтелектуал», оскільки, за словами Барта, у сучасності письменність є широко доступною і така експансія мови у суспільство навіть утворила особливий соціальний прошарок, що володіють нею для свого існування, – інтелектуалів [9]. Тому зараз можлива певна плутанина у визначенні суб'єкта письма, яке виконує роль доступу до інституту мови. Письменника слід відрізнити від інтелектуала, особливо зважаючи на те, що одна і та сама людина може виступати в цих двох іпостасях. Тут не можна не помітити натяк на Сартра, який постає втіленням суперечки між письменником та інтелектуалом в одній особі [9, с. 136].

Розрізнення між письменником і інтелектуалом відбувається на ґрунті стосунку до дійсності, до якого вони причетні через питання про істину, без якого неможливо було цей стосунок утверджувати і підтримувати мовними засобами. Хто такий письменник? Відповідь Барта і проста і складна водночас. Письменник – це той, хто повністю передає свою долю у руки мови: «Поміж тим для письменника, як ми бачили, все навпаки: він прекрасно знає, що його слово нетранзитивне (такий його вибір і такий сенс його праці), що навіть при всій категоричності воно власне вносить у світ невизначеність, що воно парадоксально виступає як могутньо-багатозначне мовчання і що девізом цього слова може стати лише глибоке зауваження Жака Ріго: «І навіть у ствердженнях моїх – питання»» [9, с. 138]. Чим загрожує така повна пасивність, в якій письменник знаходить істину свого існування? Передусім статусом самої істини, яка для письменника втрачає сенс вірного зображення дійсності: мова письменника байдужа до істини і скоріше загострена на відмінність від справжнього стану справ [9, с. 135]. Тут можна побачити подібність до вже підкресленої нами думки Jakobsona у роботі «Що таке поезія?», коли він каже про невідповідність як принцип художності, оскільки митець акцентує увагу на нетотожності речей собі.

Простіше кажучи, письменник має бути вірним мові, а не дійсності, позбавляючись суб'єктивності у стосунку до неї. Інтелектуал, навпаки, виходить із своєї суб'єктивності, коли звертається до мови заради чогось, що виходить за її межі і позначено індивідуальним інтересом і тлумаченням [9, с. 139]. Ця суб'єктивність ставить мову у позицію засобу вираження цієї суб'єктивності. Таким чином, якщо для письменника його діяльність захищена самим інститутом мови і він може почувати себе вільним від більшості суспільних вимог, як ніби він над чи поза ними, то інтелектуал саме у цих соціальних інститутах з їхніми обмеженнями шукає прилисток від мовного тиску, який загрожує його суб'єктивності. Головним інститутом при цьому стає Університет, де індивід може спокійно претендувати на власну думку і погляди: «Навпаки, слово того, хто пише, виробляється та використовується під прикриттям таких соціальних інститутів, яким від початку була підготовлена зовсім інша функція, ніж пускати мову в обіг: це перш за все Університет, а на додачу до нього – Наукові дослідження, Політика тощо» [9, с. 141].

Відмінність між письменником та інтелектуалом вже накреслює Бартовий проект «смерті автора». У однойменній статті Барт хоче остаточно звільнити літературознавство від старих філософських категорій, за якими проглядається передусім змістовий і функціональний підхід до мови – герменевтика і феноменологія, а також специфічний марксизм Сартра з його концепцією ангажованості: «Видалення Автора (слідом за Брехтом тут можна говорити про справжнє «очуження» – Автор стає меншим на зріст, наче фігурка у найбільшій глибині літературної «сцени») – це не просто історичний факт чи ефект письма: ним до основи пронизується увесь сучасний текст, чи, що є тим самим, тепер текст створюється і читається таким чином, що автор на всіх рівнях усувається» [10].

Автор і зв'язана з ним безпосередньо суб'єктивність, яка виступає позамовним організатором його мовної діяльності, мають бути виведені з гри, коли ми кажемо про мовотворчість, оскільки вона – не авторська примха, що

прагне виразити його індивідуальність, що сформована обставинами психічного і соціального порядку. Відсутність автора забезпечує також автономність мовної реальності, її незалежність від функціонування психіки чи соціуму. Якою ж вона є? Але це вже питання філософське, як парадоксально це не звучить для методичного структуралізму, про який говорив Еко.

Заперечення філософії мови змістового підходу і пов'язаного з ним автора ставить завдання перед Бартом розкриття нової філософії, а для цього недостатньо триматись лише за методологічні принципи структуралізму з його опозицією означника і означуваного – сцієнтизм виявляється завузьким для реалізації широкої програми оновлення науки. Тут і виходить на авансцену постструктуралізм, який пропонує, подібно до того, як колись постформаліст Бахтін для укріплення здобутків російського формалізму утверджував філософію діалогу (поліфонії), особливу філософію – філософію тексту. Не означник і означуване з їхнім наголосом на синхронії мають визначати образ нової концептуальної ідеї, а опозиція «твір/текст», яка віднині має постати кодом для нової теорії [113, с. 9]. Тут наявний і новий акцент на діахронії, оскільки природа тексту наскрізно історична у сенсі її контекстуальності: текст – це інтертекст водночас, тобто його конфігурація не визначається суто внутрішніми структурами, але постійно містять як осердя своєї організуючої сили справжнє Інше, Чуже, яке своєю відсутністю впорядковує текстуальний простір. Така нова позиція добре змальована, наприклад, у роботах «Задоволення від тексту» і «Від твору до тексту». Таким чином історія постає контекстуальною мультиплікацією, серійністю, у якої відсутній центр, тобто заснована на зсуві.

Обидві вказані роботи висувають на перший план дихотомію «текст/твір». Проте ця дихотомія вже не горизонтального плану як «означник/означуване», коли ми маємо зріз в одній синхронній площині і по суті одночасно покладені елементи опозиції, а вертикального, тобто онтологічного плану. Оскільки мова йде про різні виміри і шари мовної

реальності. Отже, ми маємо відмінність, по-перше, між горизонталлю і вертикаллю, а, по-друге, між шарами в певній ієрархії реальності, тобто між верхом і низом.

У роботі «Задоволенні від тексту» ми отримуємо різні способи письма і читання, які призводять до різного сприйняття того, що читається. Більшість творів спрямовані на споживацьке ставлення, особливо у випадку детективів, де важливим є слідкування за синтагматичним рядом дії, напруження якого не дозволяє зупинити сюжетний потік, час ніби зникає і це приносить задоволення, яке супроводжується інколи різними катарсичними станами, простіше кажучи почуттями, зворушенням, заснованим на сентиментальності. Це – особливість класичного роману, який народжений буржуазною культурою. Якщо це не просто твір, а текст (особливо у випадку анти-роману, який захищав Барт), то формою комунікації у ньому є не введення сентиментальності, яка перетворює читача на пасивного споживача, а співавторство, введення у гру Іншого: твір перетворюється на текст тільки тоді, коли він не обмежений авторським задумом, а контекстуально відкритий. Це передбачає читання з постійною зупинкою, де час є головним гравцем. Оскільки він постійно пульсує повторами і поверненнями, повідомляючи про себе у постійних зсувах.

Цей час є часопростором, який уникає будь-якого авторства, утворюючи креативний проміжок, інтервал, писання-читання, інтертекстуальність: «Текст – це вже не діалект, не фікція; система у ньому подолана, зруйнована (таке поборення, руйнування саме і є «означування»). З цієї атмосфери атопії текст видобуває і передає читачу дивне відчуття суцільної ізольованості і в той же час умиротворення. Адже мирні перепочинки можуть траплятися і у війні мов, і ці перепочинки є власне текстами [...]. Між двома словесними баталіями, коли кожна система намагається перемогти, завжди є можливість отримати задоволення від тексту, до того ж таке задоволення виявляється не перепочинком, а неочікуваним – *випадковим* – вторгненням іншої мови, виявом чужої фізіології» [11, с. 485]. Це і називається у Барта читати по

вертикалі – проникати до інфраструктури і переструктурувати, перечитувати, переписувати.

У роботі «Від твору до тексту» ми можемо відслідкувати ієрархію мовної реальності, де твір є явищем суто поверховим, оскільки пов'язаний з наявним і може бути уречевленим, наприклад, в книзі: «Звідси випливає, що Текст не може нерухомо застигнути (скажімо, на книжній полиці), він за своєю природою повинен *крізь щось* рухатись – наприклад, крізь твір, крізь ряд творів» [8, с. 415]. Інакше кажучи, текст піддається локалізації, має місце, топос. Текст лежить під твором, утворюючи відкриту структурну основу, побудовану на стосунках і не здатну до локалізації, оскільки зсуви, які зводять нанівець спроби замкнути текст на певних авторських смислах, є вторгненням Іншого у часопросторі. Таке положення справ закладає хора [118, с. 67-68] як найбільш онтологічний і глибинний концепт постструктуралістів, як відсутність, що є умовою будь-якої присутності. Отже, у Барта ми бачимо ієрархію заглиблення у абстрактне – від твору через текст до певної «творчої» відсутності.

Нарешті ми досягли того, чого прагли на початку: встановити онтологічні координати розгляду мови у формальному підході, що включає позиції російського формалізму і французького (пост)структуралізму, так само як ми це вже зробили для змістового підходу. Якщо змістовий підхід наголошує на зв'язку мови з історією, традицією і сенсом, то такими онтологічними координатами мови для формального підходу є **література, структура і знак**. Цю тріаду слід розтлумачувати наступним чином: мова розгортає себе як така у просторі літератури, навіть якщо ми кажемо про історію, то інакше ніж певного роду літературою ми не можемо її назвати (можна хоча би пригадати відому роботу Хейдена Вайта, який прямо пов'язав успішність результату діяльності історика з його мовними передумовами [187]), способом такого розгортання виступає структура, яка передусім представлена ритмікою трансформаційних процесів, що тримається на

пріоритеті відношення, і, нарешті, знак є елементом мовної реальності, який обумовлює появу сенсу, але не зводиться до останнього.

1.3. Евристичний потенціал формального підходу в дослідженні соціокультурних феноменів

Після того, як у попередніх параграфах першим кроком були вказані онтологічні координати змістового і формального підходів, що були нами вибрані за критерієм наявності мовної онтології, а другим кроком слід було прояснити пріоритетний режим доступу до цієї мовної реальності для того, щоб, зрештою, вийти на зони впливу на соціальне довкілля. Виявивши у формальному підході, який складає російський формалізм і французький структуралізм онтологічні координати мови – літературу, структуру і знак, стає можливим, кінець кінцем, визначити специфічну пріоритетність формального підходу та структуралістського режиму доступу до мовної реальності з метою кращого розгортання теми мовотворчості. Остання у рамках такого підходу ігнорує передусім застарілі філософські концепти, що як зайві і дещо некоректні конотації часто переслідують наукове пізнання. Якщо звернутись до онтологічних координат змістового формального підходів ближче, то можна побачити наступне.

1) Історія і література. Порівнюючи перші координати, можна зазначити відсутність у випадку формального підходу телеологічності як того, що організує простір мовної появи. Цілісність досягається за рахунок наративності, яка, у свою чергу, використовуючи сюжет, не підпорядковується зовнішній телеології, а може розгортати різні телеологічні сценарії. Наративність таким чином забезпечує нейтральність можливостей, аж до повної відсутності мети.

2) Традиція і структура. Другі координати по різному вводять час як структуруючий момент. Час структури є просторовим у тому сенсі, що він допускає зворотність у стосунку «до» і «після», запобігаючи звуженню перспективи односторонності руху у майбутнє чи минуле чи теперішнє через те,

що ніщо не може залишатись поза процесом змін. Минуле, теперішнє і майбутнє знаходяться як рівнозначні серії в трансформаційному стосунку.

3) Сенс і знак. Треті координати апелюють по-різному до теми (інтер)суб'єктивності та субстанційності. Для сприйняття сенсу мають бути наявні свідомості і тотожність смислу для кожної з них як умова зрозумілості. Це провокує на сприйняття мовних ефектів як особливого роду сутностей, схожих на ідеї Платона. Знак уникає цього, оскільки у його основі лежить відношення, що ґрунтується на відмінності. Не тотожність, а відмінність є визначальною для знаку, що в свою чергу відкидає концепт центру чи ядра, пропонуючи натомість пов'язані з відсутністю концепти розриву чи зсуву. Знак в такий спосіб запобігає множенню сутностей, що може підважувати науковість результатів пізнання.

Отже, порівняння онтологічних координат мови між змістовим і формальним підходом виявляє перевагу вказаного нами структуралістського режиму доступу для нашого дослідження, оскільки сприяє видаленню метафізичних конотацій щодо центрального поняття нашої теми – мовотворчості. Крім того пояснюється також той зв'язок, який встановлює вона з соціальним довкіллям, запобігаючи каузальним і телеологічним інтерпретаціям. Натомість у структуралістському режимі доступу ми можемо визначити ключову роль трансформаційного стосунку.

Тепер завершальним кроком нашого методологічного вступу має стати демонстрація евристичності обраної нами стратегії дослідження мовотворчості. Мовотворчість відповідно до встановленого структуралістського режиму доступу не є чимось суб'єктивним, тобто пов'язаним з суб'єктом, автором, свідомістю, особою, як зазвичай це розуміється. Скоріше вона нагадує означення у ході акту комунікації, коли одна знакова структура трансформується в іншу, а точніше, коли робиться трансформаційний переклад з однієї мови на іншу. Усе це нагадує семіотичну процедуру пізнання, в межах якої ми розглядаємо зони впливу мови за аналогією з нею, намагаючись встановити при цьому структурні відповідності

як трансформаційні процеси. Тут ми вже можемо говорити про головну гіпотезу роботи. Ключова відповідність нашої теми дисертаційного дослідження вказує якраз на те, що мовотворчість як внутрішньомовна (вербальна) трансформація обов'язково має свій відповідник у позамовних (невербальних) сферах у вигляді так само трансформаційних процесів соціального довкілля. Обов'язковість впливає з того, що, як вже зазначалося, сама культура має трансформаційну природу, а сфера мови з її пріоритетним становищем відсутності, завдяки знаковій природі, робить явним, тобто зрозумілим, те, що саме по собі значенню не належить, має екстралінгвальну природу. Отже, якщо в мові відбувається трансформація (мовотворчість), то це є як симптомом прихованої події, яка сталася в іншій, позамовній сфері, так і її умовою (чинником), оскільки без мовної трансформації немає доступу до цієї події, доступу, який може бути здобутий лише через певне значення. Будь-яка поява нових слів у мові, нових висловів або навіть мовних запозичень не є випадковим, не є просто справою смаку, адже вказує на мовотворчій зсув, що відкриває шлях для досліджень соціальних трансформацій. І саме у цій процедурі відкривання по-новому соціуму і полягає, на наш погляд, значення мовотворчості як чинника соціальних трансформацій, або змін.

У подальших частинах дисертаційного дослідження будуть уточнені зони впливу мовотворчості. Це додасть важливого прикладного значення тому, що у методологічному розділі подано власне як суто теоретична основа дослідження. Методологічний потенціал самого формалізму важко переоцінити. Дослідники формальної школи літературознавства так характеризують його масштаб, уже оприявнений за століття поширення ідей формальної школи літературознавства по світу: «Методологія формалізму, його понятійна система та потужний метафоричний потенціал його термінології послужили парадигмальною матрицею для багатьох новітніх течій, орієнтованих на подолання вузькодисциплінарної структури знання» [216, с. 9]. Автори збірника, який вийшов за результатами міжнародної конференції, присвяченої 100-літтю появи формалізму як школи,

наголошують на тому, що саме методологія була найбільшим досягненням формалістів: «Російський формалізм не тільки утворив нову парадигму гуманітарного знання, але підготував і здійснив перетворення цього знання на науку як набір рефлексивних методологічно послідовних процедур з можливістю прогнозування результату. Саме формалізм створив прецедент упорядкування області, яка раніше мала як в масовій, так і в академічній свідомості, швидше, спонтанно-містичну природу» [216, с. 5]. Можна сперечатися щодо обмеження формалізму предикатом «російський» - автори збірника самі визнають його умовність. Наприклад, Віктор Петров-Домонтович писав про український формалізм як про доконаний тренд у 1910-і роки в Україні: «Уже наприкінці першого десятиліття 20 ст. починає накреслюватися злам. Поет стає ученим. Починалася ера вченої поезії. Поезія перетворювалася в науку... У поеті важко було б відокремити вченого й поета. Поети обертали поезію в об'єкт фахових поетичних студій. Складали словники рим, досліджували структуру ямба, оперували конструкціями хорей, вивчали перебої ямба, пірихії, рахували зміни» [85, с. 268-269]. Він твердив, що вже у ті часи українські науковці-літературознавці «ігнорували те, що не було “чистою формою”» [85, с. 293].

Можна критично оцінювати ступінь рефлексивності і строгості застосування формального методу самими митцями-формалістами – ця методологія була швидше напрямом, аніж набором конвенційно погоджених «рефлексивних методологічно послідовних процедур». Формалізм був швидше творчою лабораторією, у кожного учасника якої було власне уявлення про формалізм і власні доволі неоднозначні і не такі вже розплановані формалістичні пошуки. Однак, не можна заперечити високого ступеню саме методологічної рефлексії усіх учасників формального руху.

А ось як вітчизняна дослідниця Світлана Матвієнко визначає формалізм: «Формалізм – цей метод чи методологія, ця інтелектуальна мода – був тим дискурсом, у межах якого на різних рівнях майже два десятиліття (від середини десятих до кінця двадцятих років тепер уже минулого століття)

флюктувала велика кількість дискусій, пов'язаних із літературою як об'єктом вивчення» [138, с. 9]. При цьому вона, як і російський дослідник формалізму Павел Медведєв [141-142] наголошують на тому, що народився формалізм все ж у Західній Європі – чи то як одна з версій неокантіанства, чи то як перенесення мистецтвознавчих методів на літературознавство: «Поняття "формалізму" в першу чергу асоціюється з формалізмом у західноєвропейському мистецтвознавстві (марбурзька, фрайбурзька та інші школи), які, як пише П. Медведєв, повернули "назад до Канта", реставруючи ідеалістичні теорії... І хоча саме О. Вальцель переніс мистецтвознавчі методи в науку про літературу, батьківщиною формального методу в літературознавстві П. Медведєв називає Францію» [138, с. 9].

Дійсно, формалізм зазіхнув на самі основи пояснення функціонування культури і суспільства, хоча на поверхні це виглядало більше як аналіз поетичної творчості та дотичних до неї сфер. Безумовним ядром формальної школи літературознавства був ОПОЯЗ – «Общество изучения поэтического языка», однак дуже швидко формальний метод знайшов своїх прихильників і послідовників далеко за межами поезії та літературної критики: «Ці вчені прагнули створити наукову поетику, почасти маючи на увазі такі зразки, як наукове мистецтвознавство віденської школи, німецька «звукова філологія», меншою мірою – компаративна історія літератури. Але тільки частково. Відмінною особливістю формалістів була їхня «установка» (і це теж їх термін) на сувору науковість» [216, с. 8]. Саме ця науковість, відкидання спокуси давати спрощені ідеологічні відповіді, а натомість прагнення побачити власну форму досліджуваного предмету – ось що вигідно вирізняло формалістів і формальний метод.

Автори зазначеного збірника значну увагу приділили саме митецькій складовій формалізму – його розвитку не як чистої методології, а як «методології в роботі». Досить звернути увагу на сфери, розглянуті цими дослідниками як напрями застосування формальної методології: поезія і література, наука і методологія гуманітарного (і не лише) пізнання, театр і

живопис, фольклор і сучасна медіалогія – і це далеко не вичерпний перелік, який можна було би ще тривалий час продовжувати, маючи на це повні підстави. Таким чином, наше дослідження не може претендувати на вичерпну характеристику філософського дискурсу довкола ідей формальної школи літературознавства. Тому ми обрали деяку зовнішню рамку, а саме – проблематику філософії мови у її зв'язному розвитку, що дало можливість виявити, на нашу думку, основну лінію розвитку зазначеного дискурсу.

У чому ж полягають відмітні риси формалізму як методу? Французький теоретик Жорж Діді-Юберман так коротко характеризує формалізм: «Це розширена точка зору парадигми; вона прагне сформулювати метапсихологічний, історичний та антропологічний характер формальної роботи як такої» [82, с. 203]. У наступному розділі на прикладі порівняльного аналізу ідей формальної школи літературознавства з різними філософськими напрямками, які також розвивали тему мови, ми спробуємо на філософському матеріалі концептуалізувати це визначення.

Світлана Матвієнко розвиває і роз'яснює таке визначення у літературознавчому вимірі, де з'ясовується, що на перший погляд панує повна плутанина і прямі суперечності, особливо, що стосується взаємин форми і змісту, синхронічного і історичного тощо [138, с. 25]. Ми можемо значно розширити на філософському матеріалі шерег цих видимих «нестиковок»: формалісти прямо заперечують «мистецтво для мистецтва» і водночас утверджують автономію літературознавства як науки, яка тягне за собою визнання автономії поетичного мистецтва від ідеології та інших суспільних впливів; формалісти затято опираються спробам марксизму служити комуністичній ідеології і висувають ідею «соціального замовлення»; відкидають будь-які детермінанти поетичної творчості і розробляють поняття «настанови» і багато подібних дивацтв. Втім, при ближчому розгляді виявляється, що настанова не є суб'єктивною, а має походження від феноменологічного поняття інтенції; соціальне замовлення поету дають не партія і держава, а суспільство, представлене поету його побутом; автономія

літературознавства і поезії є не їхньою відстороненістю від суспільства, а навпаки – їхньою претензією активно змінювати суспільство, що аж ніяк не схоже на ескапізм і ретретизм «мистецтва заради мистецтва» у попередньому, до-формалістичному визначенні. Так, формалісти одивнюють не лише поетичну мову, але й змінюють значення наукових і філософських термінів – не стільки очищуючи їх від сторонніх нашарувань і міфологем (на що претендувала аналітична філософія), скільки здійснюючи нове їх винаходження. Такий «перевинахід» ніби дає їм перше справжнє народження: один раз вловивши смисл одивненого слова, вже неможливо його вживати у старому його значенні, яке починає відчуватися вже як фальшивка. Особливо вільно проявляв себе формалізм як метод у виконанні українських його дослідників і адептів. Так, наприклад, ось якими рисами характеризує Світлана Матвієнко формалізм у виконанні видатного українського історика філософії і філософа Дмитра Чижевського: «зневага стосовно кордонів твору, легкість переходу у процесі аналізу твору від філологічної до філософської, культурологічної та соціальної проблематики» [138, с. 32]. Це дає методологічну підказку для встановлення засобів вирішення завдань, поставлених нами на основі формулювання мети дисертації.

Маємо насамкінець зауважити щодо перекладу ключового для нашої праці терміну «одивнення», яке передає російське «остранение» [43; 69; 139; 201-202; 216]. Останнім часом саме такий переклад отримує в Україні ширше визнання [17; 99; 159]. У вітчизняних дослідженнях певний час домінувала версія перекладу цього терміну як «очуднення» [20; 64; 121-122; 145; 205]. У ранніх своїх публікаціях ми також користувалися цим варіантом перекладу. Однак, за смислом «очуднення» все ж тяжіє до чогось надприродного і чарівного, тоді як самі формалісти, прагнули саме здивувати читача – нагадаємо, що за Аристотелем вся філософія починається із подиву. А ще тому ж Аристотелю належить запровадження форми як філософської категорії [23]. Таку ж позицію поділяє український філософ Михайло Бойченко [27-30; 238]. Ці та деякі інші причини зумовили наш вибір, хоча у вітчизняній науці

сьогодні ці терміни вживають як тотожні. Спробуємо надати перспективу нашим соціально-філософським пошукам, інспірованим наявним у історії 20-го століття розмаїтим філософським дискурсом явно чи неявно викликаними ідеями формальної школи літературознавства. При цьому ми свідомо не даємо узагальнену оцінку літературознавчим судженням про формалізм, як і не претендуємо на вичерпне охоплення усіх філософських концепцій, які зазнали, так чи інакше, впливу цих ідей. Але у наступних розділах прагнутимемо структурно підійти до оцінки формалізму на філософських засадах. З цією метою нами буде здійснена спроба пізнавальними засобами різних філософських напрямів оцінити мову у таких її вимірах: ціннісний, функціонально-комунікативний, інституційний, організаційно-інтеграційний, символічно-системний та структурно-ідентифікаційний.

Висновки до Розділу 1.

У першому розділі прояснено місце мови у її стосункові до соціокультурної сфери задля того, щоб прояснити статус мовотворчості. Визначено основні ознаки формальної школи у літературознавстві та ключові постаті цього напрямку з точки зору його філософської значущості. Виявлено суттєві відмінності формального підходу від структуралізму як по суті постформалізму. Перехід від формалізму до постформалізму супроводжується розширенням кола пізнавальних питань, що спочатку мали суто методичні і методологічні настанови, які належали теорії поезії і літератури, до філософських акцентів – теорії свідомості, історії, теорії мови і її онтологічного статусу у зв'язку зі стосунком до дійсності тощо. У підсумку було продемонстровано, що соціально-філософська значущість основних понять російської формальної школи («форма», «одивнення», «формальний метод» тощо) полягає у концептуальній цілісності їхньої теоретичної основи, яка орієнтує на надання пріоритетного значення змін у мовно-символічному просторі для здійснення соціальних змін. Попри деклароване дистанціювання від філософії, саме завдяки такому дистанціюванню у радянські часи

представникам формальної школи вдалося уникнути ідеологізації своєї концепції, зберігши основні її філософські інтенції. Мова постає як соціальний інститут, який отримує у творах представників російської формальної школи значно ширші соціальні функції, аніж надаються мові зазвичай – функції інституційного творення. Водночас, попри акцентування на формальній стороні мови, увага тут зосереджена не на фіксації, а на зміні мовних форм, тому саме як символічна система мова в російській формальній школі виявляється значно більш пластичною і мінливою.

Матеріали даного розділу було апробовано у таких публікаціях автора [33-34].

Розділ 2.

МОВОТВОРЧІСТЬ ТА СОЦІОТВОРЕННЯ: ВЗАЄМНІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

У збірнику «Епоха одивнення», який вийшов за результатами міжнародної конференції, присвяченої столітньому ювілею виникнення формалізму зазначено: «В останні десятиліття ХХ століття актуальність формалістів виявилася не стільки в області вузькофілологічній (тут якраз формальна школа вже встигла стати історією науки), скільки в загальнокультурній, яка міжнародною мовою називається Cultural Studies. Формалізм виявився придатним для продуктивного перекладу мовою марксизму (Ф. Джеймісон), психоаналізу (Д. Куюнджич), гендерної теорії (Ю. Крістева, Л. Малві), нового історизму (С. Грінблатт, М. Монроуз), метакритичної теорії літератури (А. А.). Компаньйон), візуальної теорії (Дж. Берджер, Дж. Крері), теорії кіно та медіа (Д. Бордуелл, Р. Стем)» [216, с. 8-9].

2.1. Онтологізація мови/мовлення у теоріях мовної комунікації та «мовних ігор»

На початку ХХ століття сформувалися передумови для так званого мовного або лінгвістичного повороту у філософії і гуманітарних науках (а можливо, і в усій науці як такій). Цей поворот полягав у виявленні важливого, а нерідко і вирішального значення мовних виражальних засобів для змістового визначення науки і усєї людської свідомості.

Ще на початку 19-го століття німецький філософ Гердер стверджував пріоритетне значення мови для виникнення народу [67-68], Вільгельм фон Гумбольдт розвинув класичне лінгвістичне вчення про мову [73-75], а згодом Фердінанд де Сосюр показав творчий потенціал мови у її застосуванні – мовленні [178, с. 71-74].

Гердер наполягав на конститутивному значенні мови у виникненні народу. Саме мова передусім відрізняє один народ від іншого: «Причиною

виникнення такої кількості мов стали розбіжності в поглядах на велику спільну мету, а не тільки міграція народів» [67, с. 6]. Але ще більш важливим є той практичний висновок, який робить Гердер із своєї теорії природного походження розмаїття мов: кожна мова розвивається через творення цієї мови її носіями. В цьому Гердер бачить фундаментальну відмінність сигнальних систем тварин і людської мови – людська мова є не стільки набутою, скільки заново створюваною щоразу її носіями: «Якби людині мова була така властива від народження, як бджолам усіння будувати стільники на мед, *то ця найбільша, найвеличніша будівля враз розсипалася би на друзки!* ...Жодна думка в людській душі не пропала; але й ніколи вдосконалення роду не стало враз останнім, як у тварин: внаслідок внаслідок загального розвитку економіки воно ніколи не припинялося, завжди було в поступі; немає нічого винайденого назавжди, як побудова стільників, а все перебуває в процесі постійного винайдення, в процесі дії, у прагненні до ще більшого вдосконалення» [67, с. 7]. Гердер відчуває мову як живе мовлення, у якому кожен є співтворцем – більше того, це та особлива і благодатна сфера, де неможливо не бути творцем, якщо ти людина і розмовляєш!

Зовсім інша справа, що люди вкладають у мовлення і чому вони все ж розмовляють різними мовами. Якщо виходити з інстинкту ворожості, про який писав згодом німецький же філософ Георг Зимель [92], тоді дивно не те, що люди створюють різні мови, а те, як вони все ще між собою об'єднуються. Зимель елегантно виходив з цієї суперечності, стверджуючи, що об'єднуються вони, лише щоби ефективніше протистояти одне одному і відповідно – успішніше захищатися від нападів інших. Але все ж варто шукати позитивні, творчі цілі об'єднання людей, для чого вони звертаються до мови: мова може бути «мовою ненависті», однак такою не може бути уся мова, це лише її частина, а точніше – часткове і другорядне застосування: навіть «слова ненависті» як правило мають інше походження, а вже потім набувають друге чи третє своє значення власне у «мові ненависті». Набагато частіше і у своїй

основі кожна мова є мовою співпраці, мовою порозуміння, мовою творення нового, а не мовою руйнації і продукування протистоянь.

Гердер також бачить конфліктні джерела у творенні і збереженні певної мовної ідентичності певного племені: «Чим більше воно буде звернене проти інших, тим стане згуртованішим, дужче триматиметься свого коріння, складатиме пісні про діла своїх предків, робитиме їх своїми гаслами, вічними пам'ятками, з тим більшим патріотичним почуттям, у тим більшій чистоті зберігатиме цю пам'ятку мови, – і тим інтенсивніше відбуватиметься вдосконалення мови як говірки предків – тому природа вибрала цей шлях удосконалення мови» [67, с. 8]. Але те, що добре для племені, уже не годиться для нації – нація має розвиватися на шляхах не відрубності, а інтеграції – як внутрішньої, між різними громадами цієї нації, так і зовнішньої – культурного обміну між народами: «Тут природа з'єднала ще одну ланку: *народ передає свій набуток іншому народові*. Так у великому поступі націй набувають найвищого рівня мистецтва, науки, культура і мова – *це найкращий спосіб удосконалення їх, який вибрала природа*» [67, с. 8].

Таким чином, розмаїття мов є не стільки свідченням розбрату, про який пише Біблія у історії про Вавилонське стовпотворіння, скільки ознакою культурного багатства людства: множинність мов відображає множинність досвіду людства, сприяє кращому накопиченню і більш точному вираженню цього досвіду.

На початку 20-го століття де Сосюр більш прагматично підійшов до проблеми творчості у мові: для нього мова є швидше інваріантом, аніж множинною ідентичністю, практично усе мовне розмаїття він вбачає у мовних практиках – мовленні, яке урізноманітнює в індивідуальному вжитку соціальну мовну норму. Саме мовлення для де Сосюра є «індивідуальним актом волевиявлення й розуміння» [179, с. 74], у мовленні актуалізується потенціал мови [179, с. 117], мовлення є довільною і контекстуально зумовленою варіацією і проявом того сутнісного, необхідного і надконтекстуального, чим є мова [179, с. 121]. Водночас у динамічному

напруженні між мовою, яка прагне до певної кодифікації як граничної форми своєї усталеності і мовленням, яке релятивізує мовну норму, де Сосюр вбачає можливість осмислити усю динаміку людської культури і виявити механізм соціальних змін. Де Сосюр при цьому відійшов від бачення множини мов, він розробляє вчення про мову як таку, причому у цьому стосунку мова постає у нього як самодостатній, замкнений у собі всесвіт, і усі можливі зв'язки між елементами мови можливі для нього лише всередині самої мови. Таким чином, мовотворення у де Сосюра значною мірою редукується до індивідуальної стихійної і минущої індивідуальної діяльності мовної особистості у її мовленні, тоді як всередині системи мови можлива лише комбінаторика в режимі синтагматики і парадигматики: синтагматичні взаємно незамінні лінійні горизонтальні зв'язки доповнюються вертикальними парадигматичними зв'язками, які набувають характеру ієрархій, які розгалужуються на певні змінні.

Обидва автори схильні розглядати усі без винятку культурні явища і соціальні процеси через призму мови і мовлення, але при цьому Гердер схильний розуміти мову через мовлення, а де Сосюр – навпаки, мовлення пояснює лише на основі законів побудови мови. Тому й мовотворчість у Гердера підноситься нагору і постає як глибокий вияв гуманізму, а у де Сосюра значною мірою знецінюється і виглядає як мало не поверхневі витівки і аберації на фоні безперебійної базової роботи функціонального апарату мови як системи. Таке гіпостазування мови йшло в розріз з духом епохи, а тому головна праця де Сосюра так і не була опублікована за його життя, а світової слави його ідеї зажили вже після його смерті.

Вочевидь, представники школи формалізму були ближчими до Гердера, однак не відкидали амбіцій знайти свої інваріанти у стихії мовлення. Для формалістів це були для їхнього часу цілком несподівані інваріанти, наприклад: «звукові повтори» (які лише частково перетинаються з терміном «алітерація»), «звукові плями» та інші ще більш дивні для академічного вуха терміни. Це згодом ті революційні ідеї, які висловлювали формалісти, стануть

певною нормою – а для свого часу вони звучали як повна академічна єресь. Це згодом мовні практики почнуть розглядати як дещо не менш важливе, аніж мовну кодифікацію, згодом мовними формами почнуть визнавати також різновиди мовного вжитку, а не винятково правила граматики, синтаксису та інших правил побудови мови. Лише згодом прийде розуміння, що правила конструювання мовлення не вичерпуються інваріантами системи мови, а включають в себе також і запропоновані самим мовцями правила. Демократизація мовлення прийшла набагато пізніше, аніж виникли ідеї формальної школи літературознавства – однак саме ці ідеї багато у чому уможливили цю демократизацію.

Таким чином, можна вважати, що Гердер, а згодом де Сосюр підготували ґрунт для того, що згодом назвуть «лінгвістичним поворотом». Зокрема, мова тут йде також і про нову онтологію мови: одиниці мови не є вічними ідеями, але вони також не є чимось ефемерним з онтологічного погляду. Мовлення є різновидом онтологічного становлення, про яке писав ще Платон у своїх працях [152]. І хоча мова як система не є світом ідей, однак стосунок між мовою як системою (у сенсі де Сосюра) і мовленням якраз і є стосунком між буттям і становленням буття. Тоді як індивідуальні акти мовлення кожен зокрема виглядають як мовна «матерія». Втім, ця матерія не є настільки хаотичною – в ній не може виникати все ж все, що завгодно: матерією для кожної мови є те, що можливо всередині неї як системи, а тому те, що є матерією для однієї мови, може не бути матерією для іншої – до того моменту, поки носій цієї мови не почне у своєму мовленні користуватися як своїм матеріалом іншої мови. Таким чином, у мову ніби ззовні постійно потрапляють нові елементи. Мовотворчість постає у цьому світлі творенням мовного буття, наданням буття новим елементам мови через мовлення.

Важливу роль для розуміння онтологічного статусу мови відіграє так звана концепція Сепіра-Уорфа, а точніше ідеї американського лінгвіста Едуарда Сепіра [171-172], які розвинув у цілісну концепцію інший американський лінгвіст Бенджамін Лі Уорф [190]. Уорф пише про передчуття

«у мові невідомого, великого світу, такого, де фізичне є лише поверхнею чи оболонкою, але у якому ми виявляємо себе чи до якого ми належимо» [190, с. 221]. Сепіра ж більше цікавили базові структури, властиві кожній мові і які є більш чи менш оригінальними, що зумовлює більшу чи меншу оригінальність їхніх мовних проявів.

Мовотворчість постає як творення нового соціального буття завдяки створенню онтології нової мови. Сепір та Уорф обґрунтували концепцію лінгвістичної відносності, згідно якої мова визначає можливості пізнання світу. Причому у Сепіра у праці «Мова. Вступ до вивчення мовлення» є розділи, прямо присвячені формальній стороні мови: «IV. Форма у мові: граматичні процеси» та «V. Форма у мові: граматичні значення», і мова в них йде, зокрема, про формоутворення як варіації у межах формальних моделей мови [171, с. 86-116]. Однак, тут йде мова швидше не про поетичну творчість, але про саму її можливість – окреслено увесь (або майже увесь) діапазон можливих варіацій. Однак, це все ж більш позитивістський підхід, який відштовхується від наявного мовного арсеналу, тоді як формальна школа більше наголошувала не на використанні наявних мовних форм, а на творення нових мовних форм.

Втім, у цій концепції мова йде переважно щодо когнітивних здатностей людини, тобто щодо того, що мова визначає свідомість людини. Однак, представники формальної школи претендували на зміну не лише мислення про світ, але й зміну самого світу, в усякому разі і щонайменше соціального світу. Тут треба брати до уваги прагматичну настанову, яка акцентує на тому, що наші переконання впливають на наші вчинки. Цю ідею ще раніше висловлював американський соціолог Уільям Айзек Томас у своїй знаменитій «теоремі Томаса»: "Ситуації, які люди визначають як реальні, стають реальними за своїми наслідками" [265, р. 572]. Однак, ця прагматична настанова не пов'язана у Томаса напряму з мовою.

Хоча Уорф не був знайомий з мовними експериментами формалістів, однак його ріднить з ними не лише бажання здійснити своєрідну революцію

за допомогою мови, але й саме бажання перевернути догори дригом запліснявілий у застарілих традиціях [241] і відірваний від суспільних мовних практик наявний на той час академічний світ.

Уорф так описує мовну реальність: «Певні мовні шаблони, довгий час шановані як чистий Розум *per se* і вплетені в матрицю європейської культури, з якої і сталися науки, вже виробили весь свій потенціал... назване мною шаблонами є базове в справді космічному сенсі, і що шаблони формують ціле, на кшталт *Gestalten* у психології, що включаються у великі спільності в постійній прогресії. Отже, космічна картина має серійний чи ієрархічний характер, тобто прогресії планів чи рівнів. ...У лінгвістиці як науці факти мовного характеру примушують до визнання наявності різних рівнів, кожен з яких явно задається порядком формування шаблонів, що спостерігаються» [190, с. 221-222].

Як бачимо, Уорф структурує увесь світ відповідно до «мовних шаблонів», у тому числі, як можна припустити, – й стосунки між самими мовами. В усякому разі у Уорфа мовотворчість не просто онтологічно визначена, творення мовою буття є для нього основною функцією мови.

Втім, виникає резонне питання: невже людина може за допомогою мови зробити світ будь-яким? Очевидно, що ні. Але якщо ми візьмемо за точку відліку не «мовну особистість» де Сосюра, а цілий народ як комунікативну спільноту, як це робить Уорф, тоді виявиться, що мова народів якщо не тотально визначає їхнє буття (а саме до такої тези був близький Уорф), то в усякому разі значною мірою коригує ті уявлення про буття, які вважаються класичними і універсальними для людства.

Коли ж відбувається перехід від тих одиничних випадкових і нетривких уявлень особистостей про світ, які виражені у мові, до стійких і інтерсуб'єктивних, характерних для цілих громад і народів уявлень про світ, які виявляються фундаментальними для цих громад і народів? Відповідь на це питання якраз і дає мовний поворот, здійснений передусім представниками німецької комунікативної філософії. Цікаво, що українська дослідниця

філософії мови Оксана Йосипенко розводить поняття лінгвістичного і мовного поворотів, причому останній пов'язує саме з французькою філософією: «...я розмежую поняття лінгвістичного повороту у філософії (що відбувся у англо-саксонських країнах у 30-х роках) та мовного повороту у французькій філософії, що відбувся тридцятьма роками пізніше (у 1960-х)» [97, с. 5]. Лінгвістичний поворот привернув загальну увагу до проблем лінгвістики як науки і показав їхнє значно ширше за рамки самої лінгвістики значення, однак, врешті-решт, основні досягнення лінгвістичного повороту відобразилися на самій лінгвістиці як науці. Мовний поворот загострив увагу до мови вже передусім під кутом розв'язання філософських проблем: «...проблеми філософії мови є не філософськими проблемами окремої наукової галузі (лінгвістичних наук) чи проблемами окремої людської практики (практики мовлення), а проблемами самої філософії, її засадових категорій, її «безсмертних» принципів, уявлень про предмет та про способи його дослідження. Мовлення, як специфічна людська діяльність, як людська форма життя, як інтенціональна дія, кристалізує у собі проблеми й опозиції філософії розуму, філософії дії, соціальної філософії тощо» [97, с. 5-6]. Важливі аспекти філософії мови розвивають також інші вітчизняні дослідники [93; 131; 153-154; 260].

Лінгвістичний поворот був пов'язаний передусім з іменами Бертрана Расела та Людвіга Вітгенштайна [47], це був виклик філософії як метафізиці, спроба за допомогою очищення мови від безсенсових слів і тверджень очистити також і філософію від хибних або взагалі удаваних проблем. Оцінити філософську значущість цього повороту можна, на нашу думку, лише ретроспективно – звернувшись до здобутків мовного повороту. Адже мовний поворот розглядають, як правило, як частину практичного повороту, як спробу надати конкретне практичне застосування деяким ідеям лінгвістичного повороту, а також виявити нові практичні горизонти для філософії – як філософії мови. Вочевидь, мовний поворот відбувся не пізніше лінгвістичного, але не усі філософські школи і традиції виявилися до нього готовими. На

перших порах мовний поворот мав переважно втілення у концептуально насиченій літературі, до якої безумовно належали твори авангардистів та формалістів. Це не була власне філософська література – і тим більш очевидно, це не була академічна філософська література. Однак, вона виявилася філософськи багатшою і цікавішою для свого часу, аніж переважна більшість тодішніх філософських академічних текстів.

Як зауважують українські дослідники формальної школи літературознавства, головною інтенцією формалістів були не власне філософські пошуки, а спроба вийти з-під пресингу лінгвістики, який вони на собі відчували: «Така гегемонія літературознавчої науки педалювалась головним чином у відповідь на претензії абсолютного панування лінгвістики (як це їм здавалося)...» [138, с. 33]. Знамените формалістське «не що, а як», яке відкидало позалітературні змістові запити, передусім «соціальні замовлення» та ідеологічний тиск, пропонувало зовсім інше розуміння «як» порівняно з лінгвістикою: якщо лінгвістика прагнула увічнити у правилах мовний канон, то формалісти якраз і хотіло продемонструвати умовність і нетривалість цього канону, необхідність його подолання – для того, аби мова залишилася живою і осмисленою. Це, втім, відштовхувало їх не лише від лінгвістики, а і від традиційних форм академічної філософії – у філософську неінституційну літературу.

Представники філософської літератури були цілком свідомі кризи, яка визріла у філософії, і якщо не давали на неї академічної філософської відповіді, то не лише тому, що авангардисти та формалісти не були академічними філософами, але, безумовно, вважали, що академічні філософи навряд чи здатні самі дати таку відповідь. Вочевидь, представники формальної школи літературознавства спробували надати неакадемічну відповідь на проблеми академічної філософії початку 20-го століття. Переважно ця відповідь полягала у творенні літератури, насиченої свіжими філософськими ідеями, які ще не мали вираженої понятійної форми – просто тому, що адекватних для цього філософських понять на той час іще не було. Згодом різні

напрями філософії мови в середині та другій половині 20-го століття по-різному намагалися осмислити цей ідейний спадок формальної школи літературознавства – більш чи менш явно і більш чи менш усвідомлено саме як полеміку з формальною школою літературознавства.

Зокрема, філософські теорії комунікації здійснили релятивізацію і десубстанціалізацію традиційної соціальної філософії. Це мало вигляд деонтологізації соціально-філософської проблематики, хоча насправді виявилось творенням нової соціальної онтології, у якій мова і комунікація посіли чільне місце. А починалося ще наприкінці 19-го століття, коли Георг Зимель проголосив, що соціальна реальність не може бути субстанцією, а лише процесом, причому сам Зимель вважав, що ця реальність є передусім соціальною взаємодією [91]. Тоді він лише зрідка згадував термін «комунікація», і лише інший німецький філософ, теж, до речі, без базової філософської академічної освіти, проголосив комунікацію мало не найважливішим філософським терміном, а філософську віру – способом утвердження того, чого раніше не існувало [226]. Зимель ще прагнув дати об'єктивістське, класичне соціологічне пояснення комунікації, шукав типове – і навіть інноваційні соціологічні сюжети у його творчості присвячені пошукам нових, але все ж соціальних типів. Тоді як Ясперс з позицій екзистенціалістської філософії звертає все більше уваги на неповторність і унікальність у людському бутті, на те, як у здавалося би всім звичній і типовій соціальній комунікації починає «просвічувати» прихований сенс людської екзистенції, яка кожного разу є індивідуальною. Цю індивідуальність сенсу, яку Ясперс знаходив у екзистенції, формалісти прагнули виявити буквально мало не у кожній можливості використання мови. Те, що Ясперс намагався лише пояснити, як концептуально можливе, формалісти вже демонстрували, як фактично зреалізоване ними у художніх творах.

Ясперс писав свої основні тексти, присвячені темі комунікації, у другій половині 20-х – 30-ті роки 20 століття, тобто дещо пізніше і приблизно

паралельно з основними літературними та концептуальними творами представників формальної школи літературознавства.

Цікаві паралелі з формалізмом сюжети знаходимо у соціальній феноменології, зокрема у напрямі під назвою «етнометодологія». Прийоми парадоксализувати буденну комунікацію з метою виявлення в ній прихованих, непомітних у безпроблемному спілкуванні, «самозрозумілих» смислів згодом, без посилань на формальну школу, почала здійснювати у 1960-ті роки школа етнометодології, зокрема її засновник, американський соціолог Гарольд Гарфінкел, який декларує, що його «студії намагаються розглядати практичну діяльність, практичні обставини та практичні соціологічні міркування як теми емпіричного дослідження і, звертаючи на цілком буденну діяльність повсякденного життя ту увагу, яка зазвичай приділяється подіям екстраординарним, прагнуть описати види такої діяльності як феномени, що заслуговують на окреме вивчення. Головне припущення, на яке орієнтовані ці студії, полягає в тому, що види діяльності, за допомогою яких члени суспільства створюють і застосовують обставини організованих повсякденних справ, тотожні процедурам, спрямованим на те, щоб зробити ці обставини «поясненими»» [65, с. 1].

Таке повне занурення у «поле», тобто розчинення у предметі дослідження, яке пропонує етнометодологія, є, втім, лише слабкою версією формалістських експериментів: прагнучи відчутти «матеріал» мволення, формалісти не стільки підлаштовувалися під нього, скільки випробовували його на міцність. Формалісти не просто за допомогою мови змушували реальність змінюватися на очах – вони завдяки літературній формі своїх мовних експериментів робили цю нову реальність більш привабливою, а відповідно і більш життєздатною, аніж звична і сіра повсякденна реальність, яка була нерідко до того ж ще й похмурою і жорстокою.

Але те, що робили реальним формалісти, ще потребувало свого філософського пояснення. Традиційна філософія для цього підходила мало – хіба що праця німецького неокантіанця початку 20-го століття Ганса

Файгенгера «Філософія Так Ніби» [267]. У цій праці Файгінгер обґрунтовує філософію фікціонізму: якщо світ, згідно Емануелю Канту є непізнаваним (є «річчю-у-собі» чи то «річчю-самою-по-собі»), тоді все, що ми можемо пізнавати, насправді є лише фікцією свідомості – а відповідно, і ставитися до всього цього треба відповідно: не лише фантазії художників чи візіонерство релігійних містиків, але й дослідження науковців, за великим рахунком, є фікціями, просто більш або менш систематизованими і правдоподібними. Ці фікції являють собою окремі царини досвіду, які люди сприймають як частини світу, у якому вони живуть.

Ця концепція виглядала для традиційної філософії дещо фантастично, хоча формально все ніби було правильно – з дотриманням усіх основних положень філософії трансценденталізму. Однак, виявилось, що є ще більш сміливий, аніж Файгінгер філософ – ним став австрійський, а згодом британський мислитель Людвіг Вітгенштайн, який у своїй знаменитій праці «Філософські дослідження» висунув ідею «мовних ігор» [50]. Ті світи, які у Файгінгера постають як ефемерні фікції, завдяки їх втіленню у «мовних іграх», тобто повсякденних практиках мовлення, набувають плоти і крові, стають цілком реальними. Вітгенштайн прямо зазначає: «коли я кажу про мову (слово, речення тощо), то я маю говорити про буденну мову» [50, с. 138]. При цьому він претендує на те, що усуватиме з філософії фікції, у які всі вірять як у дещо реальне, але натомість прояснить значення слів як конвенцій, тобто відвертих фікцій, але виконаних за правилами і у цьому сенсі – істинних. Його програма очищення філософії, таким чином, являла собою «боротьбу проти чар мови, що скували наш інтелект», але водночас на наданні справжнього життя мові, надаючи їй функціональності у активному її вжитку: «Філософські проблеми виникають тоді, коли мова спочиває» [50, с.109]. Але ж «мовними іграми» стають не усі створені людською свідомістю фікції – а лише ті, які знайшли своє мовне втілення, а до того ж це мовне втілення набуло свого стійкого вжитку і оформилося у стійку мовну практику, про яку писав Уорф. Для Вітгенштайна значення слів визначається їх вживанням в рамках

конкретних мовленнєвих практик, які він називає «мовними іграми»: «Сукупність мови та дій в які вона вплетена, я буду називати “мовною грою”» [50, с. 95]. Вітгенштайн релятивізує мову до окремих практик використання мовних значень.

Тому на нашу думку, все ж переважно незаслужено критики Вітгенштайна вважали, що він надмірно релятивізував не лише мову, але й особистість, і соціальну реальність і увесь світ. Наприклад Густав Бергман стверджував: «У нашій великій традиції, свідомості чи особистості не є голими індивідами. Це особисті субстанції. Вітгенштайн ... ухилився від надання онтологічного статусу тому, що мав побачити, перш за все. Не допускав він і можливості активних свідомостей, що забезпечують цей статус. Він не бачив можливості існування свідомостей, які можуть знати світ, у певному філософському сенсі, не будучи активними. Свідомість була втрачена, світ залишився без форми. Такий світ не надто схожий на світ. Так, зрештою, був втрачений світ» [22, с. 330-331]. Навпаки, замість субстанційних метафізичних, а тому і абстрактних і ефемерних особистості, свідомості, мови тощо Вітгенштайн відкрив шлях до дослідження, виявлення і класифікації реальних, наявних у живій комунікації підстав для діяльного самоутвердження особистості, свідомості, а через них і мови. При цьому роль свідомості виявилася значно меншою або радикально іншою, аніж це уявляли, наприклад, представники філософії німецького ідеалізму. Не самосвідомість поступово конструює соціальний світ, розум, а згодом і увесь світ загалом, але навпаки, світ як він є формує конкретні мовні співтовариства, у яких реконструюється конкретна модифікація людського розуму і людських інституцій.

Український аналітичний філософ Андрій Синиця так реконструює концепцію мовних ігор Вітгенштайна: ««Мовні ігри» можуть виникнути лише в середовищі, яке відповідає наступним умовам: 1) Наявність мовного співтовариства. Адже мова є іманентною людською властивістю і якщо немає носіїв мови, то і не має самої мови. Більш того, мова повинна використовуватись, інакше їй неодмінно загрожує занепад і знищення. 2)

Слова, які вживаються в процесі гри, як нами, так і нашими співрозмовниками повинні розумітись адекватно. А це означає, що кожен з учасників гри має дотримуватись чітко встановлених правил. 3) Порушення правил мовної гри повинне засуджуватись іншими членами співтовариства, інакше це може призвести до непередбачуваних, а то і руйнівних наслідків» [175, с. 128].

Під ці правила, втім, підходить практично уся людська діяльність. Ось як описує сам Вітгенштайн розмаїття можливих джерел мовних значень, які потім закріплюються у певній мовній грі: «Давати накази й діяти згідно з ними; описувати предмет за його виглядом або розмірами; виготовляти предмет за його описом (малюнком); висувати й перевіряти гіпотезу; вигадувати й читати оповідки; прикидатися; співати в хороводі; відгадувати загадки; просити, думати, лаяти, вітати, молитися» [50, с. 101-102]. Втім, мовні ігри не є хаотичним звалищем людських мовних практик – Вітгенштайн вводить поняття «сімейної» чи то «родинної» подібності між деякими мовними іграми, що суттєво удосконалює і конкретизує уявлення Уорфа про деяку ієрархічність мовної онтології. У мові одні й ті ж слова неминуче стають учасниками різних мовних ігор, крім того, багато мовних ігор виникають на основі подібних мовних практик, крім того мовні значення надаються мовцями, які взаємодіють між собою соціально, а внаслідок цього усього неминуче виникають мовні подібності і внутрішні перехресні зв'язки між різними мовними іграми: «Ті подібності найкраще охарактеризувати словами „родинні подібності“, бо так поширюються одні на одних і схрещуються одні з одними різні подібності, що існують між членами родини: ріст, риси обличчя, колір очей, хода, темперамент і т. д., і т. д. — І я кажу: „ігри“ утворюють родину» [50, с. 122].

Певні правила «прописки» фікції свідомості у мовних практиках намагаються виявити і верифікувати представники аналітичної філософії, які розвивали у різний спосіб ідеї «Філософських досліджень» Вітгенштайна. Як зазначають у своїй праці Віктор Зінченко та Лариса Корольова, «сучасна аналітична філософія сприйняла основну установку аналітизму на аналіз мови

як засобу вирішення філософських проблем, на важливість вироблення строгих методів філософського аналізу. Вона спромоглася використати уроки з історії аналітичних шкіл початку ХХ ст., відмовившись від дискредитованих тез стосовно гасла про елімінацію метафізики або деяких непродуктивних методів аналізу буденної мови. Аналітичну філософію неможливо звести до позитивізму хоча б тому, що в ній відсутній *сциєнтизм* – зосереджена увага лише на науці, зведенні точного, позитивного, конкретно-наукового знання у вищу духовну цінність. В поле інтересів аналітичної філософії втягується увесь масив життєвої практики, людського буття та їхніх мовних форм. Аналітична філософія не обмежує себе однією предметною галуззю (наприклад, філософією мови), а включає весь комплекс філософських дисциплін, що властиво будь-якому філософському напрямку» [94, с.11-12]. Як писав Вітгенштайн: «Моє основне прагнення, та й прагнення всіх, хто коли-небудь намагався писати і говорити про етику або релігію, – вирватися за межі мови» [48, с. 245].

Виривався за межі мови Вітгенштайн, втім, за допомогою самої ж мови, хоча вже зовсім інакше, аніж інші дослідники, які намагалися мову підпорядкувати позамовним реаліям. Хоча у «Логіко-філософському трактаті» він стверджував, що «межі моєї мови означають межі мого світу» [51, с. 70], однак, вже у «Філософських дослідженнях» виявилось, що це щоразу лише межі певної «мовної гри», за якими виявляються інші «мовні ігри». Зокрема, це стосувалося і його бачення значущості аналізу мови для розвитку філософії: «Філософія – це свого роду спроба подолати збентеження. Філософські загадки... це загадки мови» [49, с. 273]. Спільним з формальною школою виявляється також настанова Вітгенштайна шукати зв'язок життєвих сенсів і логіко-понятійних смислів не просто у природній мові, а у її прикладному вимірі, у її застосуванні, у її вжитку. Відмінністю є те, що Вітгенштайн іде за мовленням, аналізуючи його так би мовити *post factum*, тоді як представники формальної школи розкривають потенціал мовлення на засадах його творення і активного творчого перетворення. «Мовні ігри», про які писав Вітгенштайн

як про об'єкт дослідження, який він підносив на п'єдестал, для формалістів були повсякденною розвагою і науковою творчістю – у цьому вони випереджали вже Мартина Гайдегера.

На перший погляд, і Вітгенштайн, і формалісти бачили світ через призму мови і саме завдяки мові вбачали можливість робити світ осмисленим. Так, наприклад, здається дуже близьким до формалістів таке висловлювання Вітгенштайна: «Розглядаючи проблему «Що таке свідомість?», ми забуваємо, що дивимось на речі крізь «мовну раму» й ототожнюємо наші мисленнєві схеми з самою реальністю. «Внутрішньому процесові» потрібні зовнішні критерії» [50, с. 239]. Такими зовнішніми критеріями для Вітгенштайна і формалістів не були ані матеріальний світ, ані ідеологія, а саме мовлення, яке співвідносилось з мисленнєвими процесами. Однак, саму реальність мовлення Вітгенштайн і формалісти розуміли відмінно одне від одного: у Вітгенштайна це були множинні стихійні мовні ігри, а у формалістів – переважно концептуалізовані у літературних творах ефекти мовотворчості, тобто передній край розвитку мовлення. Саме нові ідеї, нові символи, втілені у нових, дивних, або ніби знайомих, але одивнених для буденної свідомості словоформах та інших фігурах мовлення втілюють ті ключові смисли, які змінюють значення усіх інших слів – вони ніби задають нову систему координат, у якій усе традиційне мислення перекодовується, отримує нову прописку.

Для Вітгенштайна ж усі загадки мови розкриває не мовотворчість, а буденне мовлення. Здається, він не визнає ніякого мислення поза повсякденним слововжитком: «Мислення» та «розмова з самим собою» – я не маю на увазі розмову вголос – є різними поняттями... Якби Бог подивився всередину наших свідомостей, то Він не був би здатний побачити, з ким ми говорили» – додає він [46, с. 79]. Тому у Вітгенштайна двоїсте ставлення до мови: з одного боку, в ній уже наявні усі можливі смисли, але з іншого боку – він розумів, що мовлення постійно змінюється, якимось чином виходить за межі наявного у мовленні – і вийти туди, за межі наявного його спонукає

практика, яку здійснюють самі люди. І сам Вітгенштайн відчував, і кожна людина завжди відчуває неповноту вираження смислів у словах, прагне вийти за межі уже сказаного.

Однак, якщо Вітгенштайн за допомогою мови намагався вирватися за межі мови, використовував мову для позамовних цілей, то представники формальної школи літературознавства, навпаки, прагнули увесь світ помістити у мову, а для цього докладали зусиль, щоби цю мову розширити, щоби вона стала достатньо ємною для цього. Якщо, наприклад, представники аналітичної філософії шукали мовні засоби, щоби адекватно виразити зміст людської свідомості, то формалісти прагнули змінити свідомість, підкоривши її потребам розвитку мовлення: для аналітиків філософія мови була засобом прояснення свідомості, проблем науки, практичних проблем окремих сфер людського життя (економіки, права тощо), то для формалістів усі можливі людські і суспільні справи є лише більш або менш зручним і цікавим способом випробувати еластичність і пластичність мови. Формальна школа літературознавства не лише вивчала літературознавство, але й цікавилася винятково літературою, а точніше, сприймала усі тексти як більш чи менш досконалу літературу, а можливо, і увесь світ розглядала, як щось подібне до літератури. Позиція представників формальної школи у чомусь ближча до підходу сучасного німецького теоретика Ганса Блюменберга, який написав знамениту книгу, назва якої буквально перекладається як «Придатність світу бути прочитаним» і яка відома в українському перекладі як «Світ як книга» [25]. І все ж формалісти і тут займають особливу позицію: якщо для Блюменберга прочитання світу можливе завдяки метафоричному його осмисленню, то для формалістів те, що для інших є лише метафорою, має характер вищої і самодостатньої реальності. Адже метафора – це лише відсилання до чогось більш відомого, більш надійного, більш реального. Але для формалістів найбільш надійною якраз і є мова, особливо мова, яка пройшла через мовотворчість, тобто мова, яка достеменно виражає особистий досвід мовця.

Втім, привертає увагу, що ідеї Вітгенштайна мали важливий вплив не лише на становлення аналітичної філософії, але й на виникнення і розвиток комунікативної філософії. Ця філософія виникла як напрям сучасної німецької філософії на стику марксизму, аналітичної філософії і герменевтики.

2.2. Неомарксизм як опонент формальної школи: комунікативність мови та розуму у просторах історії і соціуму

Оскільки формальна школа швидко увійшла у конфлікт з панівною догматичною версією філософії марксизму у СРСР, а точніше формалізм став одним із постійних об'єктів не лише філософської, але й ідеологічної критики з боку радянського марксизму, не можна оминати й того, якою мірою сам марксизм був здатен дати адекватні відповіді на проблеми, поставлені російською формальною школою. Більше того, після певного занепаду формалізму як напряму в СРСР та переміщення розвитку його основних ідей у Францію (переважно в рамках структуралізму та пост структуралізму) окремі ідеї формальної школи пробивали собі шлях до визнання на ґрунті самого марксизму – до певної міри і у його радянському варіанті, але переважно все ж у концепціях західного неомарксизму.

Розвиток уявлень про мову і мовлення у німецькій філософії середини і другої половини 20-го століття розвивався під потужним впливом філософії Мартина Гайдегера: як спочатку німецькі філософи у більшості своїй максимально прагнули слідувати ідеям Гайдегера, так після завершення 2-ї світової війни практично усі вони намагалися відштовхуватися від цієї філософії, що втім, не стільки применшило цей вплив, скільки надало йому парадоксального виразу. Втім, у кожному разі лейтмотивом розвитку повоєнної німецької філософії стало прагнення подолати монологізм – як спочатку той монологізм, за який критикував Гайдегер німецький ідеалізм, так і згодом монологізм філософії самого Гайдегера. Комунікативність і відкритість стали пріоритетними цінностями не лише у демократичній політиці посттоталітарної Німеччини, але і у німецькій філософії цього

періоду. Неомарксистичними одними з перших зайняли критичні щодо філософії Гайдегера позиції – і не лише з ідеологічних міркувань, але внаслідок принципово іншого бачення ними ролі особистості у суспільстві, ролі суспільних інституцій у суспільному бутті, а відповідно – й іншого тлумачення мови, аніж відстоював Мартин Гайдегер. У якомусь сенсі квінтесенцією розвитку поглядів німецьких неомарксистів на мову стала комунікативна філософія Юргена Габермаса [57-59; 244-248].

Спочатку варто позначити чіткіше цей вихідний пункт, адже слід все ж визнати, що у світовому масштабі філософія Гайдегера здійснила значно більший вплив на мовний поворот, аніж ідеї формальної школи літературознавства, які швидше лягли на благодатний ґрунт, підготовлений цією філософією. Гайдегер стверджує, що «ми існуємо перш за все в мові та при мові» [199, с. 259]. Але мова у Гайдегера – це лише спосіб данності світу людині, вона є «домівкою буття», але не є буттям самим по собі [199, с. 260].

Для Гайдегера мова – це лише світло, але сонцем є буття, яке трансцендентне цьому світу і водночас лежить у його основі. Гайдегер також практично ототожнює мову з мисленням, так як він ототожнює буття з розумінням. Але у Гайдегера і мислення, і розуміння витлумачуються дещо нетрадиційно: мислення у нього можливе лише через мовлення – власне уся його філософія є способом Гайдегера бути через мову. Наскільки ускладненим є мислення Гайдегера, настільки й ускладнена його мова: але досить досягнути основну ідею Гайдегера про розрізнення сущого і буття, і все стає більш зрозумілим і стає на свої місце.

Мова є мисленням тією мірою, якою це мислення спрямоване на буття: теревені і плітки не є жодним мисленням, а от справжні філософія і поезія – завжди. Тому Гайдегер і докладає стільки зусиль, щоби зробити свою мову не лише не схожою на повсякденне бездумне використання слів, але й такою, щоби її було неможливо для цього використати. Гайдегер займається мовотворчістю – цього не зможе заперечити жоден дослідник його філософії. Якщо його інтерпретації греки і латини інколи бувають ризикованими, але все

ж у рамках класичного розуміння цих мов, то німецьку мову Гайдегер піддає навіть не етимологічному, а археологічному аналізу, доходить до кореневих значень понять і виводить з них нові слова, які звучать по-німецьки, однак практично жоден німець не може однозначно сказати, що вони означають. Мовні новотвори Гайдегера пробуджують сумніви, дратують, дивують, змушують інакше поглянути на споріднені з ними звичні слова – одним словом, формалісти би точно кваліфікували підхід Гайдегера до рідної йому мови як одивнення.

І все ж є суттєві відмінності у позиції Гайдегера і пошуках формалістів. Передусім, це те, що кидається у вічі: якщо тексти формалістів дивні, але напрочуд легкі, їхні мовні експромти, як правило, легко запам'ятовуються і йдуть у люди, то мова Гайдегера – «темна», напівпрозора, а при ближчому вивченні для більшості читачів стає взагалі непрозорою, його тексти призначені для людей з ґрунтовною класичною освітою, академічною філософською освітою, але до того ж – готових повністю покласти на авторитет Гайдегера. Коли Гайдегер говорить про необхідність «прислухатися до буття», то складається враження, що він має на увазі часто-густо – прислухатися до його філософського мовлення. Тексти Гайдегера гіпнотизують багатьох читачів: вони медитативні, з численними повторами як сюжетів, так і засобів мовного вираження, він ніби прагне ввести своїх читачів у певний транс, після чого він веде їх, куди йому заманеться, як щуролов у відомій казці братів Грім.

Тексти Гайдегера герметичні, тому що герметичною є його філософія, але більше того – Гайдегер прагне підпорядкувати собі волю своїх читачів. Тоді як тексти представників формальної школи літературознавства є вишукано легкими, вони дразнять, бадьорять, викликають невимушену посмішку і прагнення підключитися до пропонованої мовної гри.

Другою суттєвою відмінністю, яка кидається у вічі, є принципова незавершеність мовних експериментів представників формальної школи літературознавства: вони ніби підкреслюють своїми мовними знахідками, що

це лише самий початок довгої і цікавої пригоди. Формалісти відкриті світу – адже відкритим є їхній творчий шлях. Тоді як Гайдегер завжди має інтенцію сказати останнє слово – після нього дозволено лише мовчати і вслухатися у його пророцтва. Гайдегер розгадує загадки для того, щоби загадок більше не було, тоді як формалісти лише множать загадки і заохочують до цього своїх читачів. Недарма, вплив Гайдегера зазнало багато філософів, але мало хто насмівся назвати себе його учнем, тоді як формальна школа літературознавства щедро роздала свої ідеї, які підхопили і розвивають і досі представники різних напрямів філософування, і не лише філософії мови.

Гайдегер вважав себе майстром-володарем мови, а що це для нього означало можна зрозуміти з тлумачення стосунку мови і світу, який позначив молодший колега Гайдегера і у чомусь, мабуть все ж його учень, щонайменше у питаннях розуміння буття, німецький філософ-засновник філософської герменевтики Ганс-Георг Гадамер. У дусі Гайдегера він писав у своїй основній праці «Істина і метод»: «Світ є світом лише остільки, оскільки він отримує мовне вираження, ...а справжнє буття мови в тому тільки полягає, що в ньому виражається світ» [60, с. 518]. Тобто Гайдегер почував себе паном цього світу, його феодалом (і одягався, до речі, відповідним чином і тримав себе так), хоча інших заохочував бути «пастухами буття» - адже для пана потрібні слуги, які би його годували, а він би їх наставляв. В філософії Гайдегера було багато сарказму і іронії, але їй явно не вистачало самоіронії і людської доброти.

На противагу цьому самовисвяченню у володарі мислення і світу Гайдегером, представники формальної школи літературознавства відчували себе митцями-чарівниками, які пропонували світу нові його образи як подарунок, загадку, як звабу, як гру. У їхніх творах відчувається дух Відродження, тоді як Гайдегер свідомо будував нову догматику, нову схоластику – але вже філософську: руйнуючи старі догмати, він заміщав їх новими, скидаючи старі кумири, пропонував у якості нового ідола самого себе. Представники формальної школи літературознавства поставали гуманістами, і всі їхні читачі це так і відчували, тоді як Гайдегер казуїстично виводив якийсь

власний новий, нетиповий гуманізм, у якому місця людині не залишалося – її заміщував Dasein. Те ж саме і з мисленням у Гайдегера: у ньому поступово витіснявся розум – долею, екзистенціалами, трансценденцією буття. Тоді як формалісти шукали нові шляхи для розуму, для науки у мові.

Загальне гуманістично-революційне спрямування неомарксизму цілком відповідало духу формальної школи літературознавства: це був рішучий розрив з традиціоналізмом заради радикального оновлення суспільства через його гуманізацію. Причому і неомарксистки, так само, як і формалісти, переважно були прихильниками символічної революції, тобто безкровної перемоги над усім старим і віджилим: вони вірили у те, що досить людям познайомитися з новими ідеями, символами, образами і цінностями – і вони самі не захочуть жити по-старому. Де в чому цей підхід був наївним і ідеалістичним, а де в чому він відповідав ще класичній етичній настанові Сократа: не можна насильно зробити людей щасливими – вони повинні самі зрозуміти, що їхнє щастя полягає у добрих вчинках [126]. Все ж неомарксистки закликали до масових акцій, нехай і ненасильницьких, а от формалісти більше вірили у силу слова – невипадково у своїй назві їхня школа має «літературознавство». Втім, окремі ідеї формальної школи літературознавства отримали несподіваний для самих формалістів розвиток і застосування – як у теорії, так і на практиці.

Так, варто звернути увагу на гасло, сформульоване одним з найбільш відомих представників неомарксизму – Гербертом Маркузе: «Будьте реалістами – вимагайте неможливого!» [259, р. 20]. Саме свобода наших дій є вищою реальністю, яка гарантує втілення того, чого ще не існує, і цим свобода перевершує усе наявне, якими би ланцюгами необхідності воно не було забезпечене нині – завтра все може радикально змінитися. Важливу роль відіграло акціоністське переосмислення філософської спадщини Георга Гегеля, сприйнятої через школу Карла Маркса: історію Маркузе витлумачував як імператив до історичних звершень, а не як музей чи вчення про ланцюги необхідності – тобто, історію Маркузе розумів перспективно, а не

ретроспективно. Саме у цьому він, на відміну від Гегеля і Дільтея вбачав єдність свідомості і буття – у підпорядкуванні буття свідомості через свідому діяльність, яка утверджує у бутті нову дійсність: «Дільтей приєднується до того моменту, до якого доводить історизм життя Гегель і який Маркс зрозумів як фундамент: історична єдність людини і світу, свідомості і буття» [257, S. 367]. Таке перетлумачення Гегеля і Дільтея у дусі Маркса зустрічаємо у докторській дисертації Маркузе, присвяченій темі історичності у зв'язку з онтологією тотального у Гегеля, де він писав: «В історичності життя об'єднується суб'єктивність розуму з об'єктивністю його дії, об'єднується ідеалізм мислення з реальністю його історичного буття» [256, S. 229].

Представник наступного покоління Франкфуртської школи неомарксизму, Юрген Габермас у своїй програмній праці «Пізнання та інтерес» також продовжує і розвиває уявлення про людину як творця історії, а не іграшку надіндивідуальних сил: «Суб'єкт, який конститує світ, є не трансцендентальна свідомість взагалі, а конкретний представник людського роду, який в природних умовах здійснює відтворення свого життя» [198, с. 173]. Що ж це за конкретні умови здійснення людьми відтворення свого життя? Згідно Карлу Марксу, це – реальність соціального відчуження, яке тотально пронизує усі суспільні відносини. Подолати її можна, лише радикально протиставивши тотальності відчуження тотальність гуманістичної реальності вільної і творчої праці – саме у цьому, за Марксом полягає справжній, «позитивний» гуманізм: «...гуманізм, опосередкований з самим собою шляхом зняття приватної власності. Тільки шляхом зняття цієї опосередкованості виникає починаючи з самого себе, позитивний гуманізм» [136, с. 162]. Так пише Маркс у ранній своїй праці – «Економічно-філософських рукописах 1844 року». Саме ця праця стане дороговказом для гуманістичних пошуків представників Франкфуртської школи і спрямує їхню критику проти тотальності відчуження. Згодом Маркс осмислить зняття опосередкованості через політичну революцію, через революційний примус і диктатуру пролетаріату – усе те, що відкинуть франкфуртці. Відкинувши це,

вони концентруються на проблемі подолання відчуження у інший, ненасильницький спосіб. І саме тут вони починають мимовільно сходитися у деяких поглядах з представниками формальної школи літературознавства.

Дійсно, якщо усе застаріле сприймати як ефемерне, таке, що у своїй серцевині уже розпалося і знаходиться у стадії повільного вмирання, тоді реальним стає те, чого поки що ми не спостерігаємо довкола себе, але що вже живе у наших серцях. Саме цьому присвячені праці німецького неомарксиста Ернста Блоха [24; 236-237], але також і передусім, його знаменитої праці «Принцип надії»: «Очікування, надія, прагнення до ще нездійсненої можливості, – це не тільки основна риса людської свідомості, але і основне призначення всередині всієї об'єктивної дійсності» [235, S. 5]. Надія стає антропологічною конституюнтою – людина є людиною, лише маючи надію, точніше, лише створивши для себе надію, вона стає повною мірою людиною.

Маркузе це переосмислює у соціально-філософському і політично-філософському вимірі – на його думку, надія може і повинна набувати загальносуспільних масштабів. Тотальність надії єдина здатна протистояти тотальності приреченості каузальності буття. Для Маркузе втіленням такої надії як позитивної тотальності є утопія – те, що вабить людей до нездійсненого, але нездійсненого, поки люди не відмовлять самі бути рабами наявного: «Виходячи за межі наявного, вона передує майбутньому. Утопічний елемент довгочасно є єдиним прогресивним елементом: такими є конструкції кращої держави, вищої насолоди, цілковитого щастя, вічного миру» [258, S. 122-123].

У цьому зверненні до надії та утопії неомарксистки максимально зближаються з гуманістичними інтенціями формальної школи літературознавства – особливо відчутно це стає при знайомстві з літературними творами самих формалістів. Адже якщо у своїй літературній критиці вони були навіть іронічно злими, то у своїх творах виявляли тонку чутливість і чуйність. Головним же підтвердженням гуманізму формальної школи літературознавства був її тихий спротив спробам радянського

ідеологізованого марксизму «впрягти» формалістів у виконання «партійних завдань» – на кшталт Володимира Маяковського, у творчості якого можна знайти великі впливи формалістів. Маяковський і доволі близький до нього (через спільну жінку) Осип Брік були одними з небагатьох представників формалізму, хто намагався не просто знайти спільну мову з радянською владою, але ще й поставити їй на службу силу формального методу [140]. Більшість же формалістів дистанціювалися від радянської влади, мало не демонстративно відійшовши від завдань розбудови комунізму на Парнас «мистецтва заради мистецтва», чи як говорили самі формалісти – «самодостатності літературознавства». Адже сама постановка питання, що важливим є не «що», а «як», з самого початку відкидала усі більшовистські «що», тобто державні завдання – формалісти відверто говорили, що література може займатися усім, але її цікавить не «класовий інтерес», а митецька майстерність.

Втім, повною мірою формалістам не вдалося уникнути радянської реальності, вплив якої вони, втім, доволі жорстко, але як завжди формально чітко позначили словами Віктора Шкловського: «Радянська влада навчила літературознавство розбиратися у відтінках лайна». Дещо м'якше цю ж думку передає Сергій Довлатов: «Якось мені довелося розмовляти зі Шкловським. У відповідь на мої ідейні претензії Шкловський зауважив: «Так, я не говорю читачам усієї правди. І не тому, що боюсь. Я старий чоловік. У мене було три інфаркти. Мені нема чого боятися. Однак я справді не говорю всієї правди. Тому що це безглуздо. Так, безглуздо...». І потім він сказав дослівно таке: «Безглуздо передати уявлення про аромат дині людині, яка роками жувала шевські шнурки...»» [84].

У цьому розмежуванні двох несумісних світів – з одного боку, естетів і аристократів духу формалістів, а з іншого, прагматиків і ідеологічно ангажованих комуністів – проступають знайомі риси тотального протиставлення традиціоналізму і світу критичної свідомості, концептуалізоване представниками Франкфуртської школи неомарксизму.

Так, свого часу німецькі філософи – засновник і директор Франкфуртського інституту соціальних досліджень Макс Горкаймер і його колега по інституту і одиодумець Теодор Адорно чітко позначили відмінність і несумісність репресивної інструментальної раціональності і раціональності критичного мислення. Якщо радянські марксистичні сталінського вишколу поставали майже стовідсотковими носіями традиціоналізму, які лише маскувалися за псевдомодерністською риторикою соціального і наукового прогресу, то західні марксистичні явно і послідовно займали позиції носіїв критичного мислення і альтернативи не лише позитивізму, але й усякому догматизму, у тому числі й радянському ортодоксальному марксизму.

Варто звернути увагу на працю Макса Горкгаймера «Критика інструментального розуму», у якій він розкриває закономірні взаємозв'язки функціонування розуму і способів мовного виразу цього функціонування [72]. Основну програму цього твору передає українська філософиня Марія Култаєва: «Горкгаймер у своїй критиці звертає особливу увагу на якісний бік філософських рефлексій, на культуру філософування, яку можна втратити, якщо не піклуватися про спосіб самовиявлення філософської думки, про її адекватне вираження й точність висловлення... Горкгаймер зосереджується на тому, що залишалось за межами гегельянського мислення – на проясненні й уточненні засадничих понять філософії, за допомогою яких потім він має намір здійснити діагностику суспільства» [120, с. 189]. Маємо додати, що цей текст Горкгаймера є парадоксальним сполученням розвитку окремих ідей Мартіна Гайдегера і водночас латентною критикою його загальної філософської позиції. З одного боку – знаходимо у «Критиці інструментального розуму» ту ж критику метафізики і заземленого на матеріальні справи спрощеного прагматизму як її законного нащадка, яку легко можна виявити мало не у кожному творі Гайдегера. З іншого боку – беззастережна вимога критичного мислення, яке не допускає тих загравань з новим догматизмом, які дозволяв собі Гайдегер.

Першу сторону чітко позначає пані Култаєва, хоча й не вказує на спорідненість цієї позиції з критикою попередньої філософії Гайдегером: «Словосполучення «інструментальний розум» також містить у собі приховані вказівки, які торкаються філософських та соціологічних напрямів, що домінують у західноєвропейській та американській філософській і соціологічній думці – позитивізму, прагматизму, психоаналізу, а також, далеко не в останню чергу, – соціології розуміння М. Вебера та функціоналістського напрямку в соціології, поширеного в США» [120, с. 190]. Мотиви кризи західної культури, західної філософії, загалом західного суспільства, які явно йдуть лейтмотивом «Критики інструментального розуму» – ми можемо впевнено охарактеризувати як цілком гайдегеріанські. Цілком у дусі Гайдегера також і уточнення понять сучасної філософії, у яких нерідко замаскованими виявляються традиційні і морально застарілі моделі мислення. Култаєва звертає увагу на ретельну роботу Горкгаймера з мовою – однак, тут уже зовсім не у стилі Гайдегера, але швидше у властивому аналітичній філософії проясненні термінів і їхній чіткій артикуляції: Горкгаймеру, на її думку, вдається «на підставі постійного уточнення фундаментальних філософських понять і категорій, які відображають основні тенденції суспільної свідомості людства індустріального суспільства, здійснити діагноз культури свого часу на підставі аналізу повстання природи, історії піднесення й занепаду індивіда» [120, с. 191].

Але другу сторону праці Горкгаймера – латентну критику Гайдегера у дослідженні Марії Култаєвої не знаходимо, а тому самі звернемо на неї увагу. Відомо, що у США аналізована нами праця вийшла під назвою «Затьмарення розуму» (Eclipse of Reason). Култаєва резюмує: «Кризю західної цивілізації він розглядає крізь призму однієї з основних філософських категорій, а саме через історію розуму, який занепадає й тим спричиняє кінець індивіда» [120, с. 191]. Також відомо, що Горкгаймер змушений був емігрувати з Німеччини після приходу в ній до влади нацистів – змушений з політичних міркувань та заради збереження свого життя. І коли Горкгаймер критикує західну масову культуру,

західну філософію, західне індустріальне суспільство – він критикує, звісно, усі розвинені західні країни, але найбільша концентрація його критики зосереджена на Німеччині, яка за нацистів являла собою апогей патологічних втілень західної цивілізації. Горкгаймер не прагне смерті чи занепаду Заходу – навпаки, він шукає ліки від соціальної хвороби, яка викривила незаперечні здобутки цивілізації Заходу. Ці ліки мають передусім подіяти на західну філософію, яка відвернулася від розуму під гаслами утвердження розуму. І першим недеklarованим, але явним об'єктом такої критики була філософія Гайдегера. Адже якщо Горкгаймер критикує ту версію формалізації мислення, яку пропонує позитивізм і сцієнтизм, то він не сприймає також антисцієнтистські «пророцтва» Гайдегера, але якраз і вважає їх іншою стороною того ж самого «затмарення розуму»: подолати затмарення розуму неможливо, якщо відмовлятися від нього – потрібно знайти нові шляхи для розуму. Для цього Горкгаймер докладно аналізує недоліки суб'єктивного розуму (надмірна його автономізація як зарозумілість і інструменталізація розуму як сліпе слідування заздалегідь визначеним суб'єктивним цілям, які можуть виявитися об'єктивно ірраціональними) та розуму об'єктивного (раціональність світу і природи виявляється нездатною протистояти їх інструменталізації суб'єктивним розумом) [72]. Загальним висновком для Горгаймера є потреба повернутися до об'єктивного розуму, долаючи суб'єктивізм – на шляхах до розуму комунікативного: «Горкгаймер передбачив ситуацію постмодерну в духовному житті суспільства, що переживає комунікативну революцію. Безперечно, дигітальна культура глобальної інформаційної мережі, багатовимірні лабіринти кіберпростору залишилися за горизонтом горкгаймерівських рефлексій, бо тоді ще не було цих реалій. Але виклик множинності у світоглядній культурі суспільства, що переживає фазу становлення або оновлення демократії в умовах комунікативної революції, пронизує всі його праці» [120, с. 191]. Завдання визначення теоретичних і практичних засад комунікативного розуму, втім,

виконували вже молодші представники Франкфуртської школи – передусім Юрген Габермас.

Перед тим, як перейти до аналізу значущості ідей комунікативної філософії для критики і розвитку ідей формальної школи літературознавства, варто зауважити про певну корисність критики суб'єктивного розуму для розуміння літературних експериментів формалістів. Звісно, ці експерименти легко можна було би віднести до спроб інструменталізувати мову, якби не низка суттєвих заперечень. По-перше, формалісти не шукали жодної утилітарної вигоди, навпаки – свідомо і навіть демонстративно відкидали для себе будь-який утилітарний інтерес. По-друге, їхні формальні знахідки у мовотворенні мали зовсім іншу природу, аніж формалізація і інструменталізація розуму у науці в західній модерній традиції. Формалісти по суті належали до духу постмодерну, з його нескінченними стилізаціями, децентраціями, мережевою структурністю і мерехтінням смислів [80-81; 192; 240].

Що стосується апорії неможливості вислизнути з суперечності між об'єктивним і суб'єктивним розумом, у яку потрапив Горкаймер як прихильник діалектики, то якоюсь мірою цю суперечність можна зняти через синтез протилежностей – в усякому разі так вчить діалектика. Цей синтез, однак, можна здійснювати по-різному. Горкаймер, за свідченням Култаєвої і за нашими власними враженнями, як один з варіантів розглядав звернення до комунікації. Для нього це не було принциповим розв'язанням проблеми, а швидше практичним неминучим технічним рішенням у ситуації вибору з великою кількістю опцій у суспільстві з усе більш розмаїтою культурою. Для Горкаймера ця множинність була викликом, що потребував уніфікованої відповіді. Представник наступного покоління після Горкаймера по Франкфуртській школі неомарксизму, Юрген Габермас, навпаки, саме у комунікативності вбачав суттєву відповідь на апорії розуму – Габермас підходить до концепту комунікативного розуму, а протистояння суб'єктивного і об'єктивного розв'язує через звернення до

інтерсуб'єктивного: «Я хотів би виходити тут із феномена, що інтуїтивно співприсутній із кожним дієздатним суб'єктом. Коли ми зустрічаємо іншого як суб'єкта, а не як супротивника або предмет, яким ми можемо маніпулювати, то ми (неминуче) приписуємо йому здатність брати на себе відповідальність за власні вчинки. Ми можемо вступити з ним в інтеракцію, налагодити з ним, як вже було сказано вище, інтерсуб'єктивну взаємодію, якщо ми виходимо з пресуппозиції, що в разі відповідного запиту він зможе скласти звіт про свої дії. Ми маємо, оскільки ми в цілому прагнемо ставитись до нього як до суб'єкта, виходити з того, що наш співрозмовник може сказати нам, чому в даній ситуації він поводить себе саме так, а не інакше. Таким чином, ми вдаємося до ідеалізації, а саме такої, яка стосується також і нас, оскільки ми бачимо інших з тієї ж точки зору, з якої вони споглядають і нас; ми припускаємо, що інші, в разі, якщо ми їх запитуємо, можуть назвати підстави для власних вчинків, так само як ми є переконаними в тому, що можемо звітувати про власні дії в разі, якщо інші питатимуть нас» [248, S. 123-124].

Про це спеціально будемо говорити нижче.

Зараз же зафіксуємо ті мотиви у філософії неомарксизму, які дозволяють відтінити сильні і слабкі філософські сторони у концептуальній позиції формальної школи літературознавства. Передусім, це чітка позиція критичної раціональності, яка, можливо, дещо узагальнено критикує традиціоналізм як тотальність, однак філософськи чітко позначає завдання соціальної критики, чого завжди бракувало представникам формальної школи літературознавства: їхня критика була передусім естетичною і обмежувалася переважно сферою літератури, а по-друге, їхня ідеологічна платформа полягала у дистанціюванні від політичних ідеологій. Це зменшило політичну гостроту впливу філософських ідей формальної школи літературознавства, однак за рахунок цього значно більш широкою виявилася культурна сфера, на перетворення якої був спрямований соціально-критичний потенціал цієї школи.

Спільним для франкфуртців і формалістів виявилось в цілому демократичне спрямування їх творчих загалом, і зокрема теоретичних, зусиль

– попри явні зазіхання і тих, і інших на статус духовної, інтелектуальної та культурної аристократії. Вплив на соціальні зміни виявився потужним у обох шкіл, обидві мали численних критиків і послідовників у філософії поза цими школами, однак шляхи масового впливу їхніх ідей виявилися відмінними: франкфуртці переважно впливали на політику, тоді як формалісти – на формування естетичних смаків. Відповідно, вплив франкфуртців був помітнішим і швидше став явним, а зазнавання впливу від ідей формальної школи літературознавства було непомітним, але воно наростало з кожним десятиліттям і продовжує зберігатися – зважаючи на сучасні значні тиражі художніх творів представників цієї школи і проведення періодичних міжнародних конференцій, присвячених розвитку ідей представників формальної школи літературознавства.

Ключовою постаттю, яка важлива для розуміння ставлення франкфуртців до теми мови є все ж Юрген Габермас, який у своїй теорії комунікативної дії надзвичайно важливу роль відводив дискурсу, ґрунтованому на мові. Для цього він зводив разом здобутки Людвіга Вітгенштайна, Джона Остіна та багатьох інших дослідників мови як соціального інституту. Ось як характеризує філософську позицію Габермаса американська дослідниця його творчості, видатна політична філософиня Шейла Бенгабіб: «Я прагну довести, що конструювання соціальної теорії, адекватної для витлумачення пізньокапіталістичних суспільств, з методологічної і емпіричної точок зору передбачає задіяння концепції соціальної дії, опертої на модель комунікації. Це тягне за собою ніщо інше як парадигмальне зміщення в критичній теорії від виробництва до комунікативної дії, від політичної філософії суб'єкта до політики радикальної інтерсуб'єктивності» [234, р. 12].

Саме інтерсуб'єктивність є тим ключовим поняттям, яке додає Габермас для розв'язання апорій суб'єкт-об'єктної моделі, з якими зіткнулися Гайдегер, а також франкфуртці – Горкгаймер, Адорно, Маркузе та інші представники цієї школи. Певний час франкфуртці прагнули знайти розв'язання цих апорій

у теорії та практиці не руйнуючи цю класичну філософську модель. Габермас запропонував ніби її зняття у понятті, яке виступало ніби синтезом: інтерсуб'єктивність бере людей і як суб'єкт, і як об'єкт комунікації, розкриваючи неможливість і шкідливість спроб розглядати людину або лише як об'єкт, або лише як суб'єкт у взаємних відносинах. Взявши термін «інтерсуб'єктивність» у філософській феноменології Едмунда Гусерля, Габермас також залучає до власної теорії комунікативної дії гусерлеве поняття життєсвіту. У своїй комунікації люди нерозривно взаємопов'язані спільними життєсвітами і одними з ключових характеристик, які дають відрізнити один життєсвіт від іншого, є природні мови. Мірою віддалення від безпосередньої взаємодії між індивідами життєсвітні зв'язки між ними слабшають, що можна позначити концентричними колами, які фіксують зміну комунікативної ситуації, яку Габермас визначає як «певного виявленого через теми й артикульованого через цілі та плани щодо дій зріз життєсвітового взаємозв'язку вказівок, що характеризується концентричною впорядкованістю й підвищенням ступеня анонімності та дифузності зі зростанням просторово-часового й соціального віддалення» [246, S. 185]. Ці концентричні кола прямо зумовлені здатністю людей досягати сталого консенсусу, що базується на конвенціях, причому Габермас переконаний, що найміцнішими є конвенції раціональні і аргументовані у демократичний і морально прийнятний спосіб: «...в процесі соціальної еволюції вищі рівні інтеграції не можуть закріпитись доти, доки не будуть розбудовані інституції права, в яких була би втілена моральна свідомість конвенціонального та постконвенціонального рівня» [246, S. 261].

Ще у ранній своїй праці «Структурні перетворення у сфері відкритості» Габермас показав, яку роль відіграє рідна мова у народженні первісних і базових інституцій громадянського суспільства [59]. Власне, можна робити висновок, що рідна мова є повноцінним учасником національного творення. Справедливість такої позиції обґрунтовують і вітчизняні дослідники, зокрема Володимир Рябченко [168]. Втім, Габермас свідомий того, що становлення

громадянського суспільства відбувається далеко не лінійно і безпроблемно. Він поділяє усі застереження своїх старших колег по Франкфуртській школі соціальних досліджень, але долучає до їхніх розробок, які базувалися нерідко на поєднанні марксизму з іншими філософськими теоріями, зокрема психоаналізом, необхідність звернення також до філософії мови: «основоположні припущення щодо того, як інтеракція і повсякденне мовлення пов'язані одне з одним через патологічний зв'язок і як вони можуть бути представлені в структурній моделі, обґрунтованій через теорію мови» [198, с. 164]. Аналіз мови, для якого Габермас використовує також і інструментарій аналітичної філософії дає йому можливість здійснювати критику ідеологій як практичну політичну герменевтику.

Критика ідеологій постає не просто як виявлення патологій суспільної свідомості як вони відображені у практиках повсякденного мовлення – вона дає особистості, яка стає на шлях такої критики розуміння мови як засобу перетворення соціальної дійсності: якщо мова може очищувати свідомість від політичних химер та інших ідеологічних покручів, а в результаті цього і коригувати на краще власну соціальну поведінку, то вочевидь мова здатна і створювати правильні пояснювальні схеми та стратегічні програми для соціальної творчості. Таким чином, закономірно Габермас переходить до своєї теорії комунікативної дії, у якій дискурс, тобто коректно і справедливо організовані мовні практики, виявляється орієнтиром для налагодження успішної соціальної комунікації не лише у політичній сфері, але в усьому суспільстві. Саму комунікативну дію Габермас визначає як «механізм інтерпретації, за допомогою якого відбувається репродукування запасу знання в культурі» [246, S. 210]. Значущість цієї концепції спрямовування практичної діяльності через відкритий і вільний дискурс важко переоцінити: саме на концепції консенсусного прийняття рішень на основі прозорого і вільного раціонального аргументативного дискурсу базується прийняття рішень у Європейському Союзі. Причому відкрито визнається, що такою моделлю

прийняття колективних рішень Євросоюз завдячує саме теорії комунікативної дії Юргена Габермаса.

Суттєвою відмінністю теорії комунікативної дії Габермаса від концепції мови формалістів є звернення Габермаса до колективного або ж так званого «комунікативного» розуму [245]. Такий розум виграє не стільки за рахунок вищого ступеню творчості, скільки за рахунок організованості учасників дискурсу, а також тому, що до дискурсу отримують фактичний доступ вже достатньою мірою компетентні, відповідальні і вправні мовці. Загалом же ситуація тут виглядає, майже як у футболі, де діє неписане правило: «порядок б'є клас». Але якщо вдалося би поєднати порядок із класом – це був би фантастичний результат: як на футбольному полі, так і у сфері мовної творчості.

Що ж, можна впевнено говорити: для майстерної колективної роботи потрібна системна і тривала індивідуальна робота по напрацюванню відповідних навичок і вмінь. Ось як визначає роль мови у налагодженні комунікації Габермас: «Поняття комунікативної дії передпокладає мову як медіум, через який відбувається порозуміння, в процесі якого учасники, в тому, як вони здійснюють зв'язок зі світом, висувають один до одного домагання значущості, які, своєю чергою, можуть бути прийняті або відхилені» [246, S. 148]. Мова відкриває можливості для кращої комунікації, але й правильно налагоджена комунікація також стимулює розвиток мови. Тоді в основі консенсусу у різних формах і сферах соціальної комунікації стане не примус, не обман, а порозуміння, яке Габермас визначає як «процес досягнення домовленості між суб'єктами, що володіють мовною та дієвою компетенцією» [246, S. 386].

Тож, в ідеалі, звернення до теорії комунікативної дії Габермаса могло би бути наступним щабелем мовного удосконалення – після обов'язкової підготовки за взірцями і практиками формальної школи. Втім, колективна взаємодія також потребує окремої злагодженості, вмінь та практик – це окремий і дуже важливий вид майстерності, який потребує процедурного

формалізму, причому саме у сенсі творчого застосування формального методу. Втім, такий рівень досконалості, який представники формальної школи літературознавства демонстрували на індивідуальному рівні, на рівні комунікативного розуму досягнути ще далеко не вдалося. Але зусилля у цьому напрямі робити не лише варто, але й варто постійно удосконалювати методологію цих практик. Це дасть спрямувати індивідуальні зусилля не у безладний активізм – політичний, економічний, культурний тощо, але дасть можливість досягати інтегрального результату колективних зусиль, який більшою мірою втрачається у хаотичній сум'ятиці активізму. Ці аспекти глибоко досліджує українська філософія Наталія Ковтун [106; 108-109].

Таким чином, політичний активізм, який під впливом Георга Лукача [254-255] якщо й не був лейтмотивом самої Франкфуртської школи, виявився відмітною рисою молоді, яка буквально сприйняла ідеї «Великої Відмови» від усього традиційного. Це надало не лише широкої слави цій школі, але й виставило деякі її філософські ідеї у надто спрощеному і навіть інколи карикатурному вигляді. Свого часу навіть професор Адорно виявився невольною жертвою однієї з публічних акцій, інспірованих екзальтованими послідовниками його філософії: так критики суспільства самі виявилися жертвами власної критики, адже неминуче були складовою цього суспільства. Цьому політичному активізму формальна школа протиставила естетичну форму, яка могла набувати вигляду навіть естетичної пози. Однак, свій фронт не стільки боротьби, скільки творчості формалісти вбачали не у матеріальній, політичній, економічній, правовій – загалом утилітарній, утилітарній, але у символічній площині. У цьому їхні ідеї до певної міри знайшли розвиток у теорії комунікативної дії Габермаса, який намітив перелам у здійсненні соціальних реформ через попереднє широке їх суспільне обговорення з виведенням на завершальний дискурс компетентних фахівців, які готують фінальні рішення для загального суспільного голосування.

Що стосується розбіжностей з філософією Мартина Гайдегера, то навіть у запереченні його позиції проступає нерідко вплив його філософії – як рамка

довкола певного об'єкта відтворює його обриси, хоча й не сам об'єкт. Так, наприклад, гайдегеріанські мотиви все ж зринають навіть у комунікативній філософії – щоправда, у її версії, яку розробив французький філософ Поль Рікер, який, на відміну від Габермаса, для якого дискурс і комунікація виявлялися мало не цілями для самих себе, стверджував: «Дискурс ніколи не існує заради самого себе, але у всіх своїх використаннях прагне перенести в мову досвід, спосіб існування та буття в світі, котрі йому передують та вимагають бути висловленими» [164, с. 90]. Як бачимо, комунікацію не можна все ж пояснити з неї самої, так само і мовотворчість, хоча й може виглядати естетично самодостатньою, у своїй запитаності у суспільстві та у тому, наскільки її результати будуть відповідно втіленими у повсякденній мові, а отже і належно поширеними і впливовими, критично залежить від самого суспільства і від того світу, який прагне змінити комунікація і мова.

Рікер взагалі намагався не стільки відкинути, скільки всіляко посилити і доповнити теорію комунікативної дії Габермаса, яку сам Габермас і так зібрав на основі дуже широкого синтезу [166]. Втім, Рікер вважав, що не в усьому колективність і конвенційність приносить добрі плоди. Наприклад, критика ідеології, на його думку, все ж має не лише свої сильні, але й свої слабкі сторони: «...загалом критиці ідеології бракує безпосереднього, досвідного моменту. Вона працює переважно на рівні аналізу компонентів, що складають суспільну машину. Проте, хоча критика ідеології все ж має певні терапевтичні наслідки, її цілі залишаються критичними. Психоаналіз, навпаки, включає в себе критику і зцілення. Функція критики полягає в тому, щоб зцілювати, тоді як ніхто ще не зцілювався в ході ідеологічної критики. Багато хто був нею поранений, але лише одиниці зцілені» [165, с. 305]. Аргументи на користь розрізнення версій конвенційності, а отже неприпустимості одні й ті ж критичні аргументи застосовувати до усіх проявів конвенційності наводить Наталія Ковтун [107].

Звісно, психоаналіз справа індивідуальна, точніше між двома особистостями. Але деякі прийоми психоаналізу зовсім не завадили би у

побудові перших шаблів більш широкого дискурсу. Такі прийоми могли би стати єднальною ланкою між особистісною майстерністю, яку шліфує формальний метод, і процедурами досягнення публічного консенсусу, який обґрунтував Габермас. В усякому разі – це етапи послідовного ускладнення символізації мовленнєвої діяльності.

2.3. Символізація мовленнєвої діяльності як шлях подолання суб'єкт-об'єктної моделі мови

Якщо класичний структуралізм прямо завдячує ідеям Проппа і Якобсона, то вплив формальної школи літературознавства на творчість Жака Лакана з його аналізом ролі фантазмів і несвідомого у творчості людини простежити практично неможливо. Однак, європейська філософська думка, яка від Ернста Касірера [100] і до Жака Лакана [124-125; 253] виборювала автономію сфери символічного (про що докладніше під певним кутом зору уже було сказано у першому розділі), рухалася у проблемному полі неочевидності зазіхань суб'єктів на сферу символічного.

Для цілей нашого дослідження набагато більш показовим буде простежити вплив філософії символічних форм на розвиток аналітичної та соціальної філософії у Європі та США – саме тут з'являються знакові паралелі і можливий плідний дискурс з формалізмом. Ключовими поняттями тут будуть поняття перформативів, конвенцій та колективних інтенцій як соціальних шляхів втілення символічних форм.

У лінгвістиці панує об'єктивістська картина зв'язків між людиною і мовою: мова виступає об'єктом дослідження, вона є самодостатньою символічною системою і її зміни неможливо пояснити суб'єктивними втручаннями окремих особистостей. Якщо йде мова про історію мови, то завжди лише ретроспективно, як результат міграції народів, трансформації племен у нації і подібні об'єктивні природні процеси, внаслідок чого зміни у мові сприймаються також як дещо природне. Лінгвістичний поворот лише закріпив це уявлення і поширив лінгвістичний детермінізм за межі самої

лінгвістики – у психологію, історію, інші соціальні та гуманітарні науки. З початком мовного повороту можна спостерігати мало не протилежну тенденцію до суб'єктивізації мовних процесів. До певної міри поява формальної школи літературознавства може слугувати прикладом такої суб'єктивізації, однак її доповнює також суттєва символізація мовленнєвої діяльності у формалізмі, яка вже виходить за рамки суб'єкт-об'єктної моделі мови.

Позначену нами відмінність лінгвістичного повороту від повороту мовного можна простежити на прикладі радикальної зміни поглядів на мову в ході філософської еволюції Людвіга Вітгенштайна. Дослідники «Логіко-філософського трактату» Вітгенштайна зауважують його спробу подолати суб'єкт-об'єктне відношення як базове при аналізі мови і мовлення. Спосіб викладу головних ідей «Трактату» вони характеризують так: «Саме по собі таке описування не залежне від суб'єкта» [134, с. 249]. Мову на цьому етапі Вітгенштайн прагне довести до досконалості – створивши інваріант мови, однозначно верифікований у своїх значеннях фактичними даними і завдяки цьому позбавлений можливостей суб'єктивного кривотлумачення речень цієї мови [Вітг Тракт]. Втім, уже в «Філософських дослідженнях» Вітгенштайн визнає неможливість однозначної верифікації мови, оскільки наявні надто різноманітні мовні практики, кожна з яких дещо по іншому використовує елементи одного і того ж мовного матеріалу, які ще й нерідко перехрещуються між собою. Це веде неминуче до визнання процесуального, динамічного способу існування мови, неможливість її редукції до певної позачасової символічної системи як певного ідеалу, який лише «псують» нетиповим використанням слів та інших засобів мови. Дослідники так описують цю зміну у оцінці мови Вітгенштайном: «Отже, об'єктивний реалізм трактату змінюється витонченим антропоцентричним релятивізмом, деяким різновидом порівняльної антропології лінгвістичних систем, значення яких обумовлене їх використанням» [134, с. 249]. Проблеми та суперечності з використанням мови виникають лише в базованій на концепції суб'єкта філософії, тому що тут

ігнорують практики мовлення, порушують природні зв'язки, притаманні мові, а слова починають використовувати у незрозумілій непосвяченій людині спосіб, пояснюючи це нібито потребами метафізики. Якщо такий суб'єкт розглядають метафізично, як незмінний, на кшталт трансцендентального суб'єкта, тоді виникає спокуса усе мовне розмаїття оголосити «неправильним», «нерозумним» використанням мови, її псуванням.

Втім, не набагато кращою виявляється ситуація, якщо замість трансцендентального суб'єкта творцем мови оголосити суб'єкта емпіричного. Здається, саме такий ризик створює теорія мовленнєвих актів, запропонована британським вченим Джоном Остіном [181]. Крайнощі можливих беззастережних релятивізацій мови, які вона відкриває, слід врівноважити чимось іншим, якщо відкидати над часову і позачасову модель системи мови. Певні пропозиції щодо такої заміни пропонує і сам Остін та інші філософи, які розвивають його ідеї – зокрема, Юрген Габермас та Джон Сьорл.

Остін цікавий розрізненням двох типів речень – власне розрізненням перформативних та констативних висловлювань, тобто відповідно – речень, які щось додають від автора цих речень і значення яких залежить від процедури їх вимовляння (*performative utterances*), і речень, які просто щось позначають, описують і підтверджують (*constative utterances*). Констативи лише фіксують відповідність висловлювань певному стану справ, тому їх Остін називає ще дескриптивними висловлюваннями, тоді як перформативи самим актом свого здійснення створюють певний стан справ [149]. Як правило, мову розглядали саме як спосіб відобразити реальність, але Остін привернув увагу до творчої сторони мови: перформативи – це спосіб людей брати на себе за допомогою мови зобов'язання, причому як правило публічні, дотримуватися певних правил поведінки [148]. Такими перформативами є клятви, свідчення та інші зобов'язання. Без таких зобов'язань реальність була би зовсім іншою, тобто певне вживання слів згідно певних домовлених процедур змінює людську поведінку, чи в усякому разі є однією з ключових і невід'ємних складових такої зміни. Під певним кутом зору кожне

висловлювання є свідченням, яке несвідомо бере на себе людина, однак це лише потенційна перформативність мовлення – актуальними перформативи стають лише тоді, коли людина свідомо і навіть демонстративно, показово (власне це і означає нерідко «перформативно») бере на себе відповідальність за сказане, а крім того – коли сказане виконано згідно певних визнаних іншими правил.

Ця демонстративність, нарочитість дуже близька одивненню у формалістів – коли герої їхніх творів, або самі вони умисно починають нестандартно вживати слова, для того, аби привернути до них увагу і підкреслити їхню значущість. Втім, у формалістів мова йде переважно про руйнування усталених мовних конвенцій і можливу претензію, нехай і грайливу, на утворення нових мовних конвенцій. Остін же досліджує переважно вже існуючі перформативи, такі, що являють собою приклад наявної конвенційності. Так, Остін вбачає зазначає: «Дескриптивні конвенції ставлять слова (пропозиції) у відповідність до типами ситуацій, речей, подій тощо, які можна знайти у світі. Демонстративні конвенції ставлять у відповідність слова (пропозиції) з історичними ситуаціями тощо, які можуть бути виявлені у світі» [147, с. 295]. Ці історичні ситуації для Остіна – не чиста випадковість: у соціальній реальності їх створюють люди на конвенційних засадах, перетворюючи природні обставини на соціальні або надаючи їм соціальної значущості.

Конвенційну сторону перформативів дослідила українська філософія Ірина Яременко, причому у ракурсі, який є цікавим і для нашого дослідження – у вимірі впливу концепції мовленнєвих актів Остіна на формування концепції дискурсу і консенсусу у Юргена Габермаса. Ось як вона резюмує конвенційні вимоги до перформативного акту за Остіном, узагальнюючи набутки кількох праць цього британського дослідника:

«• Повинна існувати прийнята конвенційна процедура, що має певні конвенційні результати, що включає вживання певних слів певними особами за певних обставин.

- Конкретні люди у конкретних обставинах у певному випадку повинні відповідати зверненню саме до даної конкретної процедури.

- Процедура повинна виконуватись усіма учасниками правильно.

- Процедура повинна виконуватись усіма учасниками повністю.

- Якщо процедура передбачає в учасників певні думки, почуття та встановлення або вона спрямована на порушення в учасників поведінки певного типу, то особа, яка бере участь у процедурі і що викликає її до життя, має по-справжньому переживати ці думки, почуття чи настанови та інші учасники готові також поводитися відповідним чином» [225, с. 188-189].

Конвенційна перформативність висловлювань перетворює їх з природних подій у мовленнєві акти, у порівнянні з якими характер актів набувають і констативи, тобто «такий процес спілкування певних індивідів, у якому крім висловлювання осмислених висловів має місце інтерактивний вплив комунікантів один на одного» [148, с. 26].

Власне, це дуже подібне до мовотворчості формалістів – з тією відмінністю, що їхні одивнені висловлювання лише претендують на шанс бути осмисленими читачем так, як їх осмислив їх творець, тоді як у Остіна успішність перформативів якраз і базується на наявності попередніх домовленостей.

Остін все ж наголошує, що для перформативного акту недостатньо мати лише конвенцію – необхідна сама рішучість утвердити цим актом якусь реальність виконавця цього акту. Щоб чіткіше окреслити перформативність, Остін розрізняє локутивні, іллокутивні і перлокутивні акти: «Ми здійснюємо локутивну дію, яка приблизно еквівалентна вживанню певної пропозиції з певним змістом та певною референцією, що знову-таки приблизно еквівалентно «значенню» в традиційному сенсі... Ми також можемо вчиняти іллокутивні дії, такі як інформування, наказ, попередження, які мають певну конвенційну силу... Ми можемо вчиняти також перлокутивні дії – те, що ми привносимо або досягаємо через говоріння чогось, наприклад, переконання, примус, залякування» [148, с. 99].

Специфіка підходу Габермаса до концепції мовленнєвих актів полягає у тому, що, на відміну від теорії Остіна, для теорії комунікативної дії Габермаса перформативність, яка є переважно індивідуальною, виявилася підпорядкованою іллокутивності, яка робить наголос передусім на колективному визнанні [206]. Перформативність може лише посилювати комунікативну дію, але без конвенційності, яку надає іллокуція, перформативність не спрацює, або спрацює значно слабше – переконаний Габермас. Що ж такого важливого розгледів Габермас у іллокутивності? Ось що пише про іллокутиви Остін: «...іллокутивний акт – це дія, яка відбувається, коли виражається деякий стан справ, при цьому відбувається покладання модусу висловлювання, наприклад, визнання, наказу, обіцянки, попередження, тобто це ніби подвійний акт, де в одному місці визначається сам характер цього покладання, а у іншому за рахунок пропозиційної структури щось повідомляється» [148, з. 88].

Для Габермаса творення соціальної реальності пов'язане саме з появою конвенційних тверджень: адже домовитися можна про що завгодно, навіть безвідносно до наявного стану справ у світі. Дійсно – людство саме у такий спосіб запроваджувало усі культурні інновації, яких не було у природі або попередній історії людства. Саме тому конвенційність приваблює Габермаса як інструмент пояснення утворення соціального ладу: «Остін відходить від онтології, яка спрямована виключно на об'єктивний світ як сукупність існуючих обставин і має на меті виділення асерторичних (ствердних, констатуючих) речень. Своїм поняттям іллокутивного акта він відкриває для мовного аналізу цілий спектр мови» [248, S. 362].

Габермас привертає увагу до того факту, що щодо однієї й тієї події можуть бути різні конвенційні домовленості. Зараз ми добре розуміємо, про що писав Габермас: оцінка багатьох подій Другої світової війни для українців змінилася зі здобуттям незалежності, а оцінка діяльності ОУН-УПА взагалі змінилася у публічному просторі на прямо протилежну: зі зрадників і бандитів, якими вони були для радянської влади, вояки Української

повстанської армії перетворилися на героїв і борців за незалежність власної держави. Якщо реальні події можна так радикально переосмислювати – що вже казати про переоцінку висловлювань: це зробити набагато легше, що і зауважує Габермас: «Для одного і того ж висловлювання є як завгодно багато залежних від контексту цілей вживання» [244, S. 357]. Тому концепт іллокутивності, запозичений ним у Остіна, Габермас витлумачує загострено у відповідності до своїх потреб обґрунтування необхідності досягнення консенсусу у комунікації і використанні певних висловлювань: «...іллокутивний акт визначає намір вживання змісту висловлювань» [248, S. 406].

Багато у чому розвиваючи ідеї Джона Остіна, і водночас нерідко вступаючи у полеміку з Юргеном Габермасом, розвиває вчення про мовленнєві акти у їхньому взаємозв'язку з колективними інтенціями американський філософ Джон Сьорл [173-174; 262-263].

Ось як Сьорл витлумачує статус матеріального світу і соціального світу зокрема з точки зору власної мовної епістемології: «Пропонуючи пояснення мови, я спробую подолати прокляття усього соціального (та політичного) теоретизування від Аристотеля, через Дюркгейма, Вебера і Зіммеля до Габермаса, Бурдьйо та Фуко. Всі соціальні та політичні філософи, яких я знаю, приймають мову як даність. Усі вони припускали, що ми – це мовні тварини, і поспішали до пояснення суспільства, соціальних фактів, ідеальних типів, політичних зобов'язань, соціального контракту, комунікативної дії, дискурсивних формацій, габітусу, біологічної влади і всього іншого» [262, р. 62].

Сьорл пропонує своє розв'язання дилеми, чи є соціальна реальність більше суб'єктивною, чи більше об'єктивною: «...суб'єктивність в онтологічному сенсі не перешкоджає твердженням про залежні від спостерігача властивостям (реальності) бути епістеміологічно об'єктивними» [263, р. 13]. Водночас, він не є настільки наївним, щоби приписувати усьому конвенційному одразу статус об'єктивного: «Існування залежних від

спостерігача властивостей світу не додає епістеміологічно об'єктивних характеристик (зовнішній) реальності, якщо ці властивості існують у залежності від спостерігачів та користувачів» [263, р. 10]. Але все ж, попри стримування людської фантазії «грубими» фактами, є ті рамкові умови, у яких єдино можливе будь-яке сприйняття реальності, у тому числі й «грубих» фактів: «Ми на правду “відкриваємо” функції в природі. Але відкриття природних функцій може мати місце лише в рамках попередньо здійснених приписів цінності» [263, р. 15].

Своє філософське завдання Сьорл ставить у постмодерністському ключі, який не випадково нагадує формалізм, який також шукав дивні сполучення тем: «...запропонувати можливе пояснення того, як ми живемо саме в одному світі, і як усі ці різні явища, від кварків і гравітаційного тяжіння до вечірок і урядів, є частинами цього одного світу» [262, р. 5].

Також у душі марксизму Сьорл оцінює статус соціальної реальності: «Соціальна реальність створена нами для наших же цілей і постає відкритою для розуміння, як власне і самі наші цілі» [263, р. 4]. Однак, ця позиція не є марксистським матеріалізмом, але реалізмом, який ближчий багато у чому до настанов формалізму – головне, не «що», а «як»: «Реалізм нічого не каже про те, яким чином речі є, а тільки те, що вони якимось чином є» [263, р. 155]. Саме з позицій такого символічного реалізму можна адекватно зрозуміти ту версію методології соціального конструктивізму, запровадженої Пітером Бергером та Томасом Лукманом [21], яку розробляє і на яку спирається Джон Сьорл: «Соціальні об'єкти завжди деякою мірою... є сконститутованими соціальними діями й у певному розумінні (ці) об'єкти є триваючою можливістю для діяльності» [263, р. 36].

Цілком у душі формалізму, з незвичним використанням звичних слів, Сьорл іронізує з приводу філософської моди, яка нерідко ковзає поверхнею, не розкриваючи суті питання: «...колективна інтенційність від віднедавна стала свого роду “домашнім ремеслом” в аналітичній філософії» [262, р. 45].

Відповідь Сьорла щодо символізації соціальної реальності відрізняється від бачення формальної школи літературознавства більшою універсальністю: якщо формалісти вбачали шлях такої символізації через літературу і літературознавство, то Сьорл говорить про інституалізацію через мову – охоплюючи усі соціальні інститути, наявні у суспільстві: «Без грубих фактів не існує фактів інституційних» [263, р. 56]. І все ж, не ігноруючи «грубих» фактів, а вибірково спираючись на них, інституційні факти визначають соціальну реальність у її базовій конструкції. Починається усе з комунікації, яка неможлива без участі мови та інших засобів символізації людської взаємодії: «для існування інституційного факту необхідна деяка символічна репрезентація» [262, р.14]. Створена на визнаних і усталених символах – як мовних, так і позамовних – інституційна конструкція вибудовується за допомогою легітимації, яка ще більшою мірою спирається на мову, але однієї лише мови для цього недостатньо: «Ключовим елементом у переході від колективного приписування функції до створення інституційного факту є приписування колективно визнаного статусу, за яким закріплюється (ця) функція» [263, р. 41]. Як і Габермас, Сьорл вважає необхідною деонтологію для побудови соціального ладу – без прийняття на себе зобов'язань, однієї лише консенсусної згоди критично недостатньо: «...через те, що статусні функції є носіями деонтологічної сили, вони забезпечують “клей”, на якому тримається людська цивілізація» [262, р. 9]. Щодо цього Сьорл є гранично однозначним, і не вживаючи терміну «легітимація» впевнено зазначає, що без виконання функцій визнання інституційних норм у якості мотивації поведінки членів суспільства ніякі інститути функціонувати не зможуть: «Якщо інституційні факти не є колективно визнаними чи прийнятими, й не усі учасники розуміють деонтологію, яка привноситься (відповідними) статусними функціями, то (такі) інституційні факти не включаться у людську раціональність і не забезпечуватимуть причин для дії» [262, р. 102].

Таке приписування колективно визнаного статусу все ж відрізняється від того, як це вбачав Габермас: «Лише мати однакову мету, навіть мати

однакову мету поруч зі знанням, що інші також мають таку мету, і навіть поруч зі знанням, що інші знають, що я маю однакову з ними мету, є не достатнім для кооперації у моєму розумінні» [262, р. 49]. Сьорл не готовий слідом за Вітгенштайном та Габермасом редукувати соціальний лад лише до сукупності правил – він прагне зберегти охоплення усієї повноти людського досвіду і розмаїття соціальних практик, які ці правила до певної міри виражають і до певної міри забезпечують у функціонуванні: «...людина, яка почувається як удома серед інститутів суспільства, почувається так комфортно не через те, що вона у повній мірі вивчила та засвоїла правила суспільства, а радше тому, що ця людина розвинула набір спроможностей та вмінь, що дозволяють їй почуватися як удома у цьому суспільстві; а ці спроможності та вміння вона розвинула саме тому, що вони є правилами її суспільства» [263, р. 147]. Тут Сьорл швидше у дусі пізнього Гусерля (а саме періоду ним праці «Досвід і судження» [76]), залучає поняття настанови для пояснення до рефлексивного досвіду: «... у багатьох випадках хибним було б припускати, що наша поведінка відповідає структурі правил, бо ми несвідомо слідуємо слідуємо правилам. Радше ми розвиваємо набір установок, які є чутливими до структури правил» [263, р.145].

У дещо полемічному спрямуванні проти спроб побудувати надособистісну теорію комунікації, у якій людина буде лише виконавцем (наприклад, як у теорії соціальних систем німецького соціального мислителя Нікласа Лумана [132]), Сьорл зауважує, що «...загальні вимоги того, що іноді називають “методологічним індивідуалізмом”, не вимагають, щоб усі мінтенції було редуковано до я-інтенцій, оскільки вимога, що усяка інтенційність може існувати лише в індивідуальному мозку, не містить у своїх засновках твердження про те, що зміст, який існує в індивідуальному мозку, не може існувати у граматичній формі множини» [262, р. 47]. Таким чином, він непрямо підтримує концепцію «деавтоматизації» поведінки особистості, яку розвивали формалісти. Водночас, прямою критикою філософії дискурсу

Габермаса звучить зокрема така теза Сьорла: «Інтенційність не є самоінтерпретативною» [263, р.140].

Втім, звернення до теми суб'єкта може бути і на комунікативних засадах. Такий підхід, здається, обґрунтовує німецький філософ, який відроджує німецький ідеалізм на засадах сучасної філософії – Дитер Генрих [247]. Так, вже цитовані вище Зінченко та Корольова так аналізують внесок Дитера Генриха у сучасну філософію мови під кутом зору її соціально-філософського переосмислення: «...німецький філософ Дитер Генрих створив цікаву та оригінальну філософсько-мовну концепцію людини, вважаючи, що останній є єдністю факторів «самосвідомості» (Selbstbewußtsein) та «самопідтримки» (Selbsterhaltung). Відправним пунктом його концепції є окрема сутність, яка усвідомлює себе і здатна до дій, тобто, особистість, яка залежить від власної самопідтримки та може її здійснювати» [94, с. 29]. Як бачимо, Генрих значно посилює роль свідомості у соціальному використанні мови. У цьому він відходить від більшості інших філософів-дослідників мови, у тому числі й формалістів: адже у останніх мова йде все ж про спонтанність мовотворчості, хоча сама мовотворчість може бути суттєво простимульована спеціальними філософськими та лінгвістичними рефлексіями. Для Генриха ж усяке використання мови спирається на рефлексію, а то й не одну, а дві – самосвідомість та самопідтримку: «Зв'язок між обома рефлексивними відношеннями можна собі легко зрозуміти, якщо з самого початку уявити функціонально самосвідомість як умову, в силу якої раціональна сутність здатна відстояти себе в Dasein» [66, с.121].

Ця рефлексивність зумовлена самим способом засвідчення дійсності за допомогою мови. Так, Генрих акцентує увагу на пріоритетне використання особового займенника першої особи однини: «В процесі комунікації, у якому посилаються на окремі речі, цей займенник слугує для того, щоб вказати на той особливий окремий предмет, яким є особистість того, хто мовить» [66, с.121]. Цей займенник слугує не стільки для засвідчення подій навколо особистості (згадаймо Остіна – не всі речення є констативами), але, передусім

і завжди – для відображення процесу формування внутрішнього світу особистості: «Відношення мовця до себе не можна визначити однозначно, поки мовець як особистість не зможе застосувати до самого себе предикати» [66, с. 122]. Так, спостерігаємо, що відродження досягнень німецького ідеалізму у філософії Генріха несподівано залучає, найімовірніше, і без його свідомого бажання, а через низку опосередкувань, напрацювання формальної школи літературознавства.

2.4. Переосмислення здобутків російської формальної школи у французькому структуралізмі та постструктуралізмі

Учасники міжнародної конференції, присвяченої ювілею формальної школи літературознавства, зазначали: «Лінгвістика, чий матеріал дозволив розвиватися в ключі, близькому логіці та математиці, пішла далеко вперед у плані сцієнтизму. Празький лінгвістичний гурток (ПЛК), одним з керівників якого став Р. О. Якобсон, який емігрував з Росії, позиціонував себе у другій половині 1920-х років як наступник петербурзьких формалістів і Московського лінгвістичного гуртка, що заклав фундамент структурного вивчення мови. Саме в руслі ПЛК усвідомлено заявив про себе структуралізм, який отримав після Другої світової війни лавиноподібну популярність у Франції, США і СРСР. Все це стало наслідком розвитку та переосмислення положень формальної школи, які набули особливої актуальності в контексті радянської семіотики. Постструктуралізм, який оскаржив багато положень своїх попередників, знову актуалізував положення раннього формалізму та його найближчих конкурентів – насамперед М. М. Бахтіна» [216, с. 8]. І все ж більш близькою до позиції формальної школи нам видається філософія Юлії Крістєвої – поєднання пост структуралізму з неомарксизмом і фемінізмом [250]. Ця філософія якнайкраще відтіняє здобутки формалістів – і у кращому, і у гіршому сенсах. Переважно у Москві вже на початку 1920-х років

сформувалося два основних центри розвитку ідей формалізму: Московське лінгвістичне коло (Р. Якобсон, П. Богатирьов та ін.), яке згодом спричинило появу Паризького лінгвістичного кола (серед впливових фігур для його учасників були петербурзькі формалісти, а також той самий Якобсон) та ОПОЯЗ – «Спілка з вивчення поетичної мови» (Общество по изучению поэтического языка) (В. Шкловський, Б. Ейхенбаум, О. Брік та ін.). Московське лінгвістичне коло спеціалізувалося на дослідженнях поетики під лінгвістичним кутом зору, тоді як ОПОЯЗ – на формалістичних дослідженнях і формалістичних методологічних розробках у сфері літературознавства.

Проте ще від початку свого виникнення формалісти отримали внутрішньо-російську «опозицію» своїм поглядам не лише від більшовиків-марксистів. Наприклад, якщо останні закидали космополітизм, то «почвенніки»-євразійці висували подібний до цього докір в надмірній універсалізації постановки питань. Так Микола Трубецкой в листах до Якобсона закидає йому відірваність від поза-естетичних аспектів суспільного життя, адже поза «естетичним» підходом недоречно акцентувати «індивідуальну поетичну мову», оскільки «замість певної індивідуальної творчості виходить скоріше збірка прикладів для відомих загальних положень» [185, с. 17]. Трубецкой вважає, що у авторському тексті формальний метод вилучає самого автора, заміщаючи його індивідуальність загальними лінгвістичними положеннями. Також очікувано формалісти отримали критику від близьких до марксистів-матеріалістів прихильників соціологічного методу в літературознавстві.

Про їхню позицію до певної міри можна судити по зауваженням Михайла Бахтіна: «...якщо література – соціальне явище, то формальний метод, який ігнорує це та відмовляється від її соціальної природи, перш за все виглядає неадекватним самій літературі, дає хибне тлумачення та визначення саме специфічним її властивостям і рисам» [142, с. 52-53]. На фоні більшовистських «чисток» ця критика, як її не називав сам Бахтін «іманентною», не полегшувала життя формалістам, хоча й була почасти

справедливою. Навіть якщо Бахтін хотів спонукати представників формальної школи літературознавства чіткіше позначити значущість соціального впливу формалізму – приміром, як це зробили Осип Брік з Володимиром Маяковським у статті про соціальне замовлення – то це виглядало як м'яке заохочення до участі у ідеологічній роботі. Хоча сам Бахтін все ж, очевидно, хотів лише наголосити, що соціальний вплив може мати не лише прямі матеріальні чи ідеологічні втілення, а наприклад, виховні чи культурні – те, що пізніше назвуть «м'якою силою». Але навіть у цьому сенсі формалісти швидше були аутсайдерами, адже вони дещо аристократично стояли на позиціях, близьких до мистецтва заради мистецтва. Зокрема, Микола Зеров, як і Бахтін, також тих, хто пнувся долучитися до українських неокласиків дещо іронічно критикував за формалізм, який переважав розуміння самої суті справи [41, с. 254]. Вочевидь, формалісти – що талановиті, що більш удавані – таки у своїй більшості не бажали підставляти плече у лямку пролетарської революції.

Хоча під тиском ідеологічної кампанії більшовиків інституційно формалізм було знищено, а в Україні наприкінці 1920-х – початку 1930-х років знищено ще й фізично [123], однак, сам методологічний підхід набув широкого визнання, що спричинило «полювання на відьом» формалізму радянської влади вже у часи Хрущова. Втім, навіть через офіційну більшовистську критику, а можливо, якоюсь мірою і завдяки їй (адже як відомо, критика також може бути формою реклами), ідеї формалістів поширилися не лише в СРСР, але й за його межами.

Парадоксально, але не лише через Проппа і Якобсона, але саме через критику формалістів Бахтіним вони стали відомі на Заході, і передусім – серед французьких структуралістів, таких як Цветан Тодоров та Юлія Крістева. Іншою причиною популярності ідей формалістів стала виникла потреба структуралістів визначитись щодо розвитку трансформаційної лінгвістики та пов'язаної з нею генеративної поетики, які брали як свою вихідну позицію автономність граматики. Таким чином, формалізм давав відповіді на нову

опозицію між генеративною поетикою та конвенційними (семіотичними) підходами, з якими вона вступала у неминучу суперечність у питаннях осмислення сутності поетичної мови і природної мови загалом.

Юлія Крістева однозначно виступає на боці семіотичних підходів і проти генеративізму, а для цього розгортає дружню і багато у чому конструктивну критику російського формалізму, через власний проект руйнування поетики та інший свій проект – «революції» поетичної мови. У самої Крітевої спостерігаємо те, що було властивим і формалістам – взаємну пов'язаність методологічних пошуків засобів адекватного опису поетичних експериментів з самими поетичними означувальними практиками. Втім, таку єдність Крістева у пост марксистський спосіб здійснює на ідеологічній основі – тобто на тій основі, від якої формалісти якраз і дистанціювалися! Поетичні практики Крістева розглядає як «резольюції кінцевого проблиску ідеологічної та політичної трансформації сюжету самого по собі, що слугує гарантом дійсної причини видимого порядку (l'ordre)» [261, с. 23].

Ось як пояснює таку підміну сама Крістева. Якщо Роман Якобсон дає класичне визначення поетики як частини лінгвістики, то Крістева поетику розуміє більш вузько, а краще сказати зовсім не у науковій, а у практично-політичній площині. Якщо література і поезія є найвищою формою впливу на соціальну дійсність, як стверджували формалісти, то Крістева розуміє це буквально і критикує формалізм ніби за непослідовність. Формалісти ввели поетику у лінгвістику, позбавивши тим самим поетику предметності, її «літературний об'єкт» зникає під вагою «категорій мови», поезія у них – вже не науковий об'єкт, а перетворюється на саму науку, тим самим перестаючи бути літературою як особливим засобом означування [119, с. 8].

Втім, існують і альтернативні щодо Крітевої варіанти осмислення і розвитку проблематики формальної школи літературознавства – наприклад, той, який запропонували Олександр Жолковський та Юрій Щеглов у 1970-ті роки для математичного аналізу поезії. Якщо семантичну варіативність розглядати як функцію, притаманну тексту художнього твору, тоді це створює

можливість виявляти на контрасті інший бік поезії, а саме – стійкі синтаксичні інваріанти. На цьому ґрунті ці автори пропонують встановлювати синтаксичну автономність художнього твору від інтерпретативних можливостей генератора смислів. Більше того – на відміну від Крістевої, ці автори пропонують цілком у традиції формалізму дистанціюватися від функціонального нашарування зовнішніх змінних, які Крістева приймає як неусувний інтертекст. На засадах цих ідей, у яких відбувається неординарне поєднання можливостей формалізму та генеративізму, Жолковський та Щеглов розробляють власну концепцію поетики виразності, яка базується на використанні функціональної моделі «Тема – Прийоми виразності – Текст» [89, с. 21]. Згідно цієї концепції текст є деривацією дійсності, а саму тему можна сформулювати відштовхуючись від так званого «словника дійсності» - завдяки застосуванню до мови функціонального аналізу і певних аналітичних операцій. Цю проблематику доволі глибоко вже проаналізовано вітчизняною дослідницею Наталією Узуною [188-189].

Концепція Жолковського і Щеглова, як і концепції формалістів, безумовно, не потребують ідеї інтертексту Крістевої – вона виявляється надлишковою, а єдність тексту пояснює сама його форма. Міжтекстові та внутрішньотекстові функціональні корелятивні зв'язки не просто відходять на другий план, а просто виносяться за дужки як несуттєві. Суттєвим же для генеративного підходу і Жолковського та Щеглова, які багато у чому на нього спираються, виявляється опис синтаксичних глибинних структур, на яких виростають усі художні твори. Якщо зовнішні та змістові характеристики стають змінними, то сама знакова структура тексту перетворюється на інваріант – цю логіку можна також прочитати, а її пояснення знайти у розгорнутому вигляді у докторській дисертації Нікласа Лумана «Поняття цілі та системна раціональність»: якщо формалізується мета, то релятивізуються засоби – і навпаки [132, с. 219-234]. Абстрагування від зовнішніх щодо тексту обставин (у тому числі й інших текстів), а також від змістової сторони самого тексту унеможлиблює поняття інтертексту, адже робить непотрібним пошук

зв'язків поза текстом. Тому Крістева і критикувала жорстко засади генеративної лінгвістики: інтертекстуальність потребувала визнання знакової амбівалентності, яку формальний та генеративний підхід заперечують. Але Крістева радикально розв'язує формалістичну проблему – форму вона визнає лише різновидом змісту: «генеративна граматики... подає як синтаксичну структуру те, що є семантикою» [118, с. 256]. Для цього і потрібен Крістевій її всемогутній мовець як «генератор» інтерпретацій, який релятивізує навіть форму. Це є гіпостазуванням постаті мовця і редукцією тексту до процедур читання і письма як тотальної інтерпретації – текст розчиняється у мовці. Це нагадує розчинення Марксом капіталу у праці. Втім, як праця сама по собі не може забезпечити повний цикл виробництва, так і мовлення не може замінити собою усієї системи мови.

Все ж являє інтерес той критичний закид Крістєвої щодо генеративізму, який постає ніби з концептуальної позиції формалізму. Цей закид стосується недоречності формування метамови як засобу опису художнього твору. Адже, за Крістєвою, метамова була би у своєму «апріоризмі» зовнішньою по відношенню до оповіді [117, с. 190], а це означало би, що літературний дискурс поставав би щодо неї як вторинний [117, с. 227]. Тоді як формалісти всіляко підкреслювали самодостатність літератури як дискурсу. Хоча якщо говорити про проект Жолковського і Щеглова, то цей закид можна відвести, апелюючи до того, що йдеться про метамову не як певну ієрархічну надбудову, але як про методологічний метамовний (метаопераційний) конструкт, який лише виконує певну дескриптивну, а зовсім не конститутивну функцію. Варто нагадати, що поетика формалізму постає все ж як «автодискурс», що робить недоречними підозри Крістєвої у побудові метанаративів, якщо йде мова про формальну школу. Та й щодо генеративної поетики також цей закид виявляється справедливим лише почасти – поки вона претендує на дескриптивність, а не як генеративна граматики Ноама Чомські – на прескриптивність [239]. Натомість, і самій Крістемій можна закинути метанаративність, адже на відміну від формалізму, де поетика є практичним невпинним і динамічним

самообґрунтуванням методу, польовим визначенням його компетенцій та меж, семантичний аналіз же Крістевої утверджено нею у якості вже готової і незмінної всезагальної вихідної настанови.

Все ж семантичний аналіз Крістевої, попри його деяку метанаративність, на практиці завдяки щоразу контекстуальному застосуванню універсальної ідеї інтертексту виглядає доречним на локальному рівні. Це споріднює його з формалістичними пошуками, які також завжди відрізняла у кращих представників формального методу конкретність аналізу.

Є ще й інше слабке місце концепції мовця як «генератора» смислів у Крістевої: якщо прийняти її припущення, що поетичній мові притаманні відхилення та іррегулярності [117, с. 197], що насправді означає, зокрема, що бінарні поетичні закони не просто здатні зруйнувати граматику, а постійно це роблять [117, с. 193], тоді втрачається критерій розрізнення поетичної мови та буденного мовлення, адже у останній на кожному кроці зустрічаємо іррегулярності та відхилення. Тоді будь-які мовні помилки щонайменше потенційно слід розглядати як приховану можливість мовної революції, а кожного мовця, а не лише поета, розглядати як революціонера смислів. Якщо ж взяти ситуацію перекладу з однієї мови на іншу, тоді слід визнавати переклад створенням зовсім відмінного від оригінального тексту завжди, а не лише у поезії, де, як відомо «хороший перекладач поезії – не слуга, а суперник автора» [243].

Попри усі спроби Крістевої звести текст до нелінійних характеристик, це лише викидає семантичний аналіз на поверхневий рівень розуміння текстів, коли не лінійність перетворюється на постійні розриви і зшивання розривів різних ліній. Тоді як введення елементарного формального підходу – наприклад, виявлення тем – уже створює не просто певні стійкі лінії смислу, але задає глибину тексту, який щонайменше щоразу можна більш чи менш однозначно, але гарантовано осмислити як розгортання певної теми. Варто все ж визнати, що в цілому її проект семантичного аналізу і не був спрямований на здійснення виявлення чи, тим більше, утвердження якихось глибинних

структур, а тому й проголошення нею руйнування поезики слід визнати більше війною проти встановлення будь-яких вертикальних смислових зв'язків як визначальних – на противагу унаочненню множинності і варіативності горизонтальних смислових зв'язків, які якщо й не витісняють повністю можливість встановлення зв'язків вертикальних, то в усякому разі однозначно показують їхню не винятковість. Ці вертикальні зв'язки Крістева швидше схильна розглядати не як «глибинні», а як різновид інтертексту.

Саме у цьому контексті стає краще зрозумілою заява про революцію поетичної мови як особливий методологічний проект, проголошений Крістевою. Те, що поезія завжди якоюсь мірою руйнує не просто узвичаєне використання мови, а сам мовний граматичний стрій, визнавали до Крістевої лише окремі дослідники. Те, що для формалістів було їхньою звичною поетичною справою, яку вони легко концептуалізували у своїх літературознавчих текстах, поставало якщо не єрессю, то в усякому разі ризикованою авантюрою з позицій переважно відстороненої від поетичної практики академічної методології літературознавства загалом і поетичної творчості зокрема.

Можна, втім, зауважити, що ще до Крістевої схожу до формалістів тезу щодо революційного характеру будь-якої поетичної творчості висував інший французький філософ болгарського походження – Цветан Тодоров. Він визнавав здатність поезії до можливості за її допомогою здійснювати свідомі трансформації мови в цілому. Так, він зазначав, що у відповіді на питання «чому є наявними саме ці існуючі жанри, а не інші?» [266, с. 117], що «...слід ввести у аналіз оповіді таку категорію як наративна трансформація», визнаючи, що має місце «дистинкція аспектів тексту вербальних, семантичних та синтаксичних, і дискутована трансформація стосується аспекту синтаксичного» [266, с. 118]. Проте, Тодоров фіксує граматичні зміни як такі, що у поетичній творчості по факту дозволяють кваліфікувати поетичність художнього твору, але не робить з цього подальших розгорнутих висновків.

Натомість Крістева поширює значущість граматичних новацій у поетичній творчості на осмислення означувальних практик у мові загалом, причому вона ставить питання таким чином, що поетичні операції-експерименти, які вводять новації у граматиці, витлумачуються мало не як свідомі спроби щоразу здійснити означувальну революцію, і навпаки, твердить, що така революція потребує обов'язкових у поетичному мистецтві. Завдяки її концепції інтертексту, кожна така поетична революція є концентрованим виразом означувальної революції, яка визрівала у мовному середовищі, яке включає у себе і усі інші види текстів, пов'язаних з поезією у інтертекст. А до таких текстів можна зараховувати у певному сенсі мало не усі прояви культури і соціальні події, які разом з літературою створюють семіотичні ритми соціальної реальності: «...оповідь, поліфонічний роман, який вводить поетичний вибух у кожний конститутивний вузол історії, у той же час дошукується до суті логічних відношень, що поєднують кожен споріднений елемент з семіотичним ритмом» [251, с. 615]. Тому, коли Крістева говорить про «генератора», а особливо про поета як «генератора», то це звучить навіть більш виклично, аніж ідеї генеративної граматики Чомські, адже там генерує сама мова і генератор по суті лише один, а у Крістевої таких генераторів виявляється ціла множина – потенційно, це усі носії мови кожен зокрема. З погляду Жолковського і Щеглова таке генерування неможливе, адже вони акцентовані на пошуку глибини, вертикалі смислових зв'язків, а тому наймовірніше визнати, щоби глибинні структури змінювали рядові мовці. У семаналізі ж Крістевої мовна реальність інтертекстуальна, а тому таке генерування на горизонтальному рівні доступне саме завдяки тому, що Жолковський і Щеглов критикували – завдяки тому, що глибинні синтаксичні структури не мають жодного стосунку до семіотичної варіативності, бо «віднаходяться нематеріальним чином» [89, с. 197]. Якщо для Жолковського і Щеглова головним завданням є вилучення певних «глибинних» характеристик тексту як певного інваріантного синтаксису і універсальних структур з «поверхні» повсякденного мовлення, для чого вони використовували аналіз

поетичної творчості лише як інструмент, то Крістева виявляється значно ближчою до формалістів, намагаючись не виходити у «вертикаль» академічного абстрагування з реальних поетичних практик. Наскільки це було можливим без особистої поетичної практики – питання риторичне. Однак, інтенція була значно ближчою до формального підходу у його невідчужуваній поетичній правді.

Завершуючи огляд деяких концепцій французької філософії, які зазнали прямого чи опосередкованого впливу ідей російської формальної школи літературознавства, окремо варто зупинитися на концепції Корнеліуса Касторіадіса щодо конституювання суспільства за допомогою уяви [101]. У цій концепції також велику роль відіграє мова. Причому Касторіадіс свідомо спирається на здобутки Романа Якобсона: «Мова завжди з необхідністю є кодом. Вона задає терміни (множинні елементи) і встановлює практично однозначні (множинні або такі що можна привести до множин) відносини між термінами. Вона завжди включає в себе і інституалізує вимір однозначності або вимір ототожнення. Вона може існувати лише інституалізуючи вимір ототожнення і сама встановлюючи себе в цьому вимірі. Мова як код також встановлюється як система множин і відносин, які творять множини і самі можуть бути приведені до множини, – тобто як система додатків в математичному сенсі цього терміна, – яка переходить від одної множини до іншої. Майже виключно лише на цьому аспекті мови зосереджені дослідницькі зусилля сучасної лінгвістики. Все це перш за все стосується всього, що причетне до мови в її матеріально-абстрактному бутті-тут, як репрезентативній опорі, ієрархії множин фігур-образів або систем означаючих різного рівня. Щоб мова могла існувати, необхідно, щоб звукова послідовність поділялася на фрагменти, кожен з яких відповідав би одній-єдиній фонемі. Існування фонемі, як це підкреслювали Трубецької і Якобсон, є матеріально-абстрактним. Фонема – це абстрактна сутність, образ або фігура, незалежна у визначальних її рамках від своєї конкретної матеріальної реалізації та від її неминучих і нескінченних варіацій, але не від будь-якої матеріальної реалізації

як такої. Фонема – це форма, *eidos*, який задає як ідентичні (невиразні) звукові феномени, які за визначенням не є фізично ідентичними» [101, с. 141].

Таким чином, Касторіадіс через поняття фонемі виходить на людську уяву, яка надає цій фонемі як формі множинність матеріального виразу: мова як система фонем виявляється пластичною сама по собі, людська уява лише надає цій пластичності конкретну варіативність. Але Касторіадіс не йде шляхом структуралізму і не применшує роль особистостей – він лише, на відміну від формалістів, надає значущості конструктивно-встановлюючої сили уяви не лише творчості поетів, але мовленнєвій діяльності усіх членів суспільства.

Більше того, Касторіадіс йде набагато далі формалістів і чітко вказує не лише на простір мовної творчості, але й на можливості перетворення соціального простору за допомогою мови. Для цього він з'ясовує залежність соціальних інститутів від символічного світу, який створює мова, а вже символічно навантажені смислами інститути стають інструментом соціальних змін. Таким чином, за Касторіадісом, не мова напряму змінює суспільство, а мова через соціальні інститути: «Ми ніколи не можемо звільнитися від мови, але наша рухливість в ній не знає меж – що і дозволяє нам поставити під сумнів все, включно із самою мовою і наших стосунків з нею. Те ж саме можна стверджувати щодо інституційного символізму – беручи до уваги, звісно, що ступінь складності тут є незрівнянно вищим. Нічого з того, що є власне символічним, не нав'язує нам необхідним чином переважання автономізованого символізму інститутів над соціальним життям, ніщо в самому інституційному символізмі не виключає його осмисленого використання – і при цьому неможливо уявити собі інститут, який не містив би «в своїй природі» «механічного» поневолення суспільства своєю символікою» [101, с. 142].

Вдало доповнює виявлення обмежень семаналізу Крістєвої критика концепції деконструкції з позицій формальної школи літературознавства, яку ми спробуємо здійснити, слідуючи основним її ідеям. Формалісти недаремно

виступали проти психологізму у поясненні літератури. Адже психологія, попри усі її можливості прояснити силу мовотворчості як творчості, все ж редукує її до переважно інструментальної діяльності суб'єкта, а точніше до функцій свідомості і психіки. Це ще раз роз'яснює, чому саме літературна творчість, а не певна гуманітарна наука стали для формалістів найбільш адекватним засобом передачі своєї концепції мовотворчості – не лише і не стільки як засіб, але як царина, у якій мовотворчість може бути якнайкраще концептуалізована.

У цьому ракурсі знову привертає увагу праця Віктора Зінченка та Лариси Корольової – у тій частині, де проаналізовано позицію французького пост структураліста Жака Деріди і де здійснена теоретична реконструкція його концепції мови як досуб'єктної і водночас дооб'єктної реальності: «В деконструктивістській програмі Деріди мова відіграє роль принципової умови можливості будь-якого дискурсу, теоретизування, філософування. Вона виступає не лише засобом передачі ментальних станів, але й умовою людського буття, хранителькою традицій, умовою нашого існування і осягнення світу. Мова розглядається тут як така, що передує суб'єкт-об'єктному розмежуванню. Наслідком розуміння такого статусу мови є висновок, що пануюча концепція мови створює певні відповідні способи дискурсу. Центральний об'єкт деконструкції – це «метафізика в тексті», що виникає завдяки принципу центрування. Це протидія метафізичній організації тексту, яка ініціюється на його ж поле і його власними засобами. Деконструкція – це, насамперед, активізація «центрів опору», які містяться всередині тексту, панівному логоцентризмові тексту. У рамках такого підходу текст сприймається як втілення гетерономності, різнозаконня, відсутності диктату будь-якого єдиного організуючого і спрямовуючого принципу» [94, с. 28].

Деконструкція Деріди виконує ту ж функцію, що одивнення у формалістів – вона покликана підірвати мову, текст зсередини [77-79]. Сам по собі текст нічого не значить – як зауважує Деріда у одному із своїх творів,

навіть інший підпис під текстом надає йому вже зовсім іншого значення – незважаючи на те, що у ньому не було змінено жодної літери чи жодного знаку. Ідея не нова – раніше її вже висловлював Хосе Луїс Борхес у оповіданні «П'єр Менар, автор «Дон Кіхота»» [40]. Саме у цьому сенсі варто розуміти вислів Деріди: «Чим деконструкція не є – та всім. Що таке деконструкція? – та ніщо» [78, с. 57]. Деконструкція не є чимось статичним, визначеним раз і назавжди, але конкретно кожного разу вона є цілком визначеною оповіддю, чи як це називає сам Деріда – письмом. Як слушно зауважують Зінченко та Корольова, «згідно з тією логікою, яка веде від лінгвістики Ф.де Соссюра до загальної семіотики, Дерріда поширює свою теорію мови й на філософію світу як мови. Мова й світ тут досягаються більше в термінах письма, ніж з погляду «лінгви»» [94, с. 28-29]. «Виявляється, що мовлення являє собою деяку форму письма, розуміння – деяку форму недорозуміння, а те, що ми вважаємо осмисленою мовою, – всього лише вільна гра знаків або нескінченний процес прищеплення одних текстів до інших» [78, с. 59].

Деріда декларує: «Я прагну триматися біля межі філософського дискурсу. Я кажу «межі», а не смерті, позаяк зовсім не вірю в те, що зазвичай називають смертю філософії» [79, с. 13]. Зінченко та Корольова справедливо резюмують, що тут «метою є показати, що незважаючи на множинність підходів, практик, інтерпретацій мови, людини, філософії, всі ці види дискурсу слугують розширенню розуміння самих цих явищ та людини» [94, с. 30]. Як бачимо, саме літературний, мовний та філософський модернізм та постмодернізм і зокрема структуралізм і постструктуралізм, авангард та сучасні його нащадки, не даючи «закостеніти» мовній та онтологічній традиції, утверджують розмаїття мовних описів соціального, досягнень світу, суспільства та людини.

Зінченко та Корольова вдало оцінюють негативну функцію, яку виконує філософія мови як соціальна філософія на прикладі аналізу концепції Деріди: «Деконструкція і соціальний психоаналіз, модернізм і літературний авангард, дзенська психотехніка і соціолінгвістика демонструють розхитування звичної

картини мови, світу, людини. Це слугує нівелюванню будь-якої тотальності, яка схильна до правил, які встановлюють дихотомії, які закриті оглядам та змінам. Такий тип мислення виходить з того, що кожне дихотомічне розмежування повинно бути прийнятим, або відкинутим, тому що буде неможливе зведення до раціональності. Мовні практики, що виникають в мові дихотомій суть розмаїття одного метадискурсу, який філософствує за допомогою тоталізуючих вчень. Ці вчення починають піддаватися сумніву, критиці, іронії, виникають нові культури філософствування, формується плюральний підхід до розуміння мови та філософії, де ніяка традиція не отримує привілейованого статусу» [94, с. 31]. Однак, позитивну, творчу соціальну функцію філософії мови, у тому числі й у самого Деріди, ці автори не схоплюють. Для цього варто на пряму звернутися до витоків сучасної філософії мови, які ми виявляємо у концепції мовотворчості російської формальної школи.

Насамперед, варто підкреслити, що і у формалістів, і у Деріди народження смислу слова у мовленні нерідко виявляється поверненням до його вихідного значення. У цьому є відчутним є вплив філософії Гайдегера, який намагався долати суб'єкт-об'єктне «формування» мови метафізикою, повертаючись до дометафізичної філософії і далі – до витоків самої мови. Так і Деріди – він не знімає у більш складній символізації просту суб'єкт-об'єктну модель сприйняття, а також намагається повернутися до того стану тексту, коли у ньому було відсутнє будь-яке подальше, нашароване центрування – і суб'єкт-об'єктне у тому числі. «Чим деконструкція не є? – Та нічим не є. Що таке деконструкція? – Та ніщо» [78, с. 57]. Це буття усім і водночас нічим можливе саме завдяки автономізації усіх частин мовлення: мова постає як конструктор, а не вже сконструйована модель. Тому Деріда і застосовує деконструкцію – щоби повернути мові її вихідний стан, коли світ увесь був у мові і не був поділений на суб'єкта і об'єкта.

І все ж цей «природний стан» ще не зібраного конструктора, на наше переконання, є лише черговою моделлю мови, а не самою мовою. Жива,

справжня мова присутня у мовленні, тому нам ближча позиція представників формальної школи, а також літераторів-митців, які утверджують життя мови у її постійному переконструюванні. Відмінність концептуальних формалістів від формалістів стихійних, як правило, полягає не стільки у обсягах мовотворчості (за цим критерієм деякі митці легко затикають за пояс формалістів), але у замірі здійснюваної реконструкції мови і мовлення: формалісти зазіхнули на одивнення, перетворення на метод буквально усього арсеналу мовних засобів.

2.5. Літературні експерименти та суспільна значущість мовлення

Є, однак, та царина, у якій звернення до мови неминуче повертає нас саме до вихідних ідей формальної школи, у якій дзенські парадокси виявляються лише засобом аргументації на користь розвитку мови і мовлення, а не на користь відмови від них для прямого пізнання істини [42; 102; 182]. Це – царина художньої літератури. Якщо філософія нерідко набуває літературної форми у ХХ столітті, то саме тому, що сама література стає все більш філософічною. Якщо згадати Льюїса Керола, Марселя Пруста [163], Еріха Марію Ремарка, Ернеста Гемінгвея, філософічну поезію [157] та багатьох інших письменників, то ми бачимо, що по всій Європі та європейській цивілізації найбільш видатні та шановані письменники свідомо стають на шлях філософування ще задовго до визнаних філософів-письменників Альбера Камю та Жана-Поля Сартра. Нам видається, що саме тому, а не лише з суто філософських причин Джон Сьорль мав повне право сказати, що «час, в який ми живемо, – це свого роду золотий вік філософії мови» [174, с.67].

Саме під цим кутом зору варто оцінювати також і ті, здавалося би, на перший погляд, «дзенські» мотиви у філософічній літературі нового типу, і передусім, у літературі абсурду [232]. Так, у одному з діалогів Ежена Іонеско знаходимо такий химерний діалог: «Скільки коштує цей автомобіль?» – «Це залежить від ціни» [96, с. 167]. В.В. Зінченко та Л.О.Корольова стверджують: «Наштовхуємось тут, по суті, на те саме апорійне коло, яке узаконюється

коаном: відповідь повторює запитання до нескінченності, аж поки розум не підписує акта капітуляції, приймаючи абсурд за основу світу» [94, с. 22]. Однак, ми категорично не згодні з цим їхнім висновком. Іонеско тут намагається не відкинути поняття ціни, але зробити його «очудененим» для того, щоби виявити дійсне джерело ціни – його споживчу вартість, як це сформулював би Маркс. Ціна автомобіля визначає його цінність для покупця і для продавця – але саме тому, що ціна натякає на його корисність та інші важливі вихідні характеристики. Звісно, що ціна може виявитися неадекватною – але тоді саме собою розмикається те «апорійне коло», про яке говорять Зінченко та Корольова: відразу припиняється купівля-продаж.

Подібність літературних експериментів формальної школи літературознавства до дзенських коанів є лише частковою, а головна їхня інтенція виявляється дещо відмінною: коани покликані підштовхнути людину до відсторонення від повсякденних клопотів і побачити за ними певну вічну сутність, сприйняти не розумом, а усім своїм єством буддистське вчення щодо примарності усього матеріального і особистого, тоді як формалістичні експерименти навпаки заохочують до особистісного пошуку смислу, до винаходження невідомого і нового, до творчого неспокою. Дійсно, можна погодитися, що коани більше нагадують театр абсурду: якщо прибрати віру у абсолют і можливість розчинення у ньому, тоді абсурдність повсякденного життя у його нескінченних відтворюваннях дійсно залишається у своїй екзистенціальній порожнечі і неясному відчутті неправильності усього буття. На противагу цьому, формалісти, хоча й не настільки покладаються на удосконалення розуму, як представники Франкфуртської школи соціальних досліджень, а все ж вбачають доречність і раціональність особистих зусиль кожної творчої людини у наближенні до більшої осмисленості мови – нехай і через її одивнення. В цьому вони ближчі до найбільш нетипового франкфуртця – Теодора Адорно [227-231].

Адорно протиставляє репресивній раціональності естетичну свідомість, яка у своїй постійній творчій динамічності руйнує саму можливість

утвердження будь-якої тотальності. На цій підставі Адорно зближує мистецтво з природою, яка теж невпинно, хоча і непомітно творить нові форми. З цих позицій Адорно переосмислює історію: вона втрачає казенну однозначність і набуває алегоричності – кожен може прочитати в ній те, що сам шукає. Історія стає пластичною, оскільки її потрібно постійно реконструювати і творити заново. Тому історія стає все більше спрямованою у майбутнє, аніж оберненою у минуле: історія стає такою, якою ми хочемо, щоби вона забезпечувала бажане нами майбутнє. З кайданів людини як раба непереборних обставин історія перетворюється на мольберт митця, який створює можливості. У цьому сенс «Великої Відмови», про яку пізніше пише Герберт Маркузе: це насичена новими можливостями відмова від заборон нав'язаного минулого. Саме минуле тепер постає інакшим і вже не таким загрозливим і домінуючим над особистістю.

Особливу роль у такій переоцінці історії як частини творчості особистості відіграє вироблення нового розуміння мови, а отже і соціальної значущості літератури. Якщо раніше художня література сприймалася переважно як засіб для розради і розваги, а у 19-му столітті їй намагалися накинути роль ідеології для все більш освічених і грамотних мас, то в середині 20-го століття стає зрозуміло: художня література не зобов'язана обслуговувати жодну ідеологію чи якусь іншу сторонню щодо літератури соціальну інстанцію чи інституцію. Художня література набуває характеру провозвісника майбутнього і водночас – творця цього майбутнього. Література будить фантазії, розбурхує почуття, знайомить людину з новими образами, смислами, цінностями, інфікує і зваблює її ними, підштовхуючи до втілення у життя того, що здавалося попервах чистим художнім вимислом.

Важливим досягненням Адорно було поглиблення ним концепції міметичної мови, яку почав розробляти німецький філософ і літературний критик Вальтер Бенямін, переосмислюючи ідеї творення світу Богом за допомогою слова, та розгортання цього підходу у розвинені мовні практики у Каббалі [233]. Міметична мова не має розриву із своїм предметом мовлення –

вона є значною мірою перформативною, але більше того – самі слова передають внутрішню сутність предметів, а не просто називають їх. Адорно резюмує: «Через акт найменування матерія упорядковується, імена сутнісно при цьому не є жодними зовнішніми знаками, але постають як структурні образи, які визначають внутрішню форму, духовну сутність речей» [228, S. 45]. Митець перетворюється на деміурга: насмілившись називати те, що раніше було невідомим або табуйованим, він вже тим самим заводить за собою усіх своїх читачів туди, де вони здобувають свій новий світ. Таким чином, якщо більшість франкфуртців термін «формальне» вживали з критичних позицій, ототожнюючи «формальну раціональність» новоєвропейського модерного суспільства з репресивною тотальністю традиційної раціональності, то Адорно має відмінне від них використання цього терміну, яке є доволі близьким до значення, яке у нього вкладала формальна школа літературознавства.

Можна сказати, що літературознавство, до якого певною мірою належали і Беньямін і Адорно, пішло шляхом переосмислення виражальних засобів мови і мовлення як способу перетворення світу. Ці мислителі, не маючи такого спеціального наміру, сприяли не лише поширенню філософських ідей, інспірованих формалістами, але й до певної міри – продовженню їхньої справи. Якщо на початку виникнення формальної школи літературознавства мова йшла про чітке розмежування «що» і «як» у літературознавстві з метою відмежувати «що», тобто зміст, від «як» і отримати це «як», тобто форму у її чистоті, то тепер Беньямін і Адорно йдуть далі і перші спроби формалістів за допомогою нових форм утвердити новий зміст у літературі перетворюють на цілу суспільну програму перетворення літератури на вістрія соціальної критики і більше того – на сферу творення майбутнього.

Художня література при цьому є не інструментом творення майбутнього, воно сама і стає майбутнім: адже соціальна реальність – це лише проекція людських інтенцій. Іntenціональність реальності, як вона постає для людської свідомості, окреслив на початку 20-го століття Едмунд Гусерль:

через судження люди передають усю повноту досвіду – не лише раціональні наміри, але й мимовільно виражають те, що Гусерль позначає як допредикативний досвід, тобто ще неназвані переживання [76]. Формалісти, Беньямін і Адорно обґрунтували, що така інтенціональність пронизує мову, сфера художнього слова більш чутливо передає ті тонкощі смислів, які не здатен вхопити грубий понятійний апарат науки – мова літератури виявляється онтологічно набагато точнішою і більш впливовою. Остін і Сьорл концептуально обґрунтували мовне конструювання соціальної реальності – спробували через поняття конвенцій, інституцій та інших форм закріплення колективної інтенціональності показати, як саме собі в мові знаходить шлях невисловлене.

Не можна не згадати, окрім концептуалізації міметичної мови також творення нових мовних констеляцій як засіб мовотворення і творення нових соціальних смислів. До поняття «констеляції» привернув увагу Вальтер Беньямін. Цей термін у астрономії позначає групу зірок, які в реальності можуть належати до різних астрономічних утворень і знаходитись на різних, інколи дуже віддалених відстанях одна від іншої, але виглядають як одна група внаслідок певного кута зору, під яким їх спостерігають [233]. Так, можуть даватись близькими і однаковими за розміром дві зірки, одна з яких при цьому буде знаходитись від спостерігача набагато далі, аніж друга, але внаслідок значно вищої своєї яскравості за цю другу зірку, не лише бути видимою, але й виглядати навіть здалеку за розміром такою ж, як і ця друга.

У Беньяміна термін «констеляція» вживається нерідко як синонімічний з терміном «конфігурація», що, своєю чергою, близький до терміну «фігурація» у Норберта Еліаса, який застосував цей термін для позначення позиції творчої, відкритої до зміни своїх соціальних характеристик особистості, яка здатна створювати різні культурні «фігури» з наявного у суспільстві культурного матеріалу [87].

Таким чином, форма слова, яка постає у формалістів як дещо викличне і виразно відмінне від загальноживаних і стертих образів слова, отримує у

завдяки Еліасу, Беньяміну, Адорно свою приховану етимологію. Дійсно, митець не творить на пустому місці – він лише надає виразної форми тому, що вже визрівало і не могло знайти для себе слова у сучасній митцю культурі – таке визрівання може тривати не лише десятиліття, але й століття, але «вистрелює» нова форма миттєво і при цьому вражає всіх: мовляв, як же так, здавалося би, така проста і очевидна річ, як же раніше ніхто не міг її побачити, а тут прийшла одна людина, показала пальцем – і всі прозріли. У китайців є таке прислів'я: «Мав очі, а гори Тай-Шань не побачив». Вживають його, як правило, щоби вибачитися, що не зміг одразу оцінити величність людських якостей певного співрозмовника. Але, здається, цей вислів може бути застосований і до ситуації «одивнення» так і «малі» слова можуть виявитися величними, як виявляється величною «мала» людина, яку просто не змогли раніше адекватно оцінити.

За свідченням учасників ювілейного збірника, присвяченого 100-літтю виникнення формалізму (дата доволі умовна – в Україні, наприклад, її можна було би відзначати і раніше), формалізм як течія виник майже випадково, однак, соціальний запит (до речі, теж термін «соціальний запит» було запропоновано формалістом Осипом Бріком) на одивнення як концепт підніс формалізм на неочікувані висоти суспільного інтересу: «...одивнення було випадково помічено Шкловським, але цілком закономірно продовжує усвідомлюватись одним із універсальних механізмів культурної еволюції. А «епоха одивнення» поєднує сьогоднішній день з подіями вікової давності в одну темпоральну безперервність, де події минулого не самодостатні, а робота сьогодення полягає в подоланні амнезії» [216, с. 9]. Зазначена нами невпинна реконструкція історії триває – і на прикладі самого формалізму це виглядає найбільш переконливо.

Втім, найкращим і незаперечним аргументом на користь сили формального методу у сфері літератури для українського дослідника є свідчення самої української літератури – тут можна з найбільшою впевненістю засвідчувати автентичність тверджень. Ось як оцінював Віктор Петров-

Домонтович досягнення саме українського формалізму, зокрема, у сфері поезії: ще «проф. Володимир Перетц був перший, який із катедри Київського університету проголосив на своїх лекціях методології літератури: не *що*, а *як*. Не *зміст*, а *форма*. Не поет-громадянин, а поет-знавець свого ремесла» [85, с. 268]. Світлана Матвієнко розвиває ілюстрування того, як ця позиція була розкрита власне на українському ґрунті: «...формалісти в першу чергу цікавилися тим, що саме робить літературу літературою. З цим, безперечно, пов'язані всі дискусії навколо літературного факту: моменту, ситуації, коли елемент із навкололітературних рядів змінює свій статус і стає літературою. Йдеться про дослідження літературности» [138, с. 19]. У теорії літератури вона звертає увагу на низку фундаментальних праць українського формаліста Володимира Державина, а також на важливу полеміку з формалістами видатного українського філолога академіка Олександра Білецького.

Інший важливий момент, який стосується особливого характеру формалістичного літературознавства – це його зрощення з самою літературою: наука про літературу проникає у літературу, а література проникає у науку. При цьому статус науковості не страждає, а навпаки – посилюється, адже знімається розрив між дослідником і предметом дослідження, а за рахунок цього незмірно зростає автентичність наукових суджень про свій предмет. Так зрощення відбувається через методологію залучення до літератури довколалітературних рядів, так званого літературного побуту. А одним з основних елементів побуту формалістів науковців була їхня літературна діяльність, а формалістів-митців – їхні наукові пошуки: «Еволюція літературних форм, за опоязівцями, відбувається саме тому, що ці навкололітературні ряди завдяки внутрішній динаміці прориваються в наявну жанрову систему в ролі диференціюючого, функційно багат шарового соціокомунікативного феномену» [138, с. 27]. Так виникає феномен поета-дослідника: «Цікавий феномен того часу – суміщення ролей поета/прозаїка та одночасно дослідника поезії/прози» [138, с. 13]. Так література безпосередньо і надзвичайно інтенсивно починає впливати на інтелектуальну еліту

суспільства – науковців, а науковці, своєю чергою, активно впливають на інші еліти та через них – на усе суспільство.

Інший особливий внесок українських формалістів-митців – творення візуальної поезії. І тут надзвичайно важливу роль відіграє оцінка цієї поезії саме як формалістичної, а не просто одного з виявів українського авангарду. Так, український дослідник Іван Лучук зауважує: «Свого розквіту візуальна поезія сягає в епохи середньовіччя й відродження. Українська ж візуальна поезія існує ще від часів Київської Русі, усталюється від другої половини XVI ст., розквітає в епоху бароко, у 20-ті роки XX століття відроджується футуристами, бурхливо розвивається наприкінці минулого століття, твориться й тепер» [133, с. 120]. З одного боку, у своєму дослідженні цей автор переконливо обґрунтовує тяглість української візуальної (зорової) поезії протягом усієї історії і передісторії України. З іншого – здається, автор дещо втрачає специфіку того, якого характеру набула візуальна поезія під впливом методології формалізму, і як ця методологія вплинула на долю цієї поезії. Так, інший український дослідник – Віктор Мельник зауважує принципову значущість методу і стилю для творців візуальної поезії: «Останні десятиліття підтвердили правоту Джона Фаулза, який у філософській книзі “Арістос” років п'ятдесят тому відзначав появу інтелектуалів нового типу – візуалів. Це люди, яких стиль вабить більше, ніж зміст, їм “радше хочеться бачити, ніж розуміти”. Закономірно, що це позначилося на мистецтві, привівши до появи нових чи актуалізації давніх жанрів, призначених передусім для зорового сприйняття, і словесність тут не була винятком» [143].

Втім, варто звернутися до узагальнення конкретних досягнень української візуальної (зорової) поезії [177]. Ось як подає тяглість української традиції цієї поезії український дослідник і майстер художнього слова Іван Лучук: «Погляньмо ж уважніше на сучасну українську візуальну поезію, якою займалися та займаються чимало поетів. Збірок візуальної поезії у нас не так то й густо. Окремих віршів є чимало, а от збірок з'явилося лишень декілька. Мається на увазі не лише актуальну літературу, але й давніше письменство.

Якщо сягнути у глибину віків, то знаємо, що понад триста років тому скомпонував дві свої рукописні поетичні збірки класик нашого курйозного віршування Іван Величковський. Траплялися й до нього зорові вірші в нашій поезії, проте саме Величковський сягнув досконалості в цьому штудерному виді словесної образотворчості. Знаємо, що в першій третині минулого століття Михайль Семенко називав цей спосіб творення поезомалярством, і сам був активним його практиком, автором двох збірок візуальної поезії. Окремі збірки візуальної поезії стали активніше з'являтися у нас щойно впродовж останнього десятиліття минулого століття» [133, с. 123]. Як бачимо, попри всім відомі вкрай несприятливі політичні обставини розвитку української поезії і трагічні сторінки української історії, коли імперські можновладці утискали українську мову і фізично масово винищували її носіїв і передусім духовну і культурну еліту нації, візуальна (зорова) поезія неухильно відроджувалася – як архетип, і продукувала нові форми, які поставали як словесні вираження культурних гештальтів українства.

Ці ідеї Лучука докладніше ілюструє і системно обґрунтовує інший сучасний літературознавець – Дмитро Горбачов, який здійснив історичне видання зібрання маніфестів українських авангардистів початку 20-го століття [51]. Так, він зазначає: «За бароковими нісенітницями, скажімо, Лазаря Барановича, Митрофана Довгалевського чи Івана Величковського, висловленими польською, латинською чи церковнослов'янською мовами, прихована феноменологія українського буття. Парадокси Бурлюка так само ведуть у широкий світ обрядів, архаїчних замовлянь і первісної безпосередності» [70, с. 27]. Горбачов знаходить коріння українського формалізму у багатому ґрунті українського футуризму: «Футуристи творили багат шарову мову, схожу на книжну мову їхніх барокових попередників, яка була сумішшю лексем українських, польських, латинських, російських, церковнослов'янських... Бурлюк у своїх російських текстах вживав українізми, чим засвічував свою належність до української російськомовної літературної традиції від Сковороди, Наріжного, Гоголя, Шевченка до Бабеля,

Зоценка, Володимира Нарбута» [70, с. 26]. Можна сказати, що Дмитро Горбачов спирається вже на доволі розгорнуті дослідження інших вітчизняних науковців [18-19; 55-56; 158; 210; 218].

Таким чином, Горбачов виявляє типовий для України мультикультурний уклад як джерело не лише для багатомовності в Україні, але як родючий ґрунт для мовних пошуків і експериментів. «Багатомовність людства – це є чудовий привід для гри у хаос» [70, с. 25]. Втім, це не повний хаос, а подібне до хаосу змішування протилежностей, які при цьому не втрачають своєї сутності, але, навпаки, ще більше утверджуються у своїй відмінній і самобутній ідентичності протилежностей – пройшовши через процедуру такого змішування, у якій вони набувають дивних, чудернацьких форм, «одивнюються». Цей прийом відомий ще традиційному українському різдвяному вертепу – ляльковому міні-театру з його двома поверхами – сакральним і профанним: ангелами і святим сімейством нагорі, і тут же, поруч, лише дещо нижче – з чортами, грішниками і усіма строкатими і яскравими іншими персонажами різдвяного вертепу. За цим зразком змішуються і стають ще більш виразно відмінними одне від одного небо і земля, село і місто, народ і еліта, минуле і сучасність, чуттєве і інтелектуальне і ще багато інших таких штучних, і водночас – таких значущих для самої можливості культури протилежностей.

Окремої згадки заслуговує аналіз Горбачовим феномену поезій Тараса Шевченка: скільки цей літературознавець виявляє мовних формалістичних прийомів, які використовує наш геніальний поет! Тут і цілком рефлексивно вироблені манера і чітка метода, фонетичність поетичної мови, суголосся і дисонанси, музичні ряди, не лише звична, але й передня рима, каламбури і паліндроми, редукція звуку і багато іншого [70, с. 49-58]. Цікаво, що у поезії і загалом творчості Шевченка Горбачов виявляє ознаки майбутніх течій – і не лише авангарду і формалізму, але й сюрреалізму і абсурдизму, дадаїзму й колажності [70, с. 58-64]. Але найближче до формалізму все ж робота зі словом як пряма мовотворчість – компактослова і компактообрази, а також – бурлеск

і викличність [70, с. 64-67]. А подальший аналіз цим автором живопису та оформлення книжок лише підкреслює зв'язок візуальної поезії з ідеями формалізму.

Досить було би знайомства лише з одним цим дослідженням, щоби зникли сумніви в українському корінні формальної школи загалом, і її відгалуженні у сфері літературознавства зокрема. Втім, це дослідження – лише одне із небагатьох, які вже здійснені. А попереду – ще велика і надзвичайно перспективна робота по реконструкції образу українського формалізму, який і досі, цілком незаслужено залишається не порівняно менш дослідженим, аніж формалізм російський.

Висновки до Розділу 2.

У другому розділі було визначено, що процеси мовотворчості нерозривно взаємопов'язані з процесами соціальної творчості. Здійснено розрізнення основних аспектів використання мови як чинника соціальних змін. Мова постає як ціннісний, функціонально-комунікативний, інституційний, організаційно-інтеграційний, символічно-системний та структурно-ідентифікаційний чинник соціальних змін: сприяє закладанню ціннісної основи світогляду особистості; уможливорює успішне функціонування особистості як учасника суспільної комунікації; виступає як інституційна основа порозуміння між носіями мови; організовує і згуртовує людей для виконання суспільно і особистісно значущих завдань; виступає як природна символічна система, на основі якої виникають і розвиваються інші символічні системи; структурує суспільні відносини і сприяє належному набуттю соціальної ідентичності та особистісної самоідентифікації усіма членами суспільства.

Основними напрямками впливу російської формальної школи на розвиток проблеми ролі мовотворчості у соціальних змінах у сучасній філософії є: структуралізм і постструктуралізм, семіотичні та семіологічні дослідження, філософія мови, філософія неомарксизму (через полеміку з ним)

тощо. Формальна школа привернула увагу до мови як символічної системи – автономної, самобутньої і такої, що постійно трансформується. Збереження значень як змістів у мові можливе лише завдяки постійному уточненню її форми, формотворенню як рушію мовотворення. Мова не лише і не стільки відображає суспільні зміни, скільки ініціює і провокує їх. Ці ідеї отримали розмаїту інтерпретацію і віддалені відголоски. Одним із найбільш знакових впливів була інтерпретація соціальної революції як передусім символічної революції, що отримало своє втілення передусім у подіях революції молоді у Франції у 1968 році.

Було також здійснено переосмислення потенціалу і меж розгортання структуралізму і постструктуралізму як філософії мови. На прикладі аналізу філософії Ю. Крістевої виявлено межі застосування метамови і інтертексту, які не стільки виявлюють власну форму мови, скільки намагаються підпорядкувати її позамовній логіці, внести у мову дещо немовне. Піддано критиці спроби Крістевої викоринити формалізм через звернення до суб'єкта як творця смислів. Виявлено також значущість альтернативного структуралізму підходу К. Касторіадіса, який йде набагато далі формалістів і чітко вказує не лише на простір мовної творчості, але й на можливості перетворення соціального простору за допомогою мови. Для цього він з'ясовує залежність соціальних інститутів від символічного світу, який створює мова, а вже символічно навантажені смислами інститути стають інструментом соціальних змін.

Виявлено власне українське барокове коріння формального підходу у художній творчості. Також зазначено елементи мовотворчості у поезії Тараса Шевченка та інших українських поетів ХІХ століття. Виявлено взаємовпливи авангардизму і футуризму, з одного боку, та формальних пошуків у поезії, властиві українській художній сфері початку ХХ століття. Проаналізовано мотиви формалізму та елементи мовотворчості в українській візуальній поезії, у творах українських поетів-неокласиків та інших напрямках української літератури ХХ – початку ХХІ століття.

Матеріали даного розділу було апробовано, зокрема, у таких публікаціях автора [36; 38].

Розділ 3.

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ МОВОТВОРЧОСТІ У ФОРМАЛЬНІЙ ШКОЛІ

Загальноприйнятою позицією серед російських дослідників формальної школи літературознавства є приписування майже усіх її заслуг саме російській науці і культурі: «Опинившись на гребені російської революції, формалізм засвоїв революційну тактику, що забезпечує ефективне захоплення «чужих» територій знання, екстраполяцію понять, інфікування певною ідеологією. Формалізм відрізнявся радикальними поглядами на речі: він використав зсув історичної матерії, щоб вивчати зрушення, яке зазнали значення слів, ієрархії категорій та системи понять» [216, с. 9]. Нам видається це некоректним не лише за історичним рухом ідей, з яких виріс формалізм (що було продемонстровано в кінці попереднього розділу), але й з інституційних міркувань. Ось свідчення Віктора Петрова-Домонтовича про офіційні формалістські студії в Україні: «Дослідники зі студій вірша робили свій фах. Проф. Якубський працював над наукою про вірш. Федір Самоненко розгортав студії поетів 18 століття. Мій друг Віктор Петров у семінарі проф. Сергія Маслова виголосив доповідь про "Форму вірша в українському письменстві кінця 17 століття» [85, с. 269]. Все це змушує спеціально звернутися до ідейних засад формалізму та його впливу у різних практичних вимірах.

3.1. Ідейні контексти появи формальної школи в літературознавстві

Нерідко у пошуках джерел національної незалежності України звертаються до ідейних пошуків початку ХХ століття і зокрема – до тих радикальних змін, яких зазнала національна культура України завдяки народженню авангардизму та інших проявів культури модерну. Водночас, осмислення самої природи авангардизму приводить до висновків, які далеко не завжди відповідають національним очікуванням.

Справа полягає у тому, що авангардизм в Україні, так само як і в Росії чи в інших країнах, надихався ідеями універсалізму, а саме – радикального перетворення людства у планетарних масштабах, яке передбачало відмову від усіх традиційних ідентичностей. Тому, значна частина авангардистів, у тому числі й в Україні, була прихильниками космополітизму, атеїзму, відмови від сімейних, корпоративних та інших традиційних цінностей. Про це, зокрема, писали і мистецтвознавці [161], але це набагато ширша постановка питання, адже авангардисти претендували не просто на нову естетику, а на творення цілком нового світу, щонайменше соціального і культурного.

Водночас, у питанні української нації деяка частина авангардистів, і власне українців, якраз навпаки, на противагу застарілій, традиціоналістській царській Російській імперії, вважали Україну загалом – авангардним проектом, який вони лише стилізували під старовину. Так, наприклад, цілком авангардними по суті були художні розробки Нарбута і Бойчука, мовна революція Скрипника тощо. Царська Росія поставала за цього як втілення усього застарілого і традиційного, а молода українська держава мала усі шанси стати втіленням усього авангардного і нового.

Однак, видається неправильним відкидати зовсім космополітизм українського авангарду, як це, здається, пропонує Володимир Личковах: «Ідея українського культурного «синтетизму», в якому виявляється етноестетична ідентичність, є, на нашу думку, несумісною з твердженням про «космополітизм» мистецтва вітчизняного авангарду» [130, с. 120]. Відкидаючи приписування українській інтелігенції ідей наднаціонального космополітизму, він визнає український космізм і універсалізм, але вважає їх не просто національно укоріненими у культурі українського бароко, але й національно орієнтованими. Все ж це є, на наш погляд, деяким перебільшенням, якщо говорити про усіх українських авангардистів 10-30-х років ХХ століття. Національні мотиви для багатьох з них були лише засобом, а не метою. Водночас, те, що певна і доволі значна частина українських

авангардистів цього періоду рухалася саме у руслі національного відродження, стверджував і обґрунтовував також Дмитро Горбачов [72].

Відповідь на цю видиму суперечність може бути цілком простою і лежати на поверхні: українці не прагнули підпорядкуватися якомусь абстрактному чи чужому космополітизму, але вони нерідко явно претендували на те, що відкриті ними нові художні форми, які є втіленням нової, авангардної української культури, стануть взірцями для нового світового мистецтва. Тобто українські авангардисти претендували не стільки на космополітизм, скільки на світове визнання, яке стирало кордони національних культур. Така настанова авангардистів суттєво вплинула на формування ідейної основи формальної школи літературознавства: з одного боку, це явна і надзвичайно насичена ідейна ангажованість, з іншого – максимальне дистанціювання від того, що можна назвати традиційною ідеологічністю та й традиційною політикою загалом. Для авангардистів, як згодом і для формалістів, саме мистецтво було вищою формою політики – завданням для них було поміняти самі сенси, заради яких живуть люди, поміняти цінності, за які вони здійснюють політичну боротьбу. Через півстоліття у 1968-1969 роках у Франції подібні ідеї і майже такі ж переконання рухали революцією молоді у Франції. Не дивно, що концептуальні твори французьких інтелектуалів того часу виявилися багато у чому суголосними ідеям формальної школи літературознавства [111].

Саме тому і виникли непорозуміння формалістів у їхніх стосунках з марксизмом – формалісти щиро вірили, що їм нема чого ділити з марксистами, адже самі формалісти не прагнули ані політичної влади, ані впливу на матеріальне виробництво, не бачили вони сенсу і у класовій боротьбі. Для формальної школи головною була революція, яку у Франції 1968 року назвали «символічною», у сенсі революції символів: якщо змінити символічну систему, на яку спираються людське мислення і поведінка, тоді не буде потреби у фізичному насильстві – люди самі відмовляться від того, що для них втратило не лише інтерес, а й будь-яку значущість. Формалісти, як і авангардисти саме цього і прагнули – поміняти значення не лише слів і образів,

але й усіх речей, які люди сприймають через ці слова і образи. А от з якою саме мовою – беручи з неї слова і образи, чи творячи у ній нові слова і образи – працюють формалісти чи авангардисти, якраз і має першочергове значення.

У цьому сенсі представників власне українського формалізму дуже легко ідентифікувати і відрізнити від тих, хто був лише за походженням з України: це робота з українською мовою. Якщо у художньому мистецтві – передусім у живописі і архітектурі – питання національної орієнтації чи космополітизму все ж у більшості випадків не може бути однозначно верифіковано у той чи інший бік, то у літературній творчості прихильність до української мови і творення українською мовою аж ніяк не може слугувати свіченням космополітизму – на противагу послуговуванню російською мовою в Україні, яке якраз і виглядало і у більшості випадків було по суті офіруванням національної культури класовій ідеї світової революції, яка, дійсно, мала цілком космополітичну основу, закладену класиками марксизму. Втім, російські формалісти врешті-решт якраз і постраждали за свою залежність від російської мови: якщо український формалізм майже з порога радянська влада ідентифікувала як буржуазний націоналізм і зраду, то російських формалістів, хоч і з запізненням і не з через фізичне знищення, як більшості українських формалістів і авангардистів, але не менш системно вичищала з публічного простору – адже вони створювали всередині російської мови альтернативний радянському смисловий універсам. Цим своїм незалежним світом, який у творах Сігізмунда Кржижановського (зокрема, оповіданні «Квадратурин») постав як інший вимір, який додається до фізичного і є незалежним від його «кубатури» [115], формалізм дошкульно допікав радянській владі, яка прагнула витягнути формалістів з цього символічного виміру і розіп'яти їх у вимірі фізичному. Радянська влада прагнула змусити формалістів або ж служити світу матеріальних цінностей, або визнати свою ворожість країні рад.

Формалізм виявився не лиш більш життєздатним у ідейному плані за російський символізм, але й більш тонко, на нашу думку, розумів природу

символічного, на відміну від самих символістів. Причину такої ідейної поразки символістів варто шукати у їхній нездатності діяльно протистояти напору матеріального світу, що змусило багатьох символістів, які уникали близькості марксизму, стати на трагічний шлях. Варто щодо цього познайомитися з дослідженням Роберта Берда «Протистояння формалізму від символізму до соцреалізму: Павло Медведєв, Андрій Білий та Борис Пастернак на рубежі 1930-х років» [216, с. 276-286]. Символісти були надто залежними від культу чуттєвості, що змусило їх прийняти невідпорну самоочевидність пролетарської диктатури. Тоді як формалісти дивилися на змістову сторону реальності «примруживши очі», наскільки це було можливим. Буквально, у Даніїла Хармса зустрічаємо невеличкий твір «Оптичний обман», у якому професор дивиться у вікно і бачить або не бачить мужика, який показує йому кулак – в залежності від того, одягає чи знімає свої окуляри [203]. Прикметно, що сам Хармс говорив іронічно, але свідомо виклично щодо радянської реальності: «Мене цікавлять лише «нісенітниця», лише те, що не має жодного практичного зиску» [203, с. 9]. Як показали десятиліття після смерті формалістів, саме вони виявилися ближчими до істини – ближчими, аніж символісти, але й ближчими, аніж радянські марксистки.

Формальна школа літературознавства доводить свою ідейну життєздатність ще й тим, що на відміну від багатьох літературно-філософських напрямів, український та російський формалізм не вичерпав себе, а перейшов у іншу якість, створивши міцну основу для структуралізму. Його можна вивчати як у замкнутих рамках певного історичного періоду, так і на тлі подальшого розвитку філософської думки, що було нами продемонстровано у попередньому розділі. Більше того, і наразі можна досліджувати прикладний характер теорії російського формалізму, тим більше, що він завжди був орієнтований в першу чергу на практику.

З праць, опублікованих за останні роки з теми російського формалізму, особливий інтерес становлять ті, що написані російськими дослідниками

Валерієм Сузі та Ілоною Светліковою, які присвятили свої дослідження виявленню психологічних джерел формалістських концепцій, показали роль російського формалізму не тільки в контексті європейської інтелектуальної історії початку ХХ століття, але і як її невід'ємної частини. Сузі у своєму підручнику з герменевтики намагається побачити у російській формальній школі літературознавства ознаки інших напрямів і шкіл – психології мистецтва, структуралізму, аналітичної філософії, лінгвістичної теорії знака тощо [183]. Светлікова у роботі «Історія російського формалізму: традиція психологізму і формальної школи» [169] вона послуговується історичним підходом до явища формалізму, а також відзначає, що недостатня увага дослідників щодо виявлення впливів і традицій обумовлювала, з одного боку, далеко не вичерпну глибину досліджень формалізму, з іншого – широке поле для подальших теоретичних пошуків та розвитку концепцій в найрізноматініших аспектах. Подати процес становлення та зміцнення російського формалізму як історію ідей, було, на наш погляд, важливою та перспективною думкою.

Варто коротко зупинитися на самому методі реконструкції історії ідей, або ж інтелектуальної історії. Знаковою працею тут є робота Річарда Рорті «Історіографія філософії: Чотири жанри» [167]. Ось як визначає інтелектуальну історію Рорті: «Я хотів включити в «Інтелектуальну історію» книги про всіх тих незрівнянно важливих людей, які не потрапили під канон великих філософів минулого, але яких часто називають «філософами», – або ж тому, що вони зайняли відповідне місце, або завідсутності більш підходящої назви – людей типу Фрігени, Круно, Рамю, Мерсенна, Вольфа, Дідро, Кузена, Шопенгауера, Гамільтона, Маккоша, Бергсона та Остіна... А ще є книги про думки і впливи людей, яких зазвичай не називають філософами, але які явно знаходяться в прикордонній царині. Ці люди насправді робили роботу, яку взагалі-то мають робити філософи, – просування соціальних реформ, забезпечення нових словників у ім'я морального звільнення, спрямування наукових та літературних дисциплін у нове русло» [167, с. 193]. Рорті створює

необхідне концептуальне підґрунтя, на якому ми можемо визначити міру залучення праць представників російської формальної школи до філософського дискурсу.

Сьогодні «нова хвиля» уваги до цих явищ, розвинувшись на початку нинішнього століття, містить можливість поставити безліч нових питань. І зокрема, щодо перспектив наукових досліджень, ідеологічного контексту російської формальної школи, «прикладного» характеру вчення російських формалістів (власне, що і було з самого початку їхньою прямою метою), а саме питання про те, чи можна навчити людину бути письменником.

Домінування будь-якого формального засобу замість художнього образу, що задає «тон» всім іншим, не раз відзначалося у критиці творчості представників російської формальної школи. Так, у багатьох творах Ю. Тинянова така формотворча функція надана ритму, що неодноразово підкреслювали дослідники його творчості [186]. Наприклад, питання про те, якому ритмотворчому елементу автор віддає перевагу у реалізації ідеї роману «Смерть Вазир-Мухтара», досліджувала І.С.Фірсова [191, с. 90-95]. Автор відзначає, що ритм прямо пов'язаний з темою трагічної суті декабристів, яка була надто важлива для Ю.Тинянова. Цим визначаються «...і прямі асоціації, і іномовні, зашифровані натяки, і ціла система підготовлених метафор і перефразувань» [191, с. 91]. Тема формується за рахунок композиційної фрагментарності, використання епіграфів як значимого елемента стилю, авторського афоризму, прихованих цитат, символіки кольорів, широко розгалуженої системи повторень, у лексиці це – укладання розмаїтих варваризмів, архаїзмів, віршів; і, безумовно, за рахунок інтонації, яка «локальна, підкорена ритму і укріплює його» [191, с. 91]. Таким чином, задумка автора, його бачення світу, ставлення до нього доносяться до читача через форму, задану ритмом як ціла естетична система, що вбирає «у себе і поетику, і стиль, і ознаки часу» [191, с. 95].

Проте далеко не всі критики чітко розмежовують формальну школу і її теоретичні джерела, з яких вона виросла. Представники цієї школи жорстко і

навіть зухвало і напоказ критикували, зокрема, школу Олександра Потебні та властиве їй покладання в основу мови образів, а відповідно у більш широкому плані виступали як відверті критики психологізму загалом [155-156]. Водночас, цю критику деякі дослідники витлумачують все ж як дуже специфічну форму спадкоємності чи в усякому разі переймання певних ідей. Наприклад, як зауважує Валерій Сузі: «Формальна школа виросла почасти з теорії мови Потебні та непрямо була підкріплена «психологією мистецтва» Л. С. Виготського. Вона виявилася орієнтованою на лінгвістичні моделі та психологічні «механізми»» [183, с. 50]. Нищівну критику, втім, навряд чи можна прийняти за учнівство – та й за практичним застосуванням своїх ідей формалісти подають зовсім інші результати, аніж представники психологізму і образного підходу: у них швидше все виходить навпаки, хоча інколи й використовують дуже подібну термінологію. Так, у психологізмі з деяких психічних функцій, зокрема функції образу можуть народжуватися певні структури, а далі і конкретні мовні форми, тоді як у формалістів, навпаки, саме лінгвістичні форми задають нові функції і структури і створюють нове, одивнене сприйняття. Не слово є втіленням образу, але саме слово, коли його позбавити автоматизму його вживання, одивнити, зробити самостійним, «самовитим», починає викликати нові образи. Сам Сузі визнає: «Все почалося з поділу мови на практичну (функція комунікації) та поетичну (роль експресії та «самовитого» слова). Основні послання раннього формалізму: одивнення (Шкловський) і деавтоматизація (Тинянов), ізоморфізм рівнів художньої системи від лексики до сюжету та жанру. Замість категорій форми та змісту ввели поняття матеріалу і функції, конструкції і структури. Концептуальна історія літератури будувалася на алгоритмі автоматизації/деавтоматизації сприйняття як вирішення проблеми традиції і новаторства» [183, с. 50]. Рушійною силою революційно-історичного процесу було проголошено «спрямованість образу за свою даність, до нових горизонтів» [183, с. 50]. Але Сузі забуває додати, що образ не є метою формалістів – для них необмежена множина образів є лише побічним ефектом досягнення самотності

одивненої форми.

Сам Сузі дає для цього досконалу аргументацію, коли показує руйнування формалістами підходу, за якого можливі сталі і домінуючі функції і структури – коли звертається до аналізу детективного жанру. Втім, і тут він намагається підмінити мовні форми мовними структурами, а формалістів «модернізувати» і перетворити на структуралістів. Він пише: «Найбільш продуктивно дослідницька ідея формалістів проявляє себе на матеріалі детективного жанру... Метою було виявлення «архетипів», схем, структур, сюжетного «кістяка». Подібність результатів забезпечувалася подібністю матеріалу. Структуротворчі моделі (жанр-сюжет-мотив-тема) ставали результатом майстерності, а не натхнення. При цьому в семіотичному підході це мало наслідком втрату феноменалій: мова редукувалася до мовлення, структура – до матеріалу, художні коди – до повідомлення; відбувалося суміщення і заміщення синхронії (структурно-зрізовий аналіз) і діячності (процесуальність) при домінуванні структурного підходу, при редукуванні до нього діячності» [183, с. 51]. Спочатку Сузі влучно помічає втрату «феноменалій» (хоча по формі це теж знову «модернізація» - термін з арсеналу аналітичної філософії), а далі здійснює явну натяжку – пише про редукацію, але не до форми, а до структури, хоча сам же раніше свідчив про руйнування сталих структур формалістами. Єдиний варіант, коли можна погодитися з Сузі, – якщо форми мови називати структурами мови. Але це не приведе нас до розуміння формалізму, адже буде втрачена історична точність і концептуальна адекватність – герменевтичне завдання не буде досягнутим. Навіть якщо погодитися з тим, що формалісти у якомусь сенсі є структуралістами, то як тоді вони можуть бути спадкоємцями психологізму? Адже психологізм і структуралізм є повними антиподами. Хоча би над цим варто було задуматися автору.

Набагато більш продуктивним на цьому фоні виглядає підхід, який пропонує Ілона Светлікова, коли виявляє спорідненість формальної школи з футуризмом і зокрема – через відштовхування формалістів від символізму.

Найбільш потужним літературно-філософським напрямом, який пережив свій розквіт до моменту початку становлення російського формалізму, був не футуризм, зв'язки з якими очевидні для спеціалістів, а російський символізм. Саме він з його потужним теоретичним корпусом постав як стимул для «протидії», для створення не менш серйозного напрямку, що заявляв про інші орієнтири. Светлікова зауважує, що «Ейхенбаум характеризував цей період як антисимволістське «піднесення футуристів» і спеціально підкреслив історичний зв'язок між футуризмом та формальним методом ...Тинянов мотивував висунування питання про конструктивний принцип поезії періоду літературних революцій» [169, с. 10].

Заслуга І. Светликовой в тому, що вона обґрунтувала положення, що «ситуація в науковому та філософському житті на рубежі XIX-XX століть, якщо зв'язати її з формалізмом, перетворює наявність потужного психологічного шару у теоріях формалістів у історичну закономірність. Вся неочікуваність такої закономірності полягає в контрасті з традиційною історіографією, а не в тому, що історично такий стан справ склався за примхливим збігу обставин» [169, с. 13]. Безумовно, дослідниці щонайменше у цьому вдалося «описати формалізм як частину наукової історії».

Ейхенбаум зовсім інакше витлумачує покликання мистецтва, протиставляючи порожньому ман'єризму символістів наповнений смислом спосіб одивнити мову у формалізмі: «Художній витвір завжди є чимось зробленим, оформленим, придуманим – не тільки штучним, але й штучним в хорошому сенсі цього слова, і тому в ньому немає і не може бути місця відображенню душевної емпірики» [211, с. 161]. У першому сенсі штучності Ейхенбаум говорить про щось неприродне, те, що відокремлює себе від природи, душа і душевне тут постає як щось містичне, надприродне – саме такою була позиція символістів. Тоді як для формалістів значимим є штучне у другому зі згаданих Ейхенбаумом сенсів мистецтва – мистецтво як штука, витвір, спосіб підпорядкувати душі увесь світ [211-213].

Ілона Светлікова виважено оцінює місце формалізму у протистоянні

психологізму і антипсихологізму, характерного для початку ХХ століття у європейській філософії і мистецтві: «...варто лише зіставити деякі загальновідомі факти європейської інтелектуальної історії ХІХ – початку ХХ століття, щоб припустити, що, оскільки формалізм виявився втягнутим у конфлікт психологізму та антипсихологізму, наслідки цього навряд чи обмежувались однією боротьбою з біографічним методом. Спочатку словом «психологізм» позначали прихильність такому погляду, згідно з яким всі факти свідомості та результати її роботи слід описувати винятково в рамках психології, спираючись на її методи та інструментарій. Ця точка зору склалася в англійській філософії, вплив якої в ХVІІІ-ХІХ століттях зумовив поширення аналогічних ідей по всій Європі» [169, с. 17]. Це зумовило потужний імпульс протидії психологізму, відчутний як у позитивістській соціології, так і у феноменології та аналітичній філософії. Це і є причиною подібності формалізму з цими напрямками – однак, зовсім не їхньої тотожності!

Слід не втрачати оригінальний підхід формалізму до мови, а для цього варто передусім відмежувати формалізм від найближчої до нього течії у концептуалізації мови – від структуралізму. Книга Ельмара Голенстайна «Феноменологічний структуралізм Романа Якобсона» [249] дає для цього цінний і необхідний матеріал. Так, Голенстайн звертає увагу на те, що не наукові абстракції, а саме школа і практика літературної критики і творчості формалістів є джерелом структуралізму: «Наукові джерела яacobсонівського структуралізму... мають другорядне значення. Вони просто дають перші наукові формулювання та способи конкретного вираження для його ранніх прозрінь, що виникли завдяки мистецтву та спілкуванню з художниками» [249, р. 23]. Дуже подібну позицію зустрічаємо і у російських митців у роботі «Слово як таке»: «...до нас мовотворці забагато розбиралися в людській «душі» (загадки духу, пристрастей і почуттів), але погано знали, що душу створюють баячі, а оскільки ми, баячі сбудитляне, більше думали про слово, ніж про затягану попередниками «Психею», то вона вмерла на самоті, а тепер в нашій владі створити будь-яку нову ... / чи забажаємо? / ...! Ні!...» [252, с. 56].

Єдине, в чому в самому загальному плані ми можемо погодитися з Сузі у його оцінці зв'язку формалізму з психологією мистецтва і мови – це погляд на мову як ключову царину розвитку людської свідомості. На цю обставину звертає увагу і Светлікова: «Мовознавство отримало найсильніший поштовх для розвитку від відкриття того факту, що мова є не обгорткою, а знаряддям мислення. Мову стали вважати тим ключем, за допомогою якого передбачали відкривати закони розумової діяльності, – досягнути мети, яку вважали пріоритетною за доби панування психологізму. Дещо пізніше аналогічне ставлення до предмету дослідження частково поширюється на мистецтвознавство та літературознавство. З одного боку, тільки психологія могла допомогти у справжньому науковому розумінні мистецтва та літератури. З іншого – і, мабуть, ще більш істотного – вивчення художніх і літературних пам'яток почали розглядати не лише як цінне саме по собі, але як один з кращих шляхів до розуміння законів, що керують розумовим життям окремих людей і цілих народів. Перше впливало на стиль мистецтвознавчих робіт, визначало характер їх дослідницького підходу та їхній теоретичний інструментарій. Друге сприяло тому, що до заняття гуманітарними науками стали тягнутися люди з філософськими схильностями та інтересами» [169, с. 29]. Втім, формалісти не належали ані до перших, ані до других: вони не були ані просто знавцями мистецтва, ані філософами – формалісти самі були митцями, причому митцями самого буття, вони мали амбіцію не відтворювати буття, а творити його у мові і мовою. І в цьому полягала їхня філософія – не стільки філософія мистецтва, скільки мистецтво як філософія.

Таким чином, дослідження філософських основ формальної школи відкриває шлях до розуміння філософських засад усього гуманітарного пізнання. А відповідно, формальна школа літературознавства подає важливі методологічні ідеї для усіх гуманітарних і соціальних наук – і всіх наук, які охоплюють сферу людської творчості, яка може бути реалізована через мову і мовлення.

Для кращого розуміння, чому формальна школа настільки важлива для

пояснення специфіки методології гуманітарного пізнання, варто докладніше зупинитися на темі анти-психологізму як мало не визначальній, як було нами щойно з'ясовано, при становленні ідейних засад формалізму. Дійсно, у другій половині 19-го століття саме психологія виглядала взірцем того, як гуманітарні науки можуть опанувати на природничий манер стихією ірраціональних змістів, якими виглядала людська психіка. Однак, формальна школа пропонує не запозичену у природничиків, а іманентну для самих гуманітарних наук методологію: певні структурні, рамочні та інші формальні характеристики формалізм вбачає як власне людські витвори, а не як лише «відкриті» і існуючі самі по собі в природі. За цією методологією стоїть ще більш важлива світоглядна настанова: не стільки вчитися у світу і бути його учнями, скільки самим творити нову реальність і вчитися розуміти інших людей також як творців. У цьому принципова відмінність від психології, адже навіть ті напрями психології, які роблять акцент на формі – наприклад, гештальт-психологія – все одно підпорядковують, і то доволі жорстко, людину цій формі.

Темою полеміки формальної школи літературознавства з психологізмом займалася, зокрема, Ілона Светлікова, яка зауважує: «Збунтувавшись проти панівного переконання про образний характер творчого мислення, формалісти зачепили самий нерв не тільки вчення Потебні, але цілої інтелектуальної парадигми, в рамках якої стала можливою поява як потебніанської теорії, так і інших теоретичних побудов XIX століття. Психологія, на яку вони спиралися, розглядала чуттєві образи як основний, а власне і єдиний матеріал у роботі мислення. Сумнів у тому, що образ справді грає домінуючу роль у поетичній творчості, означав радикальний розрив із попередньої традицією, оскільки у кінцевому підсумку йшлося про подолання й не так літературознавчих чи естетичних стереотипів, скільки психологічних і, отже, значимих для всіх гуманітарних наук» [169, с. 53-54]. Як бачимо, головною лінією протистояння між прихильниками психологізму і формальною школою літературознавства, яка спочатку напівстихійно, але згодом все більш артикульовано і прграмно

почала виступати з позицій анти-психологізму, була лінія протиставлення образів і форм як основного предмету літературних пошуків і знахідок: психологісти вважали основним у мистецтві і функціонуванні психіки чуттєві образи, які і розглядали як основний чи, в усякому разі, базовий і найважливіший зміст свідомості, натомість формалісти стояли на пріоритеті художньої форми. При цьому виявилось, що пасивне підпорядкування чуттєвим образам легше, хоча, може, і не завжди справедливо, можна узгодити з ортодоксальною матеріалістичною версією філософії марксизму і її теорією відображення, тоді як активістська і де в чому навіть волюнтаристська позиція формалістів, яка поставала швидше як заперечення і перевернення фактичності, сприймалася з цих ортодоксальних позицій як ідеологічний ворог марксизму у його ленінській версії.

Отже, згідно формальної школи літературознавства форма мови не існує сама по собі так, що її треба лише вловити, виявити у її чіткості і описати – так би діяла описова психологія, з якою значною мірою, полемізували формалісти. Форму мову слід щоразу творити, конструювати або ж реконструювати – в кожному разі вона критично залежить від творчих зусиль мовця і квінтесенцією цієї залежності і постає найбільш розвинений тип такої творчості – мовотворчість. Мова щоразу проблематизується, розуміння щоразу не є гарантованим, проблема успішності мови розв'язується лише у мовленні, у результативному використанні мови у щоразу новому контексті. Новий контекст потребує нових зусиль – більш чи менш творчих. Формальну школу літературознавства ж цікавила можливість не підлаштовуватися під контекст мовлення, а самим створювати цей контекст зусиллями мовника – через володіння формою мовлення.

3.2. Основні підходи до проблематизації мови і мовлення у формальній школі

Протиставлення орієнтації самого мистецтва і літературної критики на дослідження і розвиток художніх образів і художньої форми лише на перший погляд здається чимось химерним: адже художній образ і художня форма не є тотожними, хоча це здається дуже імовірним. Як уже зазначалося вище, художній образ постає чимось надто чуттєво залежним, розмитим, нечітким – і саме у цьому його сила, саме тому до нього підходять з позицій символізму, який обґрунтовує невичерпність інтерпретації художнього образу. Натомість, художня форма апелює до чіткості, авторства, загострення уваги до однозначності зв'язку форми та контексту, який вона задає. Не множинні контексти продукують множинність інтерпретацій, а гостра чіткість форми унеможливорює вільну її інтерпретацію, натомість веде до безальтернативного сприйняття реальності форми.

Найбільш яскравим прикладом свободи художньої форми від змісту, як це бачили формалісти, може слугувати безпредметне мистецтво, яке вплинуло на формування світогляду формалістів і саме зазнало їхнього зворотного впливу. Ханзен-Льове так характеризує ставлення формалістів до змісту: «Вражаюча в поетичній семантиці раннього формалізму зневага до метафоричних прийомів одивнення безсумнівно є наслідком кубофутуристичного антисимволізму та його відображення в ранній формалістській полеміці проти символістської теорії образу (насамперед у Потебні)» [202, с. 140]. Ілона Светлікова підсумовує оцінку Ханзен-Льове такими словами: «Існує думка (яка логічно випливає зі звички зіставляти формалізм з контекстом літературно-художнім), що акцентом на безобразному характері поетичної творчості формалісти зобов'язані безпредметному живопису, заумній поезії і відповідним авангардистським маніфестам. Таке пояснення в більш широкій науково-історичній перспективі видається поспішним і недостатнім. ...найважливіший компонент у полеміці формалістів з потебніанцями відтворює на літературному матеріалі полеміку всередині психології» [169, с. 42]. Светлікова доволі розлого і аргументовано доводить, що полеміка довкола ролі образів у літературі і мистецтві загалом є

типовою темою теоретичних пошуків формалістів, причому критика психологістського витлумачення образів нерідко здійснюється ними доволі неточно, згадки Олександра Потебні швидше базуються на знайомстві формалістів не з працями самого Потебні, а з судженнями і тезами його учнів і послідовників. І все ж, на нашу думку, не це є головним у творах формалістів, які були виконані майже завжди швидше у жанрі митецьких маніфестів, аніж академічних творів. Для формалістів сам Потебня та його значною мірою психологічне вчення про образи являли собою доволі розмитий образ, надавати якому чітку форму вони не мали ані бажання, ані митецького інтересу. Швидше формалісти використовували потебніанців та їхні ідеї як зручного опонента, якому формалісти приписували доволі розмитий світогляд, якийсь туман чи податливу неоформлену масу, протиставляючи усьому цьому власну методологічну позицію – як гранично чітку, ясну і гостру як лезо і промінь світла. Тому на перших порах формалісти – і українські, і особливо російські – підтримували більшовиків і їхню простоту у політиці. Але дуже швидко з'ясувалися «двоєдумність» більшовизму (як за романом «1984» Джорджа Оруела [146]), а тому й повна несумісність більшовизму і формалізму, більше того – смертельна небезпечність формалізму для більшовиків. Навіть такі тривалий час близькі на практиці до більшовизму митці, як Володимир Маяковський, сахнулися від більшовизму. Хоча він не був настільки чистим формалістом, як чоловік близької йому жінки Осип Брік, все ж Маяковський не зумів знайти для себе компроміс з викрутасами більшовизму. Натомість, чисті формалісти ніколи і не могли зблизитися посправжньому з більшовизмом, з його фанатизмом, прагненням підпорядкувати собі матеріальний світ, а світ символічний – лише експлуатувати. Формалісти ж навпаки – жили у символічному світі, а у матеріальному лише гостювали, постійно відчуваючи свою чужість, дивність для цього світу.

Література поставала для формалістів як самодостатній світ – і не лише як окремий символічний універсам, а буквально. Ще київський професор Володимир Перетц на початку 20-х років проголосив: «Для історика життя

важливо те, *що* передає письмове джерело, для історика літератури – те, *як* воно передає» [150, с. 10]. Також згодом Роман Якобсон закликав до необхідності з'ясувати «літературність» літератури [222, с. 275]. Зрозуміло, що це йшло врозрід з радянським вченням про «партійність» літератури і її обов'язкову ангажованість класовою боротьбою. Натомість Борис Ейхенбаум також стверджував, що «...«впливу» насправді не існує» [212, с. 161]. У цьому сенсі вони відстоювали абсолютну самодостатність літератури як літератури, науки як науки – без такої самодостатності вони втрачають свою форму, а отже і свою сутність. Тому формалісти мали підстави вважати, що і літературознавство як наука можливе лише з позицій формалізму, а отже до формалізму літературознавства як такого по-справжньому просто не могло бути, як не може його бути як такого без формалізму як методу – навіть якщо формалізм його вже й ініціював. У цьому сенсі також стає зрозумілою значущість аісторизму у версії, як його використовував Пропп: не у повному відриві від історико-генетичного дослідження, але все ж як окремий синхронний аналіз структури [162]. І хоча об'єктом його досліджень була доволі специфічна література, а саме міфологія і казки, але все ж це не дає підстав не відносити його до школи формалізму – він швидше почав розвивати формалістичну методологію далі. І виявлення Проппом самодостатніх синхроністичних структур, яке було у подальшому розвинуто французькими структуралістами, варто визнати лише модифікацією формального методу, яка зазнала також інших філософських впливів, а тому і відбрунькувалася від формалізму.

Сучасне розуміння актуальності ідей російської формальної школи потребує, передусім, розуміння доречності критики її ідей у більш пізніх філософських концепціях. Важливий досвід критичного розвитку ідей формальної школи подає французька філософія Юлія Крістева: у цьому досвіді поєднано сприйняття загальної налаштованості формальної школи на революційний розвиток мови завдяки нетиповому її вживанню і критика тих методів, до яких ця школа звертається. Ця критика вибудовується, значною

мірою, на основі принципів філософії структуралізму (у версії постструктуралізму). Водночас, йдеться не лише про полеміку структуралізму зі своєю ідейною предтечею – формальною школою, але й про залучення іншого ідейного джерела для такої критики – філософії дискурсивних практик французького філософа Мішеля Фуко.

Таким чином, на основі порівняльного аналізу та застосування окремих герменевтичних прийомів у цьому підрозділі ми спробуємо простежити основну логіку критики формальної школи з позицій семаналізу Юлії Крістевої, а також попередньо визначити межі застосовності формальної школи до аналізу поетичної мови.

Якщо структуралісти, такі як французький філософ Клод Леві-Строс [128], Жак Лакан [124-125; 253] та інші цікавилися формальними, а точніше структурними характеристиками культури загалом, то саме Мішель Фуко був одним з перших, хто надав пріоритетного значення саме дискурсивним практикам, розглядаючи їх як практики, які фактично реалізують владні відносини у суспільстві: «перетворюючи історичний аналіз на дискурс безперервності, а людську свідомість – на первісний суб'єкт усякого становлення та всякої практики, ми маємо справу з двома сторонами однієї й тієї самої системи думок. Час у ній осмислюється в термінах усеохопленості, а перевороти завжди є не чим іншим, як зростанням свідомості» [195, с 21-22]. Ось як про це пише також український філософ Михайло Бойченко: «Тією мірою, якою дискурсивні практики регулюють поведінку людей, можна говорити про їхню владу. Ця влада певною мірою абсолютна – люди не можуть успішно здійснювати свою соціальну поведінку, не використовуючи той або інший вид дискурсивних практик» [27, с. 24]. Важливим є визначення цим автором рамок соціального впливу дискурсивних практик, а отже і рамок впливу мови. Адже для більшості структуралістів таких рамок взагалі не існує – для них мова тотожна культурі, адже у мові віддзеркалюється уся культура, а культура відтворюється завдяки мові. Ще більш специфічно постструктуралісти, такі як Крістева та французький філософ Жак Деріда,

визначають культуру вже не як мову, а як текст. І хоча значення терміну «текст» у них є набагато ширшим за мовні тексти, однак лекалом розуміння усіх текстів залишається для них природна мова.

Отже, Бойченко пропонує вирізняти чотири обмеження влади дискурсивних практик: технічне (вимога використання у дискурсі вторинної знакової системи), ціннісне (не всі цінності мають дискурсивний вираз), обмеження дії одних дискурсивних практик дією інших та антропологічні обмеження дискурсивних практик. Для наших дослідницьких цілей особливо важливим є третій зі згаданих різновид обмеження дискурсивних практик – їхнє взаємне обмеження: «Кожна дискурсивна практика всевладна сама у своїй царині. Варто все ж зазначити, що вже сам Фуко стверджував, що одна дискурсивна практика у її соціальному використанні може обмежувати іншу, а отже й обмежувати дію її влади. Прикладами таких обмежень можуть бути дисциплінарні форми організації пізнання, а також усі соціальні інститути. Нарешті, те, що Ніклас Луман називає соціальними системами, задає рамкові обмеження використання дискурсивних практик. Такі соціальні системи створені самими людьми, а тому можуть розглядатися як внутрішні рамкові умови здійснення дискурсивних практик» [27, с . 25]. У світлі цих визначень буде краще зрозумілою критика, яку здійснює Крістева щодо формальної школи.

Та версія критики російського формалізму, яку розвиває Крістева, пропонує, як вище було зазначено, проект створення нової поетики, тобто революції поетичної мови. Цей проект за своїм завданням найбільше перегукується із програмою самих формалістів, однак саме те, як Крістева здійснює критику поетики прояснює, що багато у чому вона йде до цієї мети зовсім іншим шляхом. Адже якщо російські формалісти наголошували на свідомих пошуках нової мови, нових методів поетичної творчості та опису нових поетичних експериментів, то Крістева зацікавлена більше у аналізі повсякденних стихійних означувальних практик, які здійснюють не поети, а

звичайні люди. Тут більше впливу французької традиції, і зокрема Мішеля Фуко.

Відмінності з формалістами очевидні. Для Jakobsona поетика має справу з поетичною мовою, вирізняючи її від мови непоетичної завдяки чіткому критерію: «Селекція (вибір) здійснюється на основі еквівалентності, подібності та відмінності, синонімії та антонімії; комбінація – побудова пропозиції – ґрунтується на суміжності. Поетична функція проектує принцип еквівалентності з осі селекції на вісь комбінації. Еквівалентність стає конституюючим моментом в послідовності» [220, с. 206]. Натомість, поетика у баченні Крістевої є дискурсом, обмеженим у часі та просторі, і більше того – дискурсом саме російської формальної школи. Тут зникає реальний об'єкт мови, але навпаки – мова витворює свій власний об'єкт. Цей дискурс займається методологічними побудовами, він не є навіть художнім твором, хоча й претендує на це, але по суті є створенням описових моделей щодо художнього твору. Але тоді цей дискурс не є повсякденним, фактично це метадискурс, дискурс металітературний. Але ця критика тоді не стосується більш сучасних версій формалізму, а також за його полем критики залишається генеративна поетика.

Крістева висуває щонайменше три критичних зауваження щодо тієї поетики, яку вона вбачає у діяльності представників формального підходу. Перший закид Крістевої до формалістів – «аутодискурсивність», тобто нібито розгляд об'єкту літературознавчого дослідження як самодостатнього робить з нього «непрозору структуру» [119, с. 23]. По-друге, таку поетику Крістева визнає непридатною на практиці, адже якби формалізм насправді був (а таким насправді він не є) аксіоматичною системою, яку утворюють пусті знаки без конкретного змісту («алгебраїчні букви») [117, с. 81]. Нарешті, поетика формалістів, на думку Крістевої, постає критично залежною від процесу репрезентації, який насправді підміняє реальний об'єкт – літературу як таку [119, с. 23]. Щодо цього можна зауважити, що більшість видатних формалістів-теоретиків самі були визнаними літераторами і поетами, тому

останній закид виглядає сміхотворно. Цей закид можна робити лише щодо тих, хто сам себе зараховував до формалістів, не маючи для цього жодних літературних заслуг. І все ж, у зв'язку з такою критикою – може і не в усьому справедливою – Крістева розробляє власний теоретичний проект «руйнування поетики» на основі семаналізу, тобто семіотичного аналізу. Головною метою цього проекту є руйнація безпредметного дискурсу. Якщо поетична мова є жестом (у цьому збіг із формалістами), то цей жест не має бути принципово безпредметним, натомість Крістева бачить його як індивідуальний жест, у якому руйнування наявних правил мови водночас є утвердженням нових її правил. Таким чином Крістева ставить за мету відновити, «регенерувати» матеріальність мови – на противагу втраті такої матеріальності формалістами.

До якої міри можна руйнувати мову, не втрачаючи саму мову? А з іншого боку, до якої міри варто руйнувати мову, щоби повернути їй її матеріальність, позбуваючись тавтологічності? Чи шляхом творення нових слів, чи введенням окремих нових мовних правил, чи лише завдяки руйнуванню самої граматики та інших основ мови?

Крістева йде від поверхні аналізу знаків мови до глибин аналізу функцій мови [117, с. 98], і вбачає рятівний вихід у функціонуванні інтертексту, тобто взаємних відсилань між текстами. За рахунок цього множина висловлювань набуває цілісності, яка виходить за межі окремого тексту, а тому зміни у тексті до певної межі виявляються не настільки критичними, якби вони залежали лише від його внутрішньої зв'язності. Тепер уже не текст, а інтертекст постає як певна єдність.

Однак, такий підхід призводить навіть до можливості більш радикального руйнування мови, аніж припускають формалісти: у них все ж утверджується семантико-синтаксична єдність – наприклад, у Віктора Шкловського [209]. Тоді як Крістева вбачає можливим розривати цю єдність і бачить тут не лише різні предмети для дослідження, але й вбачає необхідність у застосуванні різних методологій дослідження у кожному випадку. Тоді як навіть Jakobson все ж схильний говорити про єдність фонологічних та

граматичних досліджень, роблячи виняток для досліджень семіотичних [223, с. 7]. Введення метамови, втім, рано чи пізно мало призвести до осмислення можливості подальшої реконструкції мови і припущення Крістевої є цілком логічним. Однак, наскільки воно прийнятне з точки зору канонів і цілей формальної школи? Нам видається, що для неї все ж важливим залишається художній стиль, тоді як суто філософський аналітичний підхід, який вбиває «душу» художнього твору в процесі його аналізу, виявляється для формальної школи цілком неприйнятним. Функціональність мови у Крістевої через інтертекстуальність виявляється zagrożеною позамовною функціональністю. Те, від чого формалісти намагалися рішуче відійти, навіть ціною «матеріальності» мови, для Крістевої виявляється все ж надто важливим. Формалісти беруть мову – адже з неї має народитися новий світ. Натомість Крістева розглядає мову лише як складову більш широкого соціального інтертексту, а тому легше жертвує мовними цінностями.

Те, у чому Крістева дорікає формалістів, значною мірою можна закидати і її концепції: це – також відрив від реальності, але вже іншого роду. Як формалісти, так і Крістева відчувають себе володарями мови, однак не варто нехтувати застереженням Мішеля Фуко: «...якщо людина сама не є володарем, то представляє владу всередині механізму, де, у свою чергу, виступає тільки ланкою. Люди завжди бувають певною мірою керівниками і, водночас, керованими» [195, с. 99]. От якраз керованість і втрачає нерідко кожен дослідник мови, не завжди відстежуючи власну залежність від мови.

З одного боку, наприклад, Крістева критикує генеративну граматику Чомськи: «генеративна граматика... подає як синтаксичну структуру те, що є семантикою» [118, с. 256]. Але тут же надає статусу генератора самому мовцю як джерелу інтерпретацій, тобто мовних комбінацій: «оповідь, поліфонічний роман, який водить поетичний вибух у кожний конститутивний вузол (*un noeud constitutif*) історії, у той же час дошукується до суті логічних відношень, що поєднують кожен споріднений елемент з семіотичним ритмом» [251, с. 615]. Здавалося би, революційний характер мовотворчості – спільна тема

багатьох дослідників мови, не лише формалістів і Крістевої. Одначе, мовна революція не може бути індивідуальною справою – навіть для геніїв. Тоді як у Крістевої мовними «генераторами» постають мало не усі носії мови. Це створює ризики перетворення мови на множину індивідуальних «пташиних мов», коли значно перевищуються творчі повноваження людини щодо мови.

З іншого боку, не можна не підтримати критику Крістевої щодо недоречності формування метамови, до чого звертаються більш пізні представники формальної школи. Крістева справедливо вбачає небезпечний «апріоризм» метамови щодо оповіді, тобто втрату предметності [117, с. 190]. У такому разі, на відміну від класичних формалістів, більш пізні виходять на ту позицію, коли літературний дискурс стає вторинним щодо теоретичного, а сама література взагалі відсовується на третій план [117, с. 227]. Ця критика, передусім, є справедливою щодо спроб редукції тексту до його тем.

Олександр Жолковський та Юрій Щеглов пропонують формалізувати текст до його тем, які дадуть нібито змогу досягати рівня метамови, коли будь-який смисл набуде досконалої перекладності на будь-яку мову: «якщо у лінгвістиці до словника включаються слова та готові вирази (фразеологізми), то поетиці потрібен словник дійсності, тобто набір усіх предметів та явищ довкілля» [89, с. 28]. На думку української дослідниці Наталії Узунової, ця версія розвитку ідей формальної школи, яку пропонують Жолковський та Щеглов, базується на переконанні у досяжності створення «словника дійсності»: ««Словник дійсності» формується на основі універсального для заданого середовища загального словника мови, що знаходиться у використанні» [188, с. 36]. Це у чомусь нагадує як ідеї «Логіко-філософського трактату» Людвіга Вітгенштейна [51], так і ідеї генеративної граматики Ноама Чомського [239]. Втім, саме надмірне узагальнення, претензії на універсальність завжди призводять до ризику втрати смислу тексту, який стає надто абстрактним. Можна зауважити, що класичні формалісти уникали таких надзавдань, однак, можливо, саме тому значно поповнили і розширили

«словник дійсності» за рахунок тих предметів, які вперше знайшли реальність у їхніх художніх творах.

Узунова звертає увагу на недоречність спрощеного розуміння виражальних властивостей мови, яке допускають Жолковський та Щеглов: «недолік у міркуваннях Жолковського та Щеглова відносно прийомів виразності полягає у тому, що з одного боку, коли мова йде про виключно виразні функції та орієнтації на досягнення деякого ефекту виразності, на увазі мається фактура реального тексту, але не описові властивості прийомів виразності. Відповідно, з іншого боку, — коли підкреслюється, що вони формулюються для зручності опису, не представляється можливим їх художня наповненість. Тобто між даними властивостями прийомів виразності варто було б провести дистинкцію та розглядати у різних площинах. Особливо це стає суттєвим, коли мова заходить про їх, подібно темі, метамовну (хоча ми б сказали – метаопераційну) специфіку, що потребує абстрагування від реального тексту на користь модельного, позахудожнього фіксування операцій. Це ж зауваження буде доцільним і у деяких випадках взаємозалежності теми та прийомів виразності, які мисляться Жолковським і Щегловим у єдиній площині, хоча, з нашої точки зору, повинні створювати ієрархію, що має різні відношення до реального тексту» [188, с. 33]. Причиною такої аберації у метамову ми вбачаємо у все тому ж змішуванні буденної та поетичної мови – тому, що було немислимим для класичного формалізму.

Тут не можна не побачити продовження міркувань навколо принципу одивнення у Шкловського, але вже для Якобсона все виглядало ще більш концептуально, якщо побачити, з яким захватом він сприймав ідеї феноменології Едмунда Гусерля щодо створення універсальної граматики у «Логічних дослідженнях», розглядаючи німецького філософа як одного з фундаторів семіотики поряд з Пірсом, Ламбертом і Больцано [221]. У поетичній діяльності мова постає у повноті своєї самості як феномен. Однак феномен мови – це ефект системного знакового динамізму, що заснований на відмінності. Звідси випливає, що поет – це майстер буттєвих ефектів – «як

нібито», «неначе» тощо. Фіктивність, притаманна літературі і вкорінена у відмінність, не означає хибності, а скоріше те, що питання про істинність чи хибність не можна поставити, оскільки ми просто переживаємо мовні ефекти як реальні, постійно тримаючи перед собою план вигадки. У цьому далекосяжна іронія літературної і поетичної діяльності: іти за нонсенсом. Проте його не слід плутати з відсутністю сенсу. Нонсенс є начерком сенсу, виконаним різноманітними знаковими опозиціями (відмінностями): фонетичними, морфологічними тощо.

Таким чином, для з'ясування філософських підстав критики ідей російської формальної школи варто звертатися до аналізу текстів представників перехідної ланки від формальної школи до структуралізму – передусім Якова Проппа та Романа Jakobsona. Ключовим моментом втрати критикою своєї підставовості виявляється розрив з живою мовою, який був неможливим для формалістів, але виявляється припустимим для багатьох їхніх критиків.

3.3. Роль освіти у ініціюванні та суспільному поширенні мовотворчості та її здобутків

Мовотворчість постає як значною мірою не реалізований у освітньому плані потенціал: варто для початку лише окреслити перелік напрямів, за якими можливо було би здійснити важливі зміни у сфері освіти завдяки ширшому залученню мовотворчості. Такими напрямками є: обговорення джерел сучасної мовотворчості – у політичній сфері, у новітній літературі, у соціальних мережах, у живому мовленні; вивчення природних варіацій рідної мови – діалектів, архаїзмів, різноманітних сленгів тощо як виявів живого мовлення і джерело постійного оновлення рідної мови та мовотворчості; творче опанування іноземними мовами і удосконалення художнього і наукового перекладу; залучення поетичної творчості до вивчення рідної мови та іноземних мов – як у форматі вивчення класичних зразків мовотворчості у поезії, так і через заохочення до поетичної творчості з елементами

мовотворчості самих студентів та учнів. І це лише далеко не повний перелік сфер мовотворчості, які можуть бути розглянуті і використані у сфері освіти.

В основі принципового вирішення питання доречності залучення мовотворчості у освіті лежить концепція вільного розвитку особистості у освіті. Тому варто звернутися до засад концепцій критичного мислення у поєднанні з ідеями творчого підходу до освіти.

Крім того, є ще й суто технічна сторона питання: які саме форми мови можуть бути створені у освіті або ж поширені завдяки освіті? Адже якщо дати повну волю мовотворчості, то вона забере не лише левову частку часу на освіту, але й замінить собою опанування знаннями, що є неприпустимим для освіти, яка передбачає нарощування знань лише на основі їх попереднього набуття. Втім, мовотворчість з методологічного погляду вказує на можливість не лише попереднього оволодіння раніше вже набутими знаннями, але й оволодіння набутими знаннями з їхнім одночасним випробуванням сучасними мовними і позамовними, передусім соціальними контекстами. Це щось подібне до ефекту дуальної освіти – спеціальної освіти, яка відбувається паралельно з елементами роботи за цією спеціальністю. Так, теорія починає переплітатися з практикою під час самої освіти, докладання знань до справи відбувається не після навчання, а під час навчання. У такий спосіб і теорія стає доступнішою для тих, хто навчається, і багато які практики, які здаються недоступними і призначеними лише для обраних, через їхнє теоретичне препарування втрачають свою нерідко надуману таємничість. Прекрасним прикладом є поетичне мистецтво. Побутує думка, що неможливо навчитися бути поетом: адже це – божий дар, для цього треба мати вроджені здібності, це – доля тощо. Однак, всім відомо, що є певні правила поетичної творчості: рима, зовнішня і внутрішня, поетичний ритм, віршовий розмір (ямб, хорей тощо), поняття алітерації, звукосполучень і багато чого іншого, що прикрашає поезію, робить її більш досконалою. Звісно, не можна навчитися творити поетичне ціле як прекрасний естетичний витвір, але можна навчитися усьому тому, з чого він складається. Так, наприклад, герої оповідань

польського письменника-фантаста Станіслава Лема «Кіберіада» Трурль і Клапауцій створюють машину-поета, яка за правилами поетичної творчості творить римовані, але безглузді або комічні тексти, які лише зовні нагадують поезію, але є позбавленими сенсу або мають мішанину сенсів. Звісно, назвати це поезією неможливо. Однак, свого часу саме уродженець Херсонщини Олексій Кручоних творив дещо подібне: «Дир бул щил...» [70, с. 37]. Також схожим було речення, яким починався і завершувався «Бармаглот» з «Аліси у Дивокраї»: воно мало вигляд граматичної конструкції, однак складалося з неіснуючих слів, і лише сполучники і загальне звучання, яке нагадувало іменники, прикметники і дієслова, надавали цьому порядку слів вигляду речення [103].

Під впливом соціальної філософії мовотворчість варто розглядати значною мірою, хоча й не цілком, під кутом зору завдань розвитку критичного мислення. Адже мовотворчість не лише сприяє виконанню завдань критичного мислення, але й формує умови для навчання критичному мисленню. Сама мовотворчість задає широку творчу позицію, у якій критичне мислення почуває себе вільно і розкуто, але не вичерпує усіх можливостей мовотворчості, які створюють значний ресурс для подальшого і потенційного критичного мислення. Особливо яскраво зв'язок критичного мислення у освіті та мовотворчості проступає при зверненні до аналізу праць Паоло Фрейре. За свідченням Вікторії Гайдено, «Фрейре виокремлює три стадії розвитку критичної свідомості: 1) неперехідна (домінування фаталізму та пасивності); 2) напівперехідна (спроби щось змінити); 3) критична (чітка спрямованість до соціальних трансформацій)» [63, с. 95]. Фрейре говорить, що «наше завдання – не просто навчити студентів мислити (вони вже мислять), а й уміти обмінюватися нашими думками у процесі пошуку шляхів для декодифікації об'єкта» [242]. Таку радикальну декодифікацію і пропонує мовотворчість, особливо у тих її версіях, які обґрунтовували представники російської формальної школи. Вони йшли тим шляхом і ставили перед собою ті завдання,

які практично повністю збігаються з тими, які Фрейре ототожнює з третьою стадією розвитку критичної свідомості.

Усі ознаки критичної свідомості, які наводить В.Гайденко [63, с. 95], аналізуючи позицію дослідника творчості Фрейре І.Шора є не просто прийнятними для представників російської формальної школи, але є логічним наслідком їхніх революційних для розвитку мови пропозицій: «Для критичної свідомості характерні такі риси: 1) розуміння відношень знання–влада (які ієрархії існують в суспільстві, знання про перетворюючі можливості індивідів); 2) критичні здібності (можливість читати між рядків, критично сприймати різні події); 3) десоціалізація (критичний аналіз масової культури, опір існуючим стереотипам, конsumerизму, мілітаризму); 4) самоосвіта (ініціювання змін в освіті)» [264, с. 32-33]. Усі ці завдання послідовно і системно спрямовані на розвиток демократичного мислення – той практичний зв'язок демократичної освіти і політичних інститутів демократії, про який писав ще Джон Дьюї [86]. Таким чином, концептуальний зв'язок соціальних завдань мовотворчості з демократичною програмою критичної педагогіки можна вважати безсумнівним.

Втім, якщо сама мовотворчість націлена на освіту особистості у ракурсі розвитку її критичного мислення, то це зовсім не означає, на жаль, що наявна система освіти користується усім потенціалом мовотворчості. Навпаки, системі освіти традиційно властива певна інертність, яку можна лише частково виправдати – а саме у частині непорушності гуманістичних ідеалів освіти. Що ж стосується засобів надання освіти, то з часів проголошення ідеалів Просвітництва у освіті нарастають тенденції поглиблення перманентних модернізаційних процесів, однак таке поглиблення надто залежне від особистості педагога, його педагогічної майстерності, тоді як освітній менеджмент переважно перешкоджає, а не сприяє розвитку мовотворчості у освітньому процесі.

З іншого боку, саме освітній менеджмент здатний надати вирішальний імпульс для заохочення і навіть організаційного забезпечення розвитку

елементу мовотворчості у освіті. Особливо важливим місцем для такої мовотворчості є мовна та літературна освіта у школі, а згодом – філологічна освіта у вищій школі. Втім, мовотворчість має широке поле для застосування в усіх гуманітарних та соціальних науках, де вона може відігравати перші ролі, тоді як у науках технічних та природничих роль мовотворчості залишатиметься завжди допоміжною.

Надзвичайно важливий резерв як ціннісно-світоглядних, так і організаційно-управлінських та методичних напрацювань, які можуть стати в нагоді наявній в Україні системі освіти може мати досвід альтернативної освіти, методологічні принципи якої свого часу розробив Іван Ілліч.

Він пропонує радикальну альтернативу шкільній освіті. Він говорить про своєрідну кредитну систему, за якою кожна людина, незалежно від її віку і її матеріального становища, її статі і етнічної належності може отримати освіту, яка її цікавить. «Програма послідовного звільнення американської освіти від шкіл повинна насамперед обмежити доступні їм ресурси. І навпаки, кожній людині на будь-якому етапі її життя повинна бути забезпечена можливість вільного вибору з існуючої безлічі освітніх програм та отримання освіти, що її цікавить, за громадський рахунок» [95, с. 32].

Ілліч наводить конкретний життєвий приклад такого самоорганізованого освітнього процесу у реальному місті, причому беруть участь у ньому виключно зацікавлені і свідомі люди. «Експерименти, проведені Анхелем Квінтеро в Пуерто-Ріко, показують, що багато підлітків, якщо їх зацікавити, забезпечити програмами і забезпечити обладнанням, краще, ніж більшість шкільних вчителів, впораються із завданням прилучення своїх однолітків до дослідження рослин, зірок і речовин, до вивчення принципів роботи двигунів або радіо» [95, с. 33].

Ілліч говорить про необхідність відмови від примусової освіти у визначених закладах, а натомість про можливість відкриття освітнього ринку як такого вільного простору, на якому б могли зустрічатися, як зараз їх називають, стейкхолдери освітнього процесу: з одного боку ті, хто хоче

отримати освіту, а з іншого – ті люди та організації, хто хоче і здатен передати знання. На нашу думку, у розвиток концепції Ілліча, віть правильне іменування усіх учасників освітнього процесу як стейкхолдерів уже змінює ставлення до них і змушує до поваги як до інвесторів майбутнього спільного успіху. Втім, попри побоювання, що замість фундаментальної освіти люди тоді шукатимуть щось на кшталт короткотермінових курсів з опанування окремими навичками, Ілліч не говорить про необхідність обмежувати освіту лише функціонально корисними знаннями і що потрібно набувати лише практичні здібності. Освіта має набувати певних ігрових форм, і досвід творчих пошуків формалістів і тут могли би стати у нагоді як приклад веселого і зацікавленого, нестандартного і водночас глибоко компетентного вивчення свого предмету дослідження.

Важко не погодитися з Іваном Іллічем, що існують непоодинокі життєві приклади, коли певна школа зловживає шаблонністю навчального плану, але навіть в рамках цього шаблону не дозволяючи учневі навчатися хоча би мінімально не лише у його межах, а також брати певні факультативи. Кращим рішенням такої проблеми було би створення варіативної програми навчання, яка складалася би з обов'язкової основної програми, та низки факультативів на вибір, коли учням було би дозволено обирати деякі додаткові дисципліни, крім визначених як обов'язкові певних базових, а саме додатково – тих, у яких він чи вона зацікавлені і які могли би якнайкраще допомогти їй чи йому розкрити усі свої приховані таланти і здібності. Звернення до практик перекладу з іноземних мов у рамках традиції формальної школи дало прекрасні приклади для таких факультативів. Досить згадати також літературні експерименти Даніїла Хармса [203].

Іншою важкою проблемою шкільної освіти є те, що дуже часто усі шкільні роки є не стільки навчанням, скільки часом тотального контролю над поведінкою особистості, коли заняття з освітніх перетворюються на мало не виправні, а уроки відбуваються «для галочки» і перетворюються на «відвідування заради відвідування». Тому, на глибоке переконання Ілліча, у

справжньому ліберальному суспільстві абсолютно недоречною є вимога обов'язкового відвідування шкіл, та ще й з приписуванням до певної школи конкретних дітей, як за феодалізму – залежних селян. Нерідко саме така шкільна освіта редукується до шаблонного надання типових і заздалегідь заготовлених відповідей на типові, вже за самих учнів сформульовані вчителями-методистами питання, які самі учні здебільшого ніколи би для себе і не подумали поставити.

Натомість можлива освітня система, яку концептуально розробив і пропонує Іван Ілліч, є принципово відкритим соціально горизонтальним простором і має організаційну форму мережі, всередині якої різні зацікавлені у цьому люди могли би організовано зустрічатися і зацікавлено обговорювати важливі для них проблеми, з повагою до значущих для них цінностей і для отримання тієї інформації, яка є для них по-справжньому важливою. У такому закладі, або як зараз сказали би освітньо-культурно-інформаційному хабі люди, зустрічалися би для отримання фундаментальної освіти і прикладного навчання, а якщо потрібно, то самостійно обирали би те, що і як вони бажають вивчити, обговорити, щодо чого воліли би надати власне судження – наприклад про книгу, фільм, художню картину або статтю. З іншого боку, не викликає жодних сумнівів, що для цього кожній людині також знадобилася би певна належна методична підтримка – потрібні настанови і певні рекомендації, заздалегідь та під час навчання, загалом – перед тим, як вона буде готова сама відповідати для себе на те питання, яке її турбувало.

Для цього людина-наставник, чи як зараз кажуть – модератор або фасилітатор, повинна рекомендувати ту корисну і важливу літературу, яка для цього була би по-справжньому актуальною, відповідала запитам часу, досягненням науки і культури і у цьому сенсі була корисною і якісною. Для цього необхідно заздалегідь забезпечити необхідну відповідну методичну підготовку педагогів як певних спеціалістів, які би не просто володіли навчальним матеріалом на високому рівні, не просто мали необхідні педагогічні компетенції передавати учням певні знання, навички і вміння, але

також уміли би зацікавити ними учнів і на основі власних творчих напрацювань. Насправді, проблема незацікавленості предметом викладання стосується не лише учнів, а передусім – саме вчителів. Така ситуація могла трапитися завжди під час освітнього процесу, але з набуттям ним індустріального характеру вона набула граничної гостроти. Зараз, як ніколи, треба розуміти, що зацікавлення учня навчанням залежить передусім від викладача, від його бажання навчати. Звісно, також вчитель повинен мати педагогічний талант, але все ж найголовніше, щоби він мав не шаблонний і матеріальний інтерес у тому, щоб навчити учня, але «горів» цим бажанням як засобом своєї не лише фахової, а й людської самореалізації. Ідеально було би, якби вчитель своїм прикладом навчив учня творчо шукати нові шляхи для власного навчання, а не просто привчав його до механічного відтворення певної інформації – на це здатен і комп'ютер. Цікаві приклади особистісного навчання наводить знаменитий французький філософ Мішель Фуко як техніки «турботи про себе» [196]. Ці техніки могли би бути сполучені з методиками формальної школи літературознавства.

Однією з помилок, яку постійно допускає суспільство, на думку Ілліча, є те, що практично кожне суспільство дозволяє державі визначати, що є недоліками в освіті громадян і для цього створювати спеціальні контрольні і каральні організації, щоб їх усувати. Тим самим, ми дозволяємо державі вирішувати за громадян, яка освіта їм необхідна, а яка ні, зовсім як в колишніх поколіннях встановлювали закони про те, що є священним, а що – світським [95]. Ці ідеї також близькі філософії Фуко – зокрема його дослідженням систем соціального контролю [197]. Не випадково, що обох мислителів вважають класиками соціальної критики.

Іван Ілліч визначає три основні мети, які має досягати кожна хороша освітня система. По-перше, вона повинна давати всім бажаючим можливість вільно навчатися, широкий доступ до усіх наявних ресурсів у будь-який час їх життя незалежно від віку; по-друге, така освіта має дозволяти всім вільно ділитися своїми знаннями з усіма бажаючими; і нарешті, хороша освітня

система має надавати кожному бажаючому можливість відкрито ознайомитися з проблемами суспільства і безперешкодно обговорити їх. На цих загальних демократичних засадах Ілліч доходить освітнього висновку, що ідеальна система освіти не повинна змушувати підкорятися учня наявному обов'язковому навчальному плану або тим більше – піддавати його якійсь дискримінації на підставі наявності чи відсутності в нього певного диплому чи свідоцтва [95]. Проте ми переконані, що настільки вільна освітня система може стати реальною лише за умови, що вона буде належно забезпеченою вчителями з відповідними компетенціями та загальним високим рівнем відповідальності і саморефлексії, а також навичками володіти критичним мисленням самим і навчати йому своїх учнів.

Освітня теорія Ілліча базується також на важливому положенні, що освіта для всіх означає безумовно освіту всіма – всі члени суспільства мають бути залученими до спільної справи створення вільної і справедливої, ефективної і творчої освіти. Водночас, на наш погляд, зовсім не варто говорити, що взагалі освіта в межах школи завжди неможлива і завжди марна. Просто систему освіти давно потрібно глибоко реформувати: давно слід було би зробити її більш близькою до кожного учня, щоби головною метою школи було орієнтуватися на інтереси учнів, на реалізацію їхніх прагнень і талантів. Щодо примусу у освіті, то він неминучий, але зовсім не особистісний примус, але швидше як усвідомлення кожним власного обов'язку і внутрішньої необхідності навчатися. При цьому примус не означає насилля, адже останнє є найгіршою формою здійснення навчального процесу. В атмосфері насилля учень не просто не сприймає інформацію, але й замикається від усього навколишнього світу, відчуває неприязнь і агресію до оточуючих, навіть ненависть і до предмету викладання, і до того, хто викладає. Про це яскраво написав Теодор Адорно у своєму дослідженні «Табу на покликання вчителя» [1]. У цій роботі він цілком у дусі формалізму аналізує терміни, які позначають фах учителя.

На наш погляд, більшість ідей Ілліча більшою мірою варто втілювати не у шкільній освіті, а у освіті вищій: саме тут доречна значно більша свобода особистості, що навчається, тут доречніша і більш можлива варіативність освітньої програми. І саме настанови критичної педагогіки Ілліча видаються нам найбільш відповідними організаційно щодо втілення в функціонування системи освіти концепції мовотворчості, розробленої у рамках російської формальної школи. Більше того, позицію Ілліча щодо виховання вільної людини на етапі її дорослішання цілком можна поширити на усе життя людини. Тут варто послатися на принцип LLL – life long learning, тобто «освіти протягом усього життя».

Якоюсь мірою ідеї Івана Ілліча є прикладом втілення гуманістичного марксизму у виконанні видатного представника неомарксизму Еріха Фромма, який наполягав на необхідності власними зусиллями долати властиву кожній людині підсвідому схильність до конформізму завдяки виробленню нею нового стилю життя, принципово орієнтованого на творчість і нову звичку – мислити самостійно [193]. Тут Фромм розвиває просвітницьку ідею Емануеля Канта, який закликав кожного до мужності послуговуватися власним розумом [98]. Фромм прагне розібратися з тим, наскільки ми справедливі і наскільки відповідають дійсності слова, коли говоримо: «Я так думаю», чи «Це моя думка, моя думка така...». На прикладі сеансу гіпнозу, під час якого пацієнтові навіюється фантастична думка, але яку він потім намагається раціонально аргументувати, оскільки після гіпнозу нібито має певні власні почуття і суб'єктивно упевнений у своїй правоті, Фромм показує, що ми можемо мати певні переконання, які ми вважаємо своїми власними, але в той же час вони нам нав'язані. Проте у реальному житті застосовують інші, не менш дієві, аніж гіпноз, інструменти впливу. «Якщо думка виникає в результаті власного активного мислення, вона завжди нова і оригінальна. Оригінальна не обов'язково в тому сенсі, що нікому не приходила в голову раніше, але в тому сенсі, що людина використовувала власне мислення, щоб відкрити щось нове для себе в навколишньому світі або в собі самому» [194, с. 147].

Однак, на думку Фромма, суспільство, в якому існує і захищене право людини висловлювати свої думки та ідеї, і де, як вважає сам індивід, він ні від кого не залежить, ще не робить кожне таке суспільство сутнісно демократичним. Права, які надані громадянину в такому суспільстві, ще не гарантують автоматично того, що кожна така людина зможе належно проявити свою індивідуальність і повною мірою розкрити свої таланти і задатки: «... право висловлювати свої думки має сенс тільки в тому випадку, якщо ми здатні мати власні думки; свобода від зовнішньої влади стає міцним надбанням тільки в тому випадку, якщо внутрішні психологічні умови дозволяють нам ствердити свою індивідуальність» [193, с. 23].

Фромм стурбований системою освіти, адже, на його думку, більшість систем освіти призводить до знищення незалежного, креативного мислення, до знищення безпосередності і відкритості, щирості і імпульсивності, натомість оригінальні психічні акти підміняються нав'язаними почуттями, думками, бажаннями. Філософ зазначає, що дуже часто, якщо не завжди, дітей намагаються навчити не проявляти негативні емоції, а навпаки прищеплюють любов до всіх людей, довіру до старших тощо [194]. Це має негативні наслідки, так як придушення почуттів призводить до того, що дитина перестає орієнтуватися самостійно у власному чуттєвому світі, втрачає власні бажання і прагнення, а це пряма дорога до того, щоб зробити таку дитину підлеглою системі і взяти під контроль світ її інтересів, бажань, потреб, прагнень. Ці ідеї цілком суголосні праці іншого представника неомарксизму Теодора Адорно [Ад]. Однак, Фромм, на відміну від Адорно, більше покладається на власне прагнення кожної особистості до свободи і творчості, а не на певні інституційні чи загальні культурні зміни. Така гуманістична позиція Фромма близька особистому життєвому шляху і переконанням більшості представників формальної школи літературознавства.

Фромм бачить велику проблему в тому, що спонтанні, безпосередні емоції втрачають свій реальний зміст, через що ми отримуємо суспільство, де люди свідомо чи несвідомо брешуть один одному, а головне – собі. Людина,

таким чином, втрачає відчуття себе. Як це не парадоксально, але для відродження справжнього змісту нерідко найкращим шляхом є свідоме і розумне винайдення для нього нової форми: так вважали представники формальної школи літературознавства, так вважав багато у чому і Еріх Фромм: ««Емоційність» стала синонімом неврівноваженості чи душевного нездоров'я. Прийнявши цей стандарт, індивід надзвичайно послабив себе: його мислення стало вбогим і пласким. Разом з тим, оскільки емоції не можна придушити до кінця, вони існують в повному відриві від інтелектуальної сторони особистості; результат – дешева сентиментальність, якою годуються мільйони зголоднілих до почуттів споживачів у кіно і в популярних пісеньках» [193, с. 280].

Ще одним поширеним у суспільстві механізмом зниження активності самостійного мислення особистості є тиск на неї «вигаданих» авторитетів. На думку Фромма, питання політики, економіки, права менш складні, ніж їх прийнято подавати в суспільстві і створювати хибне враження, що це «не вашого розуму справа». Право компетентно говорити щось на цю тему залишається за дипломованими і досвідченими фахівцями, але цим правом підміняють право говорити на цю тему будь-що будь-кому іншому – в той час як проста, звичайна людина без участі в дискурсі на певну тему не годна в ній навіть мінімально розібратися, але вона вже і не намагається навіть почати розбиратися в цьому, залякана авторитарним стилем у політиці: «Це відбиває у людей сміливість і бажання думати самим, підриваючи їх віру в здатність думати самостійно, підриває їхню віру в здатність розмірковувати про насущні проблеми. Індивід відчуває себе безнадійно загрузлим в хаотичній масі фактів і зі зворушливим терпінням чекає, щоб «фахівці» вирішили, що йому робити» [193, с. 184].

Така сліпа віра в фахівців і надмірний, нездоровий конформізм закладається у дитини ще в школі, а можливо і раніше. Пауло Фрейре та Іван Ілліч критикували систему шкільної освіти і за те що вона робила дитину залежною від суспільства як системи – причому саме як репресивної системи.

Фрейре наводить формули які виконуються під час навчання: «Учень – об’єкт, вчитель – суб’єкт»; «Учитель правий – учень неправий»; «Учитель – остання інстанція» тощо. Таким чином доросла людина вже виявляється чудово підготовленою до того, щоб як губка вбирати все, що їй говорять ЗМІ і чекати, коли ж експерти почнуть вирішувати проблеми з екранів телевізора. Цілком у дусі неомарксизму Фромм твердить: «Свобода може перемогти лише в тому суспільстві, в якому індивід, його розвиток і щастя стануть метою і смислом; в якому життя не буде мати потребу у виправданні, будь то успіх чи що інше; в якому індивідом не маніпулюватиме ніяка зовнішня сила, будь то держава або економічна машина; і, нарешті, в якому свідомість і ідеали індивіда будуть не інтеріоризацією зовнішніх вимог, а стануть дійсно його власними, будуть виражати прагнення, що виростають із особливостей його власного «я»» [193, с. 23]. У праці «Мати чи бути» Фромм розвиває свої ідеї творчості як модусу буття у суспільстві загалом та освіті зокрема [194].

Варто зауважити, що деякі цілком прикладні і, на перший погляд, далекі від сфери мови питання можуть завдяки мові отримувати своє прискорене вирішення. Класичним є кейс гендерної політики, яка торує свій шлях у тому числі зверненням до фемінітивів, які стали невід’мною складовою політики і мови емансипації по усьому світу. Приймаючи критику держави та формальних інституцій від Фрейре та Фрома, все ж не слід забувати, що саме держава є найпотужнішим інструментом підтримки розвитку мови – треба лише вміти ним користуватися [105; 160].

Втім, як теоретична основа для здійснення психотерапевтичних практик ідеї критичної педагогіки Фрейре та гуманістичного психоаналізу Фромма важко переоцінити. Під їхнім кутом зору і формалістичні практики виглядають як спробу самих формалістів роз’язати через творчість деякі власні проблеми, а можливо, своєю творчістю сприяти також і розв’язання аналогічних проблем у своїх читачів.

Слідом за Фроммом, який наводить приклади творчості, звертаючись до художнього перекладу, ми також зацікавилися цим питанням. У перекладі з

іноземної мови одивнення мови є цілком прийнятним прийомом, однак не може бути загальною стратегією перекладу.

Дійсно, у окремих випадках, особливо, коли варто зробити емоційний наголос там, де це мав намір зробити автор оригінального тексту, одивнення може бути виправданим. Для цього, однак, все ж мають бути конкретні причини, серед яких можна вирізнити такі. По-перше і головне – сам автор оригіналу вдається до мовотворчості у своїй мові. У цьому випадку перекладач просто зобов'язаний шукати аналоги мовотворчості у мові перекладу – або самому стати мовотворцем. По-друге, мовотворчість припустима, коли емоційний наголос автор робить звичною мовою, але у мові перекладу аналогічні слова не дають подібного емоційного ефекту – тоді доводиться його створювати перекладачу, вдаючись до одивнення, тобто надання звичним словам незвичного звучання завдяки майже непомітним змінам – у написанні чи звучанні слів. Нарешті, останньою вагомою причиною звертання до одивнення є прагнення перекладача наблизити мову і культуру перекладу до мови і культури оригіналу, тобто досягнути ефекту суперстрату – привнесення елементів більш розвиненої у певному стосунку культури і мови у менш розвинену.

Усі ці випадки зустрічаємо у феномені українського авангарду. Більшою мірою цей феномен досліджують як прояв живопису, скульптури і архітектури [2; 52], тому ми вважаємо за необхідне акцентувати увагу на мовно-поетичній його стороні. Щодо зовнішніх мовних впливів, то вони не завжди можуть мати характер суперстрату однозначно – можливі зустрічні взаємовпливи, коли у одному стосунку одна мова виступає як суперстрат, а у іншому – інша. Так, український мистецтвознавець Володимир Личковах аналізує подібні взаємовпливи між польським та українським авангардом [131], однак Дмитро Горбачов показує також подібні взаємовпливи вже й між українським та російським авангардом [70, с. 27-28]. Усі ці випадки не меншою мірою, аніж пошуки мовного суперстрату живлять приклади для ситуацій, коли предметом перекладу стає мовотворчість. Сам авангард живиться ж іншими культурами

без усяких обмежень, як свідчить Дмитро Горбачов: «Відкритість авангарду до чужих культур так само має аналогії в добі бароко... Подібною методою послуговувалися й авангардисти. В ім'я повноцінності української культури вони залучали найвиразніші засоби звідусіль» [70, с. 33]. Втім, таку мовотворчість найчастіше зустрічаємо у поезії, а відповідно – знаходимо зразки досконалої мовотворчості саме у поетичних перекладах українських майстрів слова – Миколи Зерова, Миколи Лукаша, Бориса Тена та багатьох інших. Через ідеологічні утиски радянських часів багато з них змушені були не стільки писати власні твори, скільки присвятити себе художньому перекладу. Український літературознавець Максим Стріха настільки високо оцінює цю творчість, що підносить її на рівень націєтворчості [180]. До певної міри так і було, якщо вважати творення певних національних символів творенням національної реальності. Втім, перебільшувати тут все ж не варто – якщо мова йде про переклад.

Однак, переклад поетичного слова є набагато більш вільним – тут припустиме дуже розмаїте і багате одивнення. Досить лише звернути увагу на шерег прийомів, які межують з одивненням у власних поезіях та поетичних перекладах, виконаних Тарасом Шевченком, на що звертає увагу як на предтечу українського футуризму Дмитро Горбачов [70, с. 52-57]. Саме у Шевченка зустрічаємо сміливо оголену емоцію, якої потім вчитимуться і перейматимуть авангардисти.

Один з лідерів українського авангарду Михайль Семенко обґрунтовує постійні змін у мові філософськими засобами: «Мистецтво є процес шукання й переживання, без здійснення. Абсолютне знання, до якого йде знання відносне (пізнання), можливе лише в прийдешнім. Тому воно футуристичне. Мистецтво ж є теперішнє, момент. Що таке футуризм в мистецтві? Мистецтво футуристичне в тім розумінні, що воно є стремління до найглибшого і найближчого, найширшого і вкупі з тим найменшого, без ціли здійснення, знайдення (виключаючи штуку – стиль категорій, що безмежно помножуються). Метафізичне поняття абсолютної речі властиве лише

філософії, для мистецтва воно фікція. Тому не можна порівнювати творчий процес з процесом пізнавальним. Процес пізнавальний стремить до тривалості, процес творчий динамічний по-субстанційному. Кверофутуризм у мистецтві проголошує красу шукання, динамічний лет. Ціль і здійснення в мистецтві у самім шуканні. Він відмовляє можливості закінченості й перестає бути мистецтвом там, де починається в ньому канон, культ задоволення й преклоніння. Відсутність культу – його культ» [170, с. 542-543]. Вже у самих цих рядках вичитується одивнення мови, але їхній зміст фактично проголошує таке одивнення як мовний динамізм свідомою мистецькою настановою. Одивнення постає як радикальне заперечення мовного канону.

Але у якості програми радикального і перманентного одивнення мови авангардизм не може виступати методологією перекладу: авангардист так змінить форму поетичного твору, що можна взагалі не впізнати оригіналу. Одивнення у його чистому вигляді тому постає швидше горизонтом для перекладача, а не його твердим ґрунтом під ногами: якщо можна при перекладі уникнути одивнення – краще його уникати.

Висновки до розділу 3.

Мовотворчість як внутрішньомовна (вербальна) трансформація обов'язково має свій відповідник у позамовних (невербальних) сферах – передусім як творчі і трансформаційні процеси соціального довкілля мови, яке зазнає її впливів. Неминучість таких впливів випливає з того, що сама соціокультурна царина має трансформаційну природу, а сфера мови з її пріоритетним становищем вислизання означника, аж до його відсутності, завдяки знаковій природі, робить явним, тобто зрозумілим, те, що саме по собі значенню не належить, має екстралінгвальну природу. Отже, якщо в мові відбувається трансформація (мовотворчість), то це постає як симптомом прихованої події, яка сталася в іншій, позамовній сфері, і водночас виявляється умовою цієї події (її чинником), оскільки без мовної трансформації немає доступу до цієї події, доступу, який може бути здобутий лише через певне

значення. Будь-яка поява нових слів у мові, нових висловів або навіть мовних запозичень не є випадковим, не є просто справою смаку, адже вказує на мовотворчій зсув, що відкриває шлях для досліджень соціальних трансформацій. І саме у цій процедурі відкривання по-новому соціуму і полягає значення мовотворчості як чинника соціальних змін.

Було виявлено значущість основних підходів російської формальної школи для переосмислення завдань мовної освіти. Передусім, варто переосмислити значущість самого формального підходу в освіті і виявити не лише його недоліки, а й не реалізовані досі його можливості. Прийняття української як базової мови викладання є формальною вимогою, яка має численні соціальні наслідки змістового характеру – від закладання основ громадянського виховання і до створення спільного українського життєсвіту. Більш глибоке опанування англійською як складова сучасної вищої освіти також постає не просто як формальна вимога і складова сучасної вищої освітньої і науково-освітньої кваліфікації, але і як створення реальної можливості для кожного, хто отримує вищу освіту, успішно включитися у міжнародну наукову і професійну комунікацію.

Було здійснено окремі знакові філософські порівняння щодо застосування різних ключових соціально-філософських понять для опису у теоріях мовотворчості певних соціальних змін. Внесок формальної школи літературознавства полягає у тому, що такі зміни були проаналізовані як позбавлені ідеологічного гніту і навантаження. До сучасних таких змін можна віднести вживання фемінітивів: зміна форми називання і звертання не лише відображає певні зрушення соціальних інститутів у напрямі встановлення соціальної справедливості у гендерній царині, але й відчутно впливає на прискорення цього процесу. Також повсюдне запровадження обов'язковості публічного вжитку української мови як державної виглядає як формальна вимога, яка, втім, має цілком змістові суспільні наслідки.

Надано критичну оцінку ролі представників російської формальної школи у літературно-філософському просторі: попри наявність значної

концептуальної новизни, зокрема у розрізі значущості мовотворчості для соціальних змін, не було досягнуто завершеного філософського обґрунтування літературознавчої концепції і літературно-поетичних пошуків представників російського формалізму. Крім того, досі незаслужено мало дослідженим і концептуально майже не оціненим залишається вплив представників українського формалізму, який внаслідок політичних репресій так і не здобув належного інституційного розгортання. У дисертації акцентовано значущість досягнень української формальної школи та наголошено перспективи застосування і розвитку цих досягнень для удосконалення соціальних, і зокрема освітніх практик.

Матеріали даного розділу було апробовано, зокрема, у таких публікаціях автора [31; 35; 37-39].

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дисертаційного дослідження завдяки філософському переосмисленню і методологічному використанню напрацювань формальної школи літературознавства було виявлено сутнісну, інституційну значущість процесу мовотворчості у здійсненні соціальних змін.

1. Мовотворчість як внутрішньомовна (вербальна) трансформація обов'язково має свій відповідник у позамовних (невербальних) сферах – передусім як творчі і трансформаційні процеси соціального довкілля мови, яке зазнає її впливів. Неминучість таких впливів випливає з того, що сама соціокультурна царина має трансформаційну природу, а сфера мови з її пріоритетним становищем вислизання означника, аж до його відсутності, завдяки знаковій природі, робить явним, тобто зрозумілим, те, що саме по собі значенню не належить, має екстралінгвальну природу. Отже, якщо в мові відбувається трансформація (мовотворчість), то це постає як симптомом прихованої події, яка сталася в іншій, позамовній сфері, і водночас виявляється умовою цієї події (її чинником), оскільки без мовної трансформації немає доступу до цієї події, доступу, який може бути здобутий лише через певне значення. Будь-яка поява нових слів у мові, нових висловів або навіть мовних запозичень не є випадковим, не є просто справою смаку, адже вказує на мовотворчій зсув, що відкриває шлях для досліджень соціальних трансформацій. І саме у цій процедурі відкривання по-новому соціуму і полягає значення мовотворчості як чинника соціальних змін.

2. Соціально-філософська значущість основних понять російської формальної школи («форма», «одивнення», «формальний метод» тощо) полягає у концептуальній цілісності їхньої теоретичної основи, яка орієнтує на надання пріоритетного значення змін у мовно-символічному просторі для здійснення соціальних змін. Попри деклароване дистанціювання від філософії, саме завдяки такому дистанціюванню у радянські часи представникам формальної школи вдалося уникнути ідеологізації своєї концепції, зберігши

основні її філософські інтенції. Мова постає як *соціальний інститут*, який *отримує у творах представників російської формальної школи значно ширші соціальні функції, аніж надаються мові зазвичай – функції інституційного творення*. Водночас, попри акцентування на формальній стороні мови, увага тут зосереджена не на фіксації, а на зміні мовних форм, тому саме як символічна система мова в російській формальній школі виявляється значно більш пластичною і мінливою.

3. Основними напрямками впливу російської формальної школи на розвиток проблеми ролі мовотворчості у соціальних змінах у сучасній філософії є: структуралізм і постструктуралізм, семіотичні та семіологічні дослідження, філософія мови, філософія неомарксизму (через полеміку з ним) тощо. Формальна школа привернула увагу до мови як символічної системи – автономної, самобутньої і такої, що постійно трансформується. Збереження значень як змістів у мові можливе лише завдяки постійному уточненню її форми, формотворенню як рушію мовотворення. Мова не лише і не стільки відображає суспільні зміни, скільки ініціює і провокує їх. Ці ідеї отримали розмаїту інтерпретацію і віддалені відголоски. Одним із найбільш знакових впливів була інтерпретація соціальної революції як передусім символічної революції, що отримало своє втілення передусім у подіях революції молоді у Франції у 1968 році.

4. Звернення до теоретичної спадщини російської формальної школи не вичерпує усі можливі варіанти філософської концептуалізації взаємозв'язку розвитку мови та змін соціальної реальності. У соціальній філософії наявні концепції, які більшою мірою підпорядковують зміни у мові соціальним змінам (наприклад, марксизм), або ж навпаки – більшою мірою автономізують мову як соціальну структуру, власне редукують соціальні зміни до змін символічних структур (передусім, структуралізм і постструктуралізм). У самій філософії мови також самі зміни не завжди розуміють як зміну мовної форми, а наприклад, як зміну внутрішнього образу (наприклад, школа Олександра Потебні) або як більш точну артикуляцію термінів (аналітична філософія

мови). Однак, саме вплив змін мовної форми на соціальні зміни постає як найбільш виразний і прямий, радикальний і революційний. Це має як свої переваги, так і свої недоліки.

5. Було здійснено окремі знакові філософські порівняння щодо застосування різних ключових соціально-філософських понять для опису у теоріях мовотворчості певних соціальних змін. Внесок формальної школи літературознавства полягає у тому, що такі зміни були проаналізовані як позбавлені ідеологічного гніту і навантаження. До сучасних таких змін можна віднести вживання фемінітивів: зміна форми називання і звертання не лише відображає певні зрушення соціальних інститутів у напрямі встановлення соціальної справедливості у гендерній царині, але й відчутно впливає на прискорення цього процесу. Також повсюдне запровадження обов'язковості публічного вжитку української мови як державної виглядає як формальна вимога, яка, втім, має цілком змістові суспільні наслідки.

6. В результаті здійсненого аналізу літературно-філософських та науково-психологічних впливів на російську формальну школи було виявлено як прямі впливи з боку німецької та американської психології, так і полеміку представників російського формалізму з психологізмом, зі школою Олександра Потебні як чинник розвитку особливого шляху концептуалізації мови і мовлення у формальній школі літературознавства.

7. Надано критичну оцінку ролі представників російської формальної школи у літературно-філософському просторі: попри наявність значної концептуальної новизни, зокрема у розрізі значущості мовотворчості для соціальних змін, не було досягнуто завершеного філософського обґрунтування літературознавчої концепції і літературно-поетичних пошуків представників російського формалізму. Крім того, досі незаслужено мало дослідженим і концептуально майже не оціненим залишається вплив представників українського формалізму, який внаслідок політичних репресій так і не здобув належного інституційного розгортання. У дисертації акцентовано значущість досягнень української формальної школи та

наголошено перспективи застосування і розвитку цих досягнень для удосконалення соціальних, і зокрема освітніх практик.

8. Було виявлено значущість основних підходів російської формальної школи для переосмислення завдань мовної освіти. Передусім, варто переосмислити значущість самого формального підходу в освіті і виявити не лише його недоліки, а й не реалізовані досі його можливості. Прийняття української як базової мови викладання є формальною вимогою, яка має численні соціальні наслідки змістового характеру – від закладання основ громадянського виховання і до створення спільного українського життєсвіту. Більш глибоке опанування англійською як складова сучасної вищої освіти також постає не просто як формальна вимога і складова сучасної вищої освітньої і науково-освітньої кваліфікації, але і як створення реальної можливості для кожного, хто отримує вищу освіту, успішно включитися у міжнародну наукову і професійну комунікацію.

9. Виявлено власне українське барокове коріння формального підходу у художній творчості. Також зазначено елементи мовотворчості у поезії Тараса Шевченка та інших українських поетів XIX століття. Виявлено взаємовпливи авангардизму і футуризму, з одного боку, та формальних пошуків у поезії, властиві українській художній сфері початку XX століття. Проаналізовано мотиви формалізму та елементи мовотворчості в українській візуальній поезії, у творах українських поетів-неокласиків та інших напрямках української літератури XX – початку XXI століття.

10. Здійснено розрізнення основних аспектів використання мови як чинника соціальних змін. Мова постає як ціннісний, функціонально-комунікативний, інституційний, організаційно-інтеграційний, символічно-системний та структурно-ідентифікаційний чинник соціальних змін: сприяє закладанню ціннісної основи світогляду особистості; уможливорює успішне функціонування особистості як учасника суспільної комунікації; виступає як інституційна основа порозуміння між носіями мови; організовує і згуртовує людей для виконання суспільно і особистісно значущих завдань; виступає як

природна символічна система, на основі якої виникають і розвиваються інші символічні системи; структурує суспільні відносини і сприяє належному набуттю соціальної ідентичності та особистісної само ідентифікації усіма членами суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т. Табу на покликання вчителя. *Філософія освіти*, 2021. 26(2). С. 168-187.
2. Аккаш О. Український авангард: еволюція крізь століття. *Сучасне мистецтво*. 2015. Вип. 11. С. 72-28.
3. Анкерсмит Ф. Р. Возвышенный исторический опыт. М. : Европа, 2007. 612 с.
4. Барт Р. Лекция. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. С.545-573.
5. Барт Р. Литература и метаязык. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. С. 131-132.
6. Барт Р. Литература сегодня. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. С. 233-245.
7. Барт Р. Миф сегодня. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. С. 72-130.
8. Барт Р. От произведения к тексту. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. С. 413-421.
9. Барт Р. Писатели и пишущие. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. С.133-141.
10. Барт Р. Смерть автора. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. С.384-392.
11. Барт Р. Удовольствие от текста. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. С. 462-519.
12. Бартли У. У. Ш. Витгенштейн. *Людвиг Витгенштейн: Человек и мыслитель* / глав. ред. В. Руднев. М. : Прогресс-Культура, 1993. С. 193-231.
13. Бахтин М. Из книги «Проблемы творчества Достоевского» *Эстетика словесного творчества*. М. : Искусство, 1979. С.181-188.
14. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров : *Собр. соч. в 7 т. М. : Русские словари, 1996. Т 5. С.159-206.*

15. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского : *Собр. соч.* в 7 т. М. : Языки славянской культуры, 2002. Т. 6. С. 7-300.
16. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа. Эстетика словесного творчества. М. : Искусство, 1979. С. 328-335.
17. Бацевич Ф. Прийоми одивнення драматичного твору (на матеріалі п'єси Ігоря. Костецького "Близнята ще зустрінуться") *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2017. № 5. С. 15-25.
18. Бацевич Ф. С. Філософія мови в Україні. Українська філологія: Досягнення і перспективи. Львів, 1995. С. 71-75.
19. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : підручник. К. : ВЦ «Академія», 2011. 240 с.
20. Белей Л. Л. Мовне очуднення як інструмент маніпулятивного творення "русинської" мови. *Мовознавство*. 2016. № 3. С. 19-31.
21. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. М. : Медиум, 1995. 324 с.
22. Бергман Г. Блеск и нищета Людвиг Витгенштейна. *Людвиг Витгенштейн: Человек и мыслитель* / глав. ред В. Руднев. М. : Прогресс-Культура, 1993. С. 310-332.
23. Блинников Л. В. Аристотель о форме. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/FilosPers/12.php. (дата звернення 15.07.2017).
24. Блох Э. Тюбингенское введение в философию. Екатеринбург: изд. Уральского ун-та, 1997. 400 с.
25. Блюменберг Г. Світ як книга. Київ: Лібра, 2005. 544 с.
26. Богачов А. Л. Досвід і сенс. К. : Дух і літера, 2012. – 336 с.
27. Бойченко М. І. Влада дискурсивних практик. *Дискурс в умовах мінливості соціокультурного простору* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м.

Мелітополь 20-21 квітня 2018 р.) / за заг. ред. д. філос. н., проф. Р. Олексенка. Мелітополь: Видавництво МДПУ імені Богдана Хмельницького, 2018. С. 24-25.

28. Бойченко М. І. Основні напрями визначення інституційних аспектів функціонування української мови. *Мова: класичне - модерне - постмодерне: збірник наукових статей* / відповід. ред. В. М. Ожоган. К. : Дух і літера, 2016. Вип. 2. С. 430-443.

29. Бойченко М. І. Системний підхід у соціальному пізнанні: ціннісні та функціональні аспекти : монографія. К. : Промінь, 2011. 320 с.

30. Бойченко М. І. Чому «поворот до мови» не є «втечею від свободи» *Антропологічні виміри філософських досліджень* : матеріали 8-ої міжнародної наукової конференції. (м. Дніпро, 18-19 квітня 2019 р.) Д. : ДНУЗТ, 2019. С. 9-12.

31. Бондарчук Б. Зберегти себе, або митецькі практики у часи пандемії *Між страхом і сенсом. Уроки пандемії. Психотерапія 2021- на межі реальності* : матеріали XXVII Науково-практичної конференції УСП (м. Львів 5-6 червня 2021 р.). Львів. С.11.

32. Бондарчук Б.Г. Критика ідей російської формальної школи: межі прийнятності. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 2019, 5 (1). С. 117-122.

33. Бондарчук Б. Г. Методологічні засади вивчення мовних феноменів: плюралізм підходів. *Гілея. Науковий вісник*. К., 2016. Вип. 115 (12). С. 271-276.

34. Бондарчук Б. Г. Мова і мовотворчість у російській формальній школі літературознавства (філософське осмислення). *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2016. Вип. 47 (2) С. 211-222.

35. Бойченко М.І., Бондарчук Б.Г. Мовотворчість і одивнення мови: не друзі, але і не вороги перекладача. *Філософія освіти*. 2020. Вип. 26 (2). С. 155-167.

36. Бондарчук Б. Г. Мовотворчість та соціотворення: взаємні детермінації (український авангард початку ХХ століття). *Читання пам'яті*

Івана Бойченка – 2021. Людина. Історія. Незалежність: збірник наукових матеріалів, м. Київ 22 жовт. 2021 р. Київ : Знання України, 2021. С. 51-52.

37. Бондарчук Б. Г. Переваги і недоліки застосування формального підходу на прикладі мовної сфери вищої освіти України. *Читання пам'яті Івана Бойченка – 2020. Людина. Історія. Категорії*: збірник наукових матеріалів, м. Київ 23 жовт. 2020 р. Київ : Знання України, 2020. С. 37-38.

38. Бондарчук Б. Проблематизація мови і мовлення у формальній школі літературознавства. *Німецький міжнародний журнал сучасної науки*. 2021, Вип. 4 (2). С. 72-75.

39. Бондарчук Б. Г. Філософські виміри формальної школи. *Дні науки філософського факультету – 2014*: міжн. наук. конф., (м. Київ, 2014). Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. С. 15-17.

40. Борхес Х.-Л. Письмена Бога. Москва : Республика, 1992. 510 с.

41. Брюховецький В. С. Микола Зеров: Літ.-критич. нарис. К. : Рад. письменник, 1990. 309 с.

42. Буддизм и культурно-психологические традиции народов Востока. Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1990. 216 с.

43. Бузаджи Д. М. Остранение в аспекте сопоставительной стилистики и его передача в переводе (на материале английского и русского языков): дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Москва, 2007. 206 с.

44. Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве. Москва : В. Шевчук, 2009. 344 с.

45. Верлен П. Калейдоскоп. Харьков : Фолио, 2013. 256 с.

46. Витгенштейн Л. Избранные тексты. *Философия языка Л. Витгенштейна*. М. : Изд-во МГУ, 1987. С. 26-93.

47. Витгенштейн Л. Культура и ценность. *Человек*. 1991. Вип. 5. С. 97-100; Вип. 6. С. 89-104.

48. Витгенштейн Л. Лекция по этике. *Историко-философский ежегодник '89*. Москва : Наука, 1989. С. 238-246.

49. Витгенштейн Л. Лекции: Кембридж 1930-1932. *Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель*. Москва, 1993. С. 273-310.
50. Вітгенштайн Л. Філософські дослідження. *Tractatus logico-philosophicus; Філософські дослідження*. К.: Основи, 1995. С. 87-309.
51. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. *Tractatus logico-philosophicus; Філософські дослідження*. К.: Основи, 1995. С. 5-86.
52. Волотко Л. Генезис українського мистецького авангарду. *Молодь і ринок*. 2018. Вип. 8. С. 140-145.
53. Вольфарт Г. Мартин Гайдегер. Київ : Курс, 2008. С.404-419.
54. Выготский Л. Психология искусства. Москва : Педагогика, 1987. 344 с.
55. Вячеславова О. А. Проблема прихованого символізму як специфічної форми образотворчого тропосу в контексті естетичної думки Ренесансу та маньєризму. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2013, Вип. 4. С. 14-19.
56. Вячеславова О. А. Семіологія мистецтва Я. Мукаржовського: до питання про методологію дослідження фігуративних перетворень в образотворчості. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2015. Вип. 2. С. 3-7.
57. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. Київ : Дух і Літера, 2014. 320 с.
58. Габермас Ю. Залучення Іншого. Студії з політичної теорії. Львів : Астролябія, 2006. 416 с.
59. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів : Літопис, 2000. 318 с.
60. Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Київ : Юніверс, 2000. 464 с.
61. Гадамер Г.-Г. О круге понимания. Москва : Искусство, 1991. С.72-82.
62. Гадамер Г.Г. Риторика и герменевтика. Москва : Искусство, 1991. С.188-207.

63. Гайденко В. Філософія освіти в Бразилії: критична педагогіка Пауло Фрейре. *Філософія освіти*, 2006. Вип. 2 (4). С. 91-99.
64. Галіна О.О. Прийом когнітивного очуднення в методології наукової фантастики. *Одеський лінгвістичний вісник*, 2013. Вип. 2. С. 108-114.
65. Гарфінкел Г. Дослідження з етнометодології. К.: КУРС. 2005. 340 с.
66. Генрих Д. Свідоме життя. Дослідження співвідношення суб'єктивності та метафізики. Київ : Курс, 2006. 188 с.
67. Гердер, Й. Г. (2010). Мова і національна індивідуальність. *Націоналізм: антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Простір. Смолоскип. С. 3-9.
68. Гердер, Й. Г. (2007). Трактат о происхождении языка. М. : URSS. ЛКИ, 2007. 88 с.
69. Гинзбург К. Остранение: предыстория одного литературного приема. *Новое литературное обозрение*, 2006. Вип. 80.
70. Горбачов Д. Лицарі голодного Ренесансу. Київ : Дух і літера, 2020. 336 с.
71. Горбачов Д. Український художній авангард: маніфести, публіцистика, бесіди, спогади, листи К.: Дух і Літера, 2021. 325 с.
72. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму. Київ: ППС-2002, 2006. 282 с.
73. Гумбольдт В. О мышлении и речи. *Избранные труды по языкознанию*. Москва : Прогресс, 1984. С. 301-302.
74. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. *Избранные труды по языкознанию*. Москва : Прогресс, 2000. С. 37-301.
75. Гумбольдт В. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития. *Избранные труды по языкознанию*. Москва : Прогресс , 1984. С. 307-323.

76. Гусерль Е. Досвід і судження. Дослідження генеалогії логіки. Київ: ППС-2002, 2009. 356 с.
77. Деррида Ж. Московские лекции. 1990. Свердловск : Ин-т философии и права УрО АН СССР, 1991. 89 с.
78. Деррида Ж. Письмо японскому другу. *Вопросы философии*, 1992. Вип. 4. С. 53-58.
79. Деррида Ж. Позиції: Бесіди з Анрі Ронсом, Юлією Крістєвою, Жаном-Луї Удбіном, Гі Скарпетта. Київ : Дух і літера, 1994. 158 с.
80. Джеймісон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму. Київ : Курс, 2008. 504 с.
81. Джойс Дж. Уліс. Київ : Вид-во Жупанського, 2015. 736 с.
82. Диди-Юберман Ж. То, что мы видим, то, что смотрит на нас. СПб. : Наука, 2001. 264 с.
83. Дильтей В. Введение в науки о духе. М. : Дом интеллектуальной книги, 2000. С.270-730.
84. Довлатов С. Д. Соло на ундервуде. Соло на IBM. Санкт-Петербург: Азбука-Классика, 2006. 256 с.
85. Домонтович (Петров) В. Болотяна Лукроза, (І). *Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза*. К. : Критика, 2000. С. 261-300.
86. Дьюї Дж. *Демократія і освіта*. Львів : Літопис, 2003. 294 с.
87. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 672 с.
88. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности. Москва : Академический Проект, 2008. 578 с.
89. Жолковский А. К., Щеглов Ю. К. Математика и искусство (поэтика выразительности). Москва : Знание, 1976. 64с.
90. Брюховецький В. С. Микола Зеров: Літ.-критич. нарис. К. : Рад. письменник, 1990. 309 с.
91. Зиммель Г. Как возможно общество? *Избранное*: В 2-х т.т. Т.2. М.: Юрист, 1996. С. 509-528.

92. Зиммель Г. Человек как враг. *Избранное*: В 2-х т.т. Т.2. М.: Юрист, 1996. С.501-508.
93. Зинченко В.В. Аналитический дискурс и проблема личности: языковая коммуникация и социальные «игры» как онтология, аксиология и гносеология человека. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Философия*, 2013. Вып. 1(9). С. 17-39.
94. Зинченко В.В., Королева Л.А. Дискурс коммуникации: личность, общество, практика: моногр. Пенза : ПГУАС, 2014. 184 с.
95. Иллич И. Освобождение от школ. Пропорциональность и современный мир: (Фрагменты из работ разных лет). Москва : Просвещение, 2006. 149 с.
96. Ионеско Э. Носорог. Пьесы и рассказы. Москва : Текст, 1991. 268 с.
97. Йосипенко О. М. Від мови філософії до філософії мови: Проблема мови у французькій філософії другої половини ХХ - початку ХХІ століть. Київ : Український Центр духовної культури, 2012. 479 с.
98. Кант И. Ответ на вопрос: Что такое Просвещение? *Сочинения*: В 6-ти т. Т. 6. М.: Мысль, 1966. С. 25-35.
99. Канчура Є. О. Динамічне одивнення як емоційне освоєння ландшафту (на прикладі фентезі Діани Вінн Джонс). *Сучасні літературознавчі студії*, 2020. Вып. 17. С. 34-40.
100. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык. Москва; СПб: Университетская книга, 2001. 271 с.
101. Касториадис К. Воображаемое установление общества. М : Гнозис; Логос, 2003. 480 с.
102. Кацуки С. Практика Дзэна. Бишкек, 1993. С. 469-670.
103. Керол Л. Аліса у Дивокраї. К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. 144 с.
104. Класики філософії мови від Платона до Ноама Хомського. Київ : Курс, 2008.

105. Княжич Д. Іван Дзюб: «Без щирого зацікавлення держави просування літератури не відбудеться». *ЛітАкцент*, 2011. URL: <http://litakcent.com/2011/12/12/ivan-dzjub-bez-schyroho-zacikavlennja-derzhavy-prosuvannja-literatury-ne-vidbudetsja/>

106. Ковтун Н. М. Активістський підхід до інтерпретації волі у контексті соціально-філософської методології аналізу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, 2018. Вип. 1 (84). С. 43-47.

107. Ковтун Н. М. Конвенційні і неконвенційні форми політичної активності. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 2017. Вип. 1 (16). С. 104-111.

108. Ковтун Н. М. Концептуальні підходи до соціально-філософського аналізу феномена волі. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 2018. Вип. 18. С. 99-106.

109. Ковтун Н. М. Рівні та форми соціальної активності у комунікативному просторі глобалізованого суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 2018. Вип. 17. С. 41-47.

110. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Київ : Дух і літера, 2006. 436с.

111. Концепт моделі – сорок років потому: інтерв'ю з Аленом Бадью. Бадью А. *Концепт моделі*. К.: Ніка-Центр, 2009. С. 191-216.

112. Косиков Г. К. Ролан Барт – семиолог, літературовед. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. Москва: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. С. 3-45.

113. Косиков Г. К. «Структура» и/или «текст» (стратегии современной семиотики). *Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму*. М : изд. группа «Прогресс», 2000. С. 3-49.

114. Косиков Г. К. Шарль Бодлер между «восторгом жизни» и «ужасом жизни». Бодлер Ш. *Цветы зла*. М. : Высш. шк., 1993. С. 5-40.

115. Кржижановский С. Воспоминания о будущем. М.: Книга по Требованию, 2011. 60 с.
116. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман. *Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму*. М : изд. группа «Прогресс», 2000. С.427-458.
117. Кристева Ю. Исследования по семанализу. *Избранные труды: Разрушение поэтики*. М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. С. 31-395.
118. Кристева Ю. Полілог. К. : Юніверс, 2004. 480 с.
119. Кристева Ю. Разрушение поэтики. *Избранные труды: Разрушение поэтики*. М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. С. 5-31.
120. Култаева М. Праця М. Горькаймера «Критика інструментального розуму» та її значення для філософії освіти. *Філософія освіти*, 2006. № 2(4). С. 187-197.
121. Купчишина Ю.А. Компетенція семантичної моделі очуднення: до витоків поняття. *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*, 2011. Вип. 56. С. 229-231.
122. Купчишина Ю.А. Лінгвістичний стилістичний прийом очуднення і проблема його передачі у перекладі. *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*, 2011. Вип. 51. С. 118-120.
123. Лавріненко Ю. «Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933: Поезія—проза—драма—есеї». Париж — Мюнхен: Kultura, 1959. 992 с.
124. Лакан Ж. Инстанция буквы, или судьба разума после Фрейда. М. : «Русское феноменологическое общество», издательство «Логос», 1997.
125. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. М. : Гносис, 1995. 192 с.
126. Лаэртский Диоген. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М.: Мысль, 1979. 620 с.
127. Леви-Строс К. Системы трансформаций. *Неприрученная мысль*. С.171-197.

128. *Леви-Стросс К. Структурная антропология.* М., 2001. 512 с.
129. Лефевр А. Производство пространства. М. : Strelka Press, 2015. 432 с.
130. Личковах, В. А. Эстетика українського та польського авангарду: Монографія. Київ: НАКККиМ, 2021. 288 с.
131. Личковах В. Семіотика українського та польського авангарду в світлі ідей львівсько-варшавської філософської школи О. Богомазов – художники «краківської групи»: від кубізму і футуризму до експресивно-ліричної абстракції (Стаття четверта). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал, м. Київ, 2018. Вип. 4. С. 36-42.
132. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах. К.: Дух і Літера, 2011. 336 с.
133. Лучук І. Українська візуальна поезія. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3384/1/Luchuk_Ivan%20.pdf
134. Людвиг Витгенштейн: Человек и мыслитель. М. : изд. группа «Прогресс-Культура», 1993. 352 с.
135. Маркович М. Маркс об отчуждении. *Вопросы философии*, 1989. Вип. 9. С. 36-51.
136. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. *Сочинения в 50 т.* М. : Политическая литература, 1955 - 1981. С. 41-174.
137. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества. М. : REFL-book, 1994. 368 с.
138. Матвієнко С. Дискурс формалізму: український контекст. Львів: Літопис, 2004. 144 с.
139. Мацапура В. И. Приём остранения в произведениях Гоголя: функции использования и способы выражения. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, 2012. Вип. 30. С. 195-199.
140. Маяковский В., Брик О. Наша словесная работа. *ЛЕФ*. 1923. № 1. С. 40-41.

141. Медведев П. Н. Формализм и формалисты. Л.: Изд-во писателей в Ленинграде, 1934. 212 с.
142. Медведев Н. П. Формальный метод в литературоведении. Критическое введение в социологическую поэтику. Ленинград : Прибой, 1928. 264 с.
143. Мельник В. *Катехизис візуала. Вийшла антологія сучасної української зорової поезії.* URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/regions/66/164/0/23659/>.
144. Никоненко С.В. Аналитическая философия: Основные концепции. СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007. 546 с.
145. *Новобранець О. Б. Очуднення – очуження: до історії літературознавчих термінів. Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2006. Вип. 26. С. 93-96.*
146. Орвелл Дж. 1984: роман. К. : Вид-во Жупанського, 2015. 312 с.
147. Остин Дж. Истина. *Избранное.* М.: Идея Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1989. С. 290-307.
148. Остин Дж. Как совершать действия при помощи слов. *Избранное.* М.: Идея Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1989. С. 13-136.
149. Остин Дж. Три способа пролить чернила: Философские работы. СПб. : Алетейя, изд. дом СПб.ГУ. 335 с.
150. Перетц В. Краткий очерк методологии истории русской литературы. Пособие и справочник для преподавателей, студентов и для самообразования. Пг.: Academia, 1922. 164 с.
151. Пинкер С. Язык как инстинкт. М. : Едиториал УРСС, 2004. 456 с.
152. Платон. Держава. К. : Основи, 2000. 355 с.
153. Погасій Л. П. Мова як предмет філософської рефлексії: особливості й закономірності. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, 2017. Вип. 69(1). С. 136-140.*
154. Подолякина О. В. Альтернативы понимания человека в лингвистических моделях философии языка: антигуманизм vs гуманистика.

Theory and practice: problems and prospects. Mokslas ir praktika: aktualijos ir perspektyvos. Kaunas, 2017. С. 188 – 195.

155. Потебня А. А. Мысль и язык. *Слово и миф.* М. : Правда, 1989. С. 254-267.

156. Потебня А. А. Полное собрание сочинений. Одесса : гос. изд-во Украины, 1926. Т. 1: Мысль и язык. 205 с.

157. Поэзия французского символизма. М. : изд. МГУ, 1993. 436 с.

158. Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук) / за заг. редакцією Г. Голоскевича. Харків, 1929. 628 с.

159. Прищепя О. В. *Брехтівське розуміння "очуження" та "одивнення" В. Шкловського.* Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2013. Вип. 70. С. 215-217.

160. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page>.

161. Прокопович, М. До проблеми космополітизму та індивідуалізму. *Образотворче мистецтво* 1993. Вип. 1. С. 2–33.

162. Пропп В. Морфология <волшебной> сказки. Исторические корни волшебной сказки. *Собрание трудов В. Я. Проппа.* М.: Лабиринт, 1998. 512 с.

163. Пруст М. Беглянка. М. : Крусь, 1993. 336 с.

164. Рикер П. Герменевтика, етика, політика. М., 1995. 160 с.

165. Рікер П. Ідеологія та утопія. К. : Дух і Літера, 2005. 386 с.

166. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. М. : 'КАНОН-пресс-Ц'; 'Кучково поле', 2002. 624с.

167. Рорти Р. Историография философии: четыре жанра. М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2017. 176 с.

168. Рябченко В. І. Мова як засіб творення соціальної дійсності. К. : Фітосоціоцентр, 2011. 243 с.

169. Светликова И. Ю. Истоки русского формализма. М. : Новое литературное обозрение, 2005. 168 с.

170. Семенко М. Кверофутуризм. *Український художній авангард: Маніфести, публіцистика, бесіди, спогади, листи* / упор. Д. Горбачов. К. : Дух і Літера, 2020. С. 541-544.
171. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. *Избранные труды по языкознанию и культурологии*. М.: Прогресс, 1993. С. 26-203.
172. Сепир Э. Язык и среда. *Избранные труды по языкознанию и культурологии*. М., 1993. С. 270-284.
173. Серль Дж. Р. Природа интенциональных состояний. *Философия. Логика. Язык*. М. : Прогресс, 1987. С. 96-126.
174. Серль Дж. Р. Перевернутое слово. *Вопросы философии*, 1992. Вып. 4. С. 58-69.
175. Синиця А. С. Концепція «мовної гри» Л. Вітгенштейна. *Актуальні проблеми духовності*. 2008. Вып. 9. С. 126-133.
176. Соболева М.Е. Философия как «критика языка» в Германии. СПб. : изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2004. 412 с.
177. Сорока М. І. Зорова поезія в сучасній українській літературі. *Слово і час*, 1994. № 4-5. С. 71-76.
178. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. 272 с.
179. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. К. : Основи, 1998. 324 с.
180. Стріха М. Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням. К. : Дух і Літера, 2020. 520 с.
181. Стросон П.Ф. Намерение и конвенция в речевых актах. *Новое в зарубежной лингвистике*, 1986. Вып. XVII. С. 130-150.
182. Судзуки Д.Т. Основы дзэн-буддизма. *Дзэн-буддизм*. Бишкек, 1993. С. 3-469.
183. Сузи В.Н. Герменевтика: история и концепции. Петрозаводск : издательство ПетрГУ, 2005.
184. Тарский А. Истина и доказательство. *Вопросы философии*, 1972. Вып. 8. С. 136-145.

185. Трубецкой Н. С. Письма и заметки. М. : Языки славянской культуры, 2004. 608 с.
186. Тынянов Ю.В. Архаисты и новаторы. Ленинград : Прибой, 1929. 598 с.
187. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург : изд-во Урал. ун-та, 2002. 528 с.
188. Узунова Н. Перспективи генеративної поетики: актуалізація проблеми метамови та метаопераціональності у контексті поетики виразності А. К. Жолковського та Ю. К. Щеглова. *Університетська кафедра*, 2017. Вип. 6. С. 29-42.
189. Узунова Н. Чужий як анти-інтерпретатор. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*, 2015. Вип. 53. С. 59-63.
190. Уорф Б. Л. Язык, сознание, и реальность. *Эпистемология и философия науки*, 2016. Т. 50. № 4. С. 220-243.
191. Фирсова И.С. Ритмообразующие элементы романа Ю.Н. Тынянова "Смерть Вазир-Мухтара". *Вопросы русской литературы. Республиканский межведомственный научный сборник*, 1990, Вип. 2(56). С. 90-95.
192. Французька п'еса ХХ століття. *Театральний авангард*. К. : Основи, 1993. 511 с.
193. Фром Э. Бегство от свободы. М. : Прогресс, 1990. 269 с.
194. Фромм Э. Иметь или быть. М. : АСТ, 1998. 325 с.
195. Фуко М. *Археологія знання*. К. : Основи, 2003. 326 с.
196. Фуко М. Герменевтика субъекта: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981-1982 учебном году. СПб.: Наука, 2007. 677 с.
197. Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці. К.: Основи, 1998. 392 с.
198. Хабермас Ю. *Познание и интерес. Техника и наука как "идеология"*. М. : Праксис, 2007. С.167-191.
199. Хайдеггер М. Путь к языку. *Время и бытие: Статьи и выступления*. М. : Республика, 1993. С.259-273.

200. Хайдеггер М. А. Экзистенциальная конституция вот. *Бытие и время* / М. Хайдеггер. Харьков: Фолио, 2003. С.72-87.
201. Ханзен-Леве О. III. Преодоление формалистского редуционизма в теории коммуникации Л.С. Выготского и М.М. Бахтина. *Русский формализм: методологическая реконструкция развития на основе принципа остранения*. М. : Языки русской культуры, 2001. С.411-412.
202. Ханзен-Леве О. Русский формализм: методологическая реконструкция развития на основе принципа остранения. М. : Языки русской культуры, 2001. 672 с.
203. Хармс Д. Оптический обман: Сборник. Харьков: Фолио, 2006. 256 с.
204. Цилл Р. «Субструктуры мышления». Границы и перспективы истории метафор по Гансу Блюменбергу. *История понятий, история дискурса, история метафор* / сборник статей под редакцией Ханса Эриха Бёдекера. М. : Новое литературное обозрение, 2010. С.155-189.
205. Чеснокова А. Теорія очуднення: новий погляд на стару модель. *Studia Philologica*, 2019, Вип. 13(2). С. 7-10.
206. Шепетяк О. Теорія мовленнєвих актів. *Вісник факультету романо-германської філології*. 2008. Вип. 3. С. 93-105.
207. Шкловский В. Б. Воскрешение слова. СПб. : тип. 3. Соколинского, 1914. 16 с.
208. Шкловский В. Гамбургский счет. М. : Советский писатель, 1990. 544 с.
209. Шкловский В. Искусство как приём. *О теории прозы*. М. : Круг, 1925. С. 7-20.
210. Штепенко О.Г. Структурні параметри модерної та постмодерної літературної авторефлексії межі ХХ–ХХІ століття. : дис. ... д. філ. н. : 10.01.06 / Херсонський державний університет Міністерства освіти і науки України; Київський університет імені Бориса Грінченка. К., 2017. 427 с.

211. Эйхенбаум Б. Литература. Теория. Критика. Полемика. Ленинград : Прибой, 1927. 303 с.
212. Эйхенбаум Б. М. О литературе: Работы разных лет. М.: Советский писатель, 1987. 541 с.
213. Эйхенбаум Б. Теория «формального метода». Теория. Критика. Полемика. Ленинград : Прибой, 1927. С. 116-148.
214. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. ТОО ТК "Петрополис", 1998. 432 с.
215. Энафф М. Клод Леви-Строс и структурная антропология. СПб. : ИЦ «Гуманитарная академия», 2010. 560с.
216. Эпоха «остранения». Русский формализм и современное гуманитарное знание /Кол. мон., ред. сост. Я. Левченко, И. Пильщиков. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 672 с.
217. Эрлих В. Русский формализм: история и теория. СПб. : Гуманитарное агентство «Академический проект», 1996.
218. Юр М. Український авангард: шлях до формально-пластичної мови. Українська академія мистецтва, 2016. Вип. 25. С. 13-22.
219. Якобсон Р. Взгляд на развитие семиотики. *Язык и бессознательное (работы разных лет)*. М.: Гнозис, 1991. С.139-162.
220. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика. Структурализм "за" и "против". М. : Прогресс, 1975. С. 193-230.
221. Якобсон Р. Несколько заметок о Пирсе, первопроходце науки о языке. *Язык и бессознательное (работы разных лет)*. М. : Гнозис, 1991. С.162-170.
222. Якобсон Р. Я. Работы по поэтике: Переводы / Сост. и общ. ред. М. Л. Гаспарова. М.: Прогресс, 1987. 464 с.
223. Якобсон Р. О. Формальная школа и современное русское литературоведение. М. : Языки славянских культур, 2011. 280 с.
224. Якобсон Р. Что такое поэзия? *Язык и бессознательное (работы разных лет)*. М. : Гнозис, 1991. С. 106-125.

225. Яременко И. А. Концепция речевых актов Дж. Остина как источник теории дискурса Ю. Хабермаса. *Актуальні проблеми духовності*, 2008. № 6. С. 187-193.
226. Ясперс К. Философская вера. *Смысл и назначение истории*. М.: Политиздат, 1991. С. 420-508.
227. Adorno T. W. Einleitung in die Musiksoziologie. Zwölf theoretische Vorlesungen. Frankfurt a. M., 1968.
228. Adorno T. W. Negative Dialektik. – Frankfurt a.M.:Akademie, 2006. – 224 s.
229. Adorno Th.W. Erpeßte Versöhnung. In: Theodor W. Adorno. Noten zur Literatur II. Essays.(Bibliothek Suhrkamp, Band 71). - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1961. 235 s.
230. Adorno T. W. Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1963. 283 s.
231. Adorno T. W. Quasi una fantasia. Musikalische Schriften II.- Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1963 440 s.
232. Beckett S. Watt. Paris: Olympia Press, 1991. 254 p.
233. Benjamin W. Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus. Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Rolf Tiedemann. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 47.5. Auflage. - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1990. 216 s.
234. Benhabib S. Critique, Norm, and Utopia : a Study of the Foundations of Critical Theory. New York : Columbia University Press, 1986. 455 p.
235. Bloch E. Das Prinzip Hoffnung. Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1985. 1696 S.
236. Bloch E. Erbschaft dieser Zeit. Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1962. 202 S.
237. Bloch E. Wegzeichen der Hoffnung: Eine Auswahl aus seinen Schriften Mythos, Dichtung, Musik. Frewiburg: Herder, 1967. 190 S.

238. Boychenko M.I. Social problems creation and solving in a knowledge society. *Research Result. Sociology and Management*, Vol.1, No. 3, 2017. P. 58-63.
239. Chomsky N. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: *Cambridge University Press*, 2001. 230 p.
240. cummings e. e. i: six nonlektures. *The Charles Eliot Norton Lectures*. 1952/1953. Cambridge, Mass.: *Harvard University Pres*, 1953. 114 p.
241. Denis M. Definition of neotraditionalism. <http://lolaclairmont.wordpress.com/tag/neo-traditionalism/>
242. Freire P. *Education for Critical Consciousness*. *Unpublished Boston College Course Notes taken by M. Frankenstein*. July 5-15. 1982.
243. Haan, Annet den, Hosington, Brenda, Pade, Marianne, & Wegener, Anna (eds.) *Issues in translation then and now: Renaissance theories and translation studies today*. 2018. *Renæssanceforum* 14, 138.
244. Habermas J. Entgegnung. Kommunikatives Handeln. *Beiträge zu Jürgen Habermas' «Theorie des kommunikativen Handelns»* / Honneth A., Joas H. (Herausg). Frankfurt am Main: *Suhrkamp Verlag*, 1986. S. 327-406.
245. Habermas J. Kommunikative Vernunft. Jürgen Habermas, interviewt von Christoph Demmerling und Hans-Peter Krüger. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 2016. 64(5). S. 806-827.
246. Habermas J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Fr.a.M., 1981. 534 S.
247. Heinrich D. Über Selbstbewußtsein und Selbsterhaltung. *Selbstverhältnisse*. Stuttgart: *Reclam*, 1993. S.109-131.
248. Habermas J. *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: *Suhrkamp Verlag*, 1984. 607 S.
249. Holenstein E. Roman Jakobson's approach to language: *Phenomenological Structuralism*. *Indiana University Press*, 1976. 215 p.
250. Kristeva J. La reliance, ou de l'érotisme maternel. *Revue du MAUSS*. 2012, No. 39. pp. 181-195.

251. Kristeva J. La revolution du langage poetique. L'avant-garde a la fin du XIX siècle, Lautreamon et Mallarme / Julia Kristeva. Editions du Seuil, Paris, 1974.
252. Kruchenykh A., Khlebnikov V. Word as such. *Manifestos and Programs of Russian Futurists*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1967. P. 53-58.
253. Lacan J. Subversion du sujet et dialectique du desire dans L'inconscient freudien. Paris:Seuil, 1966. P. 793-827.
254. Lukacs G. Geschichte und Klassenbewusstsein. *Studien über marxistische Dialektik*. Berlin: Neuwied, 1968.
255. Lukacs G. Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. *Die ontologischen Grundprinzipien Hegels falsehe und echte Ontologie*. Berlin: Neuwied, 1971.
256. Marcuse H. Das Problem der geschichtlichen Wirklichkeit: Wilhelm Dilthey. «Die Gesellschaft», 1931, Bd. VIII, H.4.
257. Marcuse H. Hegels Ontologie und die Grundlegung einer Theorie der Geschichtlichkeit. Fr.a.M., 1932
258. Marcuse H. Kultur und Gesellschaft. Frankfurt-am-M.: Suhrkamp Verlag, 1970. 183 s.
259. Marcuse H. The Realm of Freedom and the Realm of Necessity: A Reconsideration. *Praxis*, 5, no. 1(1969): 20-25.
260. Podoliakina O., Panchenko L. Universe of Language and Educational Model of Globalization: Through the Concept of Sustainable Development. *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis*. Sectio A, Nauki humanistyczne, społeczne i techniczne. 2020. № 3-4 (17-18). P. 76 – 89.
261. Santi S. Georges Bataille, à l'extrémité fuyante de la poésie. Amsterdam-New York: Rodopi B. V., 2007. 364 p.
262. Searle J.R. Making the Social World: the Structure of Human Civilization. New York: Oxford University Press, 2010. 208 p.
263. Searle J.R. The Construction of Social Reality. New York: The Free Press, 1995. 241 p.

264. Shor I. Education is politics: Paulo Freire's critical pedagogy. *Paulo Freire: A Critical Encounter*. N.Y.: Routledge, 1993. P. 23-35.

265. Thomas, W. The methodology of behaviour study. Thomas W. I., Thomas D. *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. 2nd ed. New York: Alfred A. Knopf, 1928. Pp. 553-576.

266. Todorov T. Poétique de la prose. Edition du Seuil, 1971. 192 p.

267. Veiginger, H. Die Philosophie des Als Ob. System der er theoretischen, praktischen und religiösen. Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus. Leipzig: Verlag von Felix Meiner, 1922. 804 S.